

2/3 2/1
Міністерство освіти України
Херсонський державний педагогічний університет
Історичний факультет

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
“ПІВДЕННИЙ АРХІВ”
(історичні науки)

Випуск I

Херсон 1999

2

74.59
3-41

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

"ПІВДЕННИЙ АРХІВ"
(Історичні науки)

Бюлетень ВАК України 1997 р. №4

ISBN 966-7403-52-1

Редакційна колегія :

- Беляєв Ю.І. – к.ф.н., проф., ректор ХДПУ (головний редактор);
Дарієнко В.М. – д.і.н., проф. кафедри історії України ХДПУ;
Демченко А.В. – к.ф.н., доц. кафедри українознавства, заступник декана історичного факультету ХДПУ (коректор);
Добролюбський А. О. – д.і.н., проф., зав. кафедрою історії України Південноукраїнського педуніверситету;
Колесник І.І. – д.і.н., проф. кафедри історіографії ДДУ;
Сінкевич Є.Г. – к.і.н., доц., зав. кафедрою історії України, декан історичного факультету ХДПУ (видавничий редактор);
Сінкевич І.Ю. – ст.викл. кафедри історії України ХДПУ (відповідальний секретар);
Сусоров В.Д. – д.і.н., проф., зав. кафедрою історії України ХДПУ;
Тарасюк П.М. – д.і.н., проф., зав. кафедрою історії України Миколаївської філії Києво-Могилянської академії.

Учебный фонд библиотеки
Херсонського державного
педагогічного університету

Мова видання: українська.

ISBN 966-7403-52-1

404499

© ХДПУ, 1999

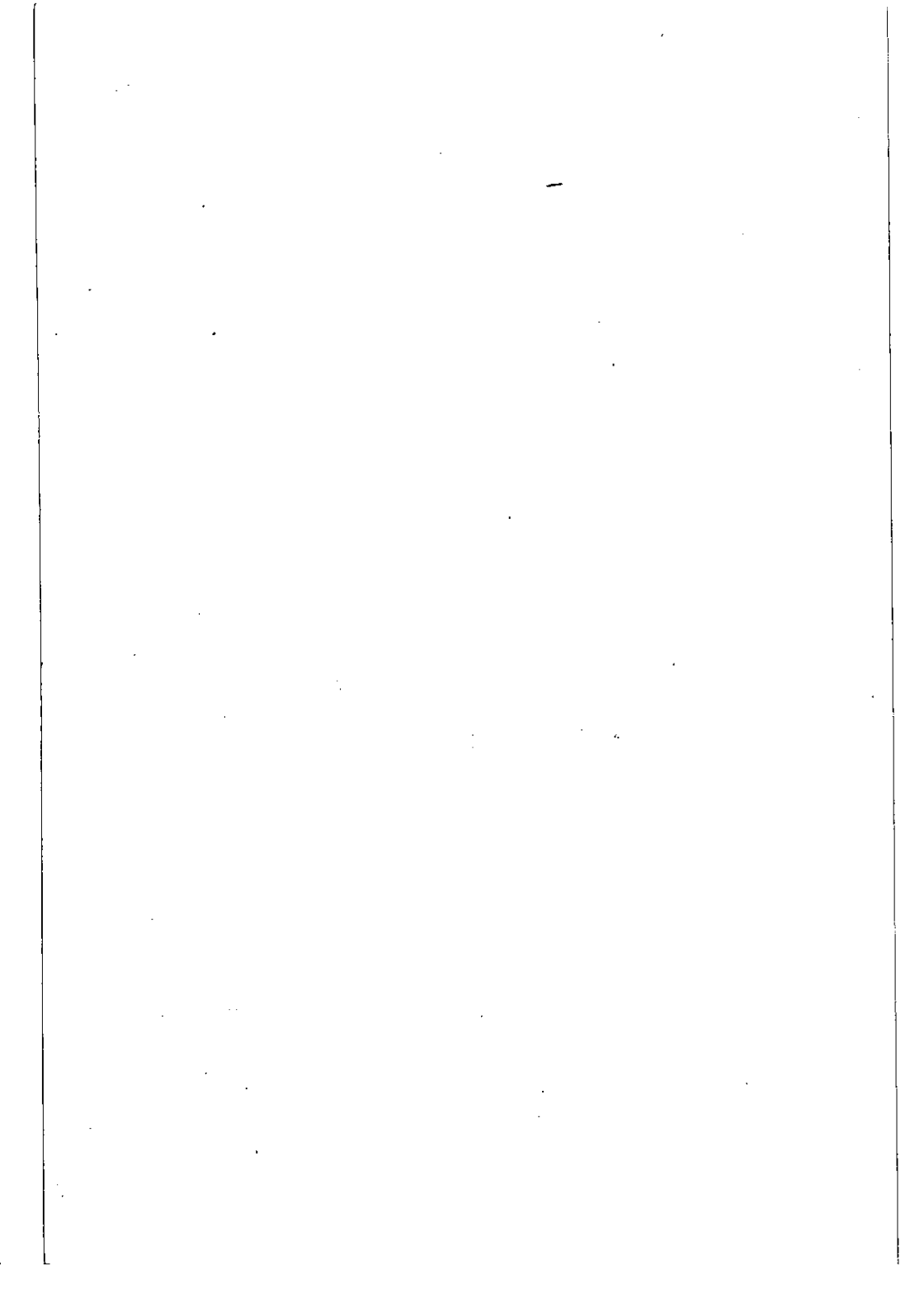
Адреса: Україна, 325000, м.Херсон, вул.40 років Жовтня, 27,
Херсонський державний педагогічний університет, історичний факультет
Тел. (0552) 24-04-36, 24-04-37 e-mail: office @ ttc.kherson.ua

НОВІ ГОРИЗОНТИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА ХЕРСОНЩИНІ

Історична наука посідає важливе місце у сьогоднішньому суспільному житті. Така ситуація є цілком закономірною. Адже історія це не тільки інформація про минуле, але і вдумливий погляд на сьогодення, спроба заглянути у день прийдешній. Отож, не помилимося, якщо назвемо істориків людьми, що наводять місток із минулого у майбутнє.

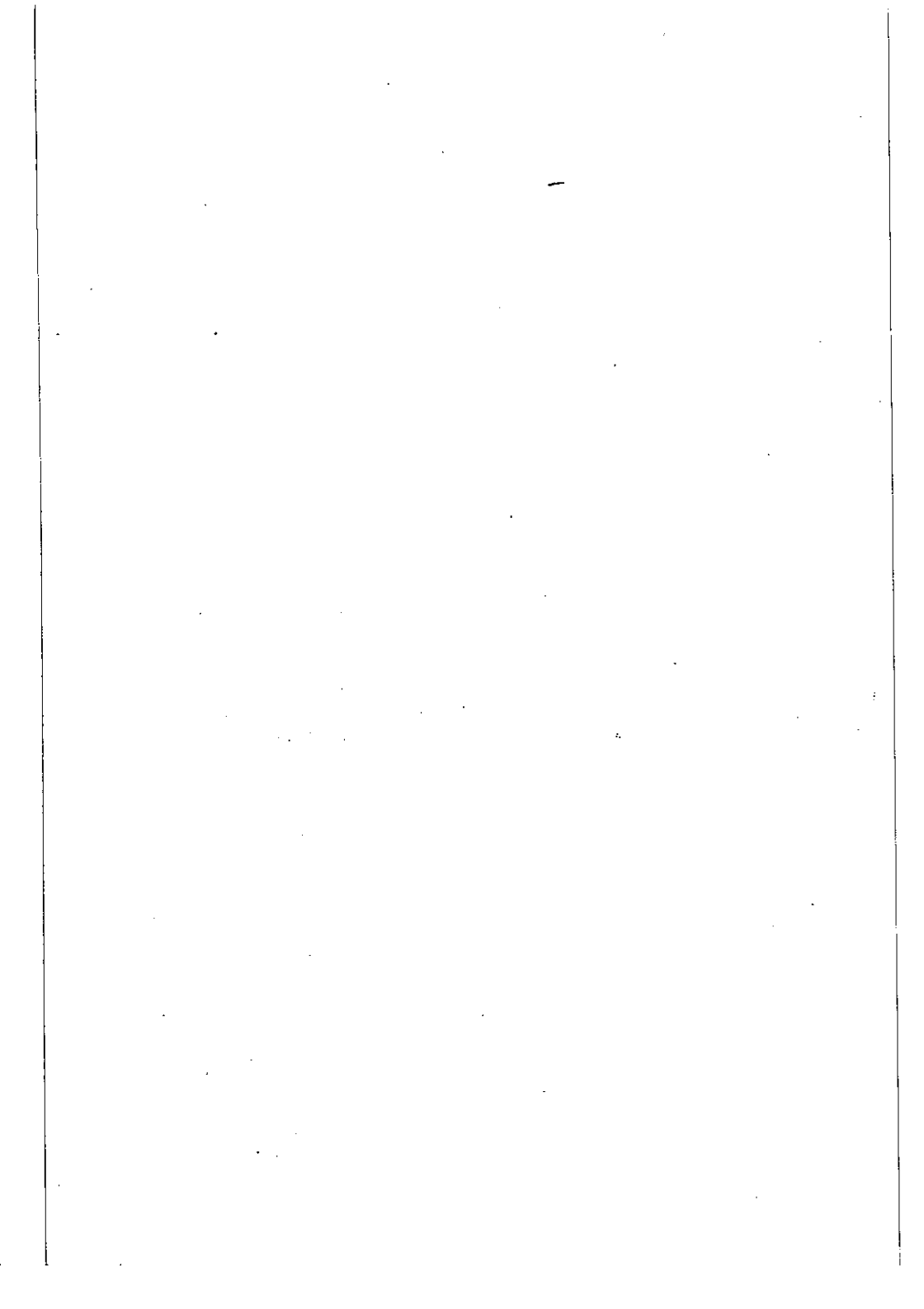
У нашому вузі дослідження історичного минулого, викладання історичних дисциплін та підготовка фахівців-істориків сягає ще часів, коли учительський Юр'ївський інститут був евакуйований у 1917 році до Херсона. На жаль, у середині 60-х років підготовку педагогів-істориків було згорнуто, але відкриття з 1992 року спеціальності "українська мова, література та історія" і створення у 1995 році історико-правознавчого (з 1998 р. історичного) факультету дозволило відродити призабуті традиції. Молодий факультет став одним з провідних у місті осередків щодо вивчення історії Херсонщини. Це і дисертаційні дослідження ст.викладача к.і.н. Цибуленка Г.В., ст.викладача Сінкевич І.Ю., викладачів Цибуленко Л.О., Шушлянікової Н.В., аспірантів Кадкіної С.М., Кучеренко А.А., Шевцової В.Ю., Цуркана І.М., Чечета С.М., і археологічні розкопки Білозерського городища студентами-істориками під керівництвом ст.викладача Билкової В.П., і блискуче проведена у травні 1997 року міжнародна конференція "Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку" та багато інших справ.

Вихід з друку наукового збірника – це ще одна віха у науковому зростанні молодого колективу історичного факультету, яка дасть науці нові імена дослідників регіональної та вітчизняної історії, допоможе викладачам і студентам краще пізнати історичне минуле нашого та сусідніх народів.

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

ІСТОРІОСОФІЯ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Українська поезія минулих сторіч засвідчила кілька яскравих виступів нищівної критики та емоційного осуду негативних явищ в історії України.

Учитися на власних помилках – вікодавня мудрість. Гетьман Іван Мазепа, що був непересічним поетом, добре осмислив наші недоліки ще наприкінці XVII-го сторіччя, осуджуючи у своїй славнозвісній «Думі» деяких українців за те, що «єден живет із логани», «другий ляхам за грош служить», «третий Москві юж голдуєт і ей вірне услугуєт». Як наслідок такого стану:

Не маш любви, не маш згоди
От Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоєвали [1].

Як це нагадує відомі Шевченкові слова «Доборолась Україна до самого краю, гірше ляха свої діти її розпинають...» [2; стор. 262]. Великий Кобзар, як бачимо, нещадно засуджував помилкові вчинки наших предків, не милуючи навіть деяких гетьманів, яких називав «грязю Москви, варшавським сміттям». Він же суворо критикував своїх сучасників, які не вчилися «так, як треба», шукаючи «у чужому краю» «того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі» [2; стор. 258-261]. Шевченкове «Послання» загально відоме, тому й немає потреби в довших цитатах, мовляв І.Дзюба, національному сорому.

Ще жорстокіше бичував Пантелеймон Куліш нашу козацьку історію:

З великого насліддя по князях
Зробили козаки нам дике поле,
Все в бодяках, тернах та в чагарах,
Кому на радощі, кому на горе
[3; стор. 118].

Кулішева критика висловлена в його «Псалтирній псалмі», яку треба навести повністю, щоб побачити, як зображує поет український нарід:

Народе мій, ясирнику татарський,
 Невольнику турецький найдорожчий!
 Народе мій, єхидний панський слуго
 І польської герою темний слави!
 Народе мій, недоумку латинський,
 Товаришу московської темноти!
 Пощез єси в літописах чернечих,
 Не згадують войовники про тебе.
 Їдять тебе твої сусіди мовчки,
 І за твоє невольництво не платять.
 Пропало вже й єхидство в тебе в серці,
 Герой же ти хіба над жидовою.
 Не учишся ні в греків, ні в латинів,
 Темнотою і москаля соромиш.
 Народе мій! Що нам тепер почати?
 Невже во віки будеш спати й спати?
 Народе мій! Прокинься на хвилину,
 Та подивись по-людськи на Україну.
 Народе мій! Зорім очима поле,
 Нехай на нім не корениться горе.
 Ми думками те поле заволочим,
 Од Висли до Кубані слізьми змочим...
 А що ми там для правнуків посієм,
 Коли й шептять одно'дному не смієм?
 [3; стор. 103-104]

Поетів гіркий підсумок про український нарід звучить як присуд суворого судді: «Народе без пуття, без чести, без поваги!». Якоюсь мірою це визначення поділяв також Іван Франко у пролозі до «Мойсея». Різниця лише в тому, що цей останній глибоко вірив у велике майбутнє нашого народу. Куліш такої віри не показав.

Мені здається, що Євген Маланюк (1897-1968) у своїх інвективах на адресу України опирався саме на Мазепі, Шевченкові, Кулішеві та Франкові. Не випадково про них має поет прекрасні есеї в своїй *Книзі спостережень*.

Але спершу про час, який сприяв появі Маланюкового погляду на Україну та її історію.

Визвольна боротьба 1917-1921 років закінчилась поразкою. Колишній сотник війська Української Народної Республіки, молодий поет Маланюк сидить інтернований у польському таборі в Щипьорні. Спостерігаючи, з боєм у серці, як українські вояки сотнями помирають від тифу, усвідомлюючи трагедію не лише своїх недавніх

поплечників по зброї, а й трагедію всієї України, зайнятої московськими більшовиками, поет пробує знайти корені лиха. Справді, настала була крайня пора для критичного погляду на щойно відгомонілу Українську Революцію, на історичне минуле України. Настала вимога часу – знайти новий, організуючий чинник для продовження боротьби, для майбутньої державницької діяльності. Саме тоді «внук кремезного чумака, січовика блідий праправнук» починає творити свою власну, оригінальну історіософію чи пак філософію історії. 1924 р. з'являється його перша збірка поезій під промовистою назвою *Стилет і стилос*. Стилет – символ зброї, державної потуги; стилос – емблема української культури та її розвитку. У пізніших книгах – *Гербарій* (1926), *Земля й залізо* (1930), *Земна Мадонна* (1934) і *Перстень Полікрата* (1939) та інших – поет широко розкриває свої філософські погляди на історію України, доводячи їх до чітко сформованої тези.

Що ж таке Україна? Яке її минуле? На це дають недвозначну відповідь «Псалми степу», написані 1923 р. і вміщені у збірці *Гербарій*. Маланюк заявляє, що Україна лежить «скривавлена і скута». «Міцна, як смерть» її в'язниця. Поета «пражить сором», що її «розпусним зором нагую огляда владар» [4; стор. 27]. Хто ж вона, залишена далеко батьківщина? Мати?

– Ні! – вигукує поет, продовжуючи:

...Шал коханки
У чорнім полум'ї коси,
В обличчі степової бранки
Хміль половецької краси.

В очах звабливий морок ночі, –
З них кличе, кличе глибина,
А в диких рухах ще регоче
Ніким не займана весна.

Тебе б конем татарським гнати,
І, – тільки просвистить аркан, –
Покірливо підеш сама Ти
З лукавим усміхом у бран.

Привабливо-безсила й гарна –
Осяєш Ти чужий намет,
І хижий хан буде безкарно
Впивати уст отруйний мед.

Та хутко скінчиться відрада:
Засне він стомлений, в тобі ж
Прокинеться кривава зрада
І стисне віроломний ніж...

Блиснуть у темі вовчиці очі –
Лиш горло кров'ю захарчить, –
Ти в море степової ночі
Впірнеш русалкою умить.

І знову чарівне обличчя
Закриє половецький степ,
І знову ніч очей покличе –
Тебе спіймать, схопить Тебе б!

Тебе б конем татарським гнати,
Поки аркан не заспіва!
Бо ти ж коханка, а не мати,
Зрадлива бранко, степова!

[4; стор. 28-29]

Сказано ясно й чітко, дарма що з багатьма неправильними наголосами (блиснуть, буде) прозраджуючи мовну малописьменність.

Але поет не заспокоюється. Він повертається до цієї теми безугавно, лає свою батьківщину на всі заставки! Три роки пізніше, 1926-го, Маланюк іще з більшим гнівом обрушується в «Діві-Обиді» на те, що мало б завжди бути найдорожче, найсвятіше для кожного сина – на матір-Україну:

Лежиш, розпусто, на розпутті,
Не знати – мертва чи жива.
Де ж ті байки про пута куті
Та інші жалісні слова?

Хто гвалтував тебе? Безсила,
Безвладна, п'яна і німа.
Неплодну плоть, убоге тіло
Давала кожному сама.

Мізерія чужих історій
Та сльози п'яних кобзарів –
Всією тучністю просторів
Повія ханів і царів.

Під сонні пестоші султана
Впивала царгородський чар,
Це ж ти – попівна Роксоляна,
Байстріюча мати яничар!

Чаплінському – ясир кохання.
– Це ти, безславна і лиха,
В Богдановій ятрилась рані
Вогнем образи і гріха.

Стрибати в гречку – тільки й щастя.
Щоб в корчах зради завмирать
– Це ти, пусте, неплодне тряся.
Ти, Пріська гетьмана Петра.

Звідціль черкаська твоя шатость
І рабська кров твоя звідціль.
І діти, мов дурні курчата,
І сліз – пісні, й бандури – біль,

І та розслабленість ледача
І серця, й розуму, і рук,
– Безсила насолода плачу
Безсоромно-плебейських мук...

Невже ж калюжею Росії
Завмре твоя широчина?
...А над степами вітер віє!
А в небі гуркотить весна!

А степ гарматами пооран
Тремить від крові і кісток,
Та про бої віщує ворон,
Червлен тримаючи шматок.

Повстань, як древле! Панцир з міді
Замінить лахи й ганчірки, –
І знов дівоча стать Обиди
Звитяжно гляне у віки.

[4; стор. 78-80]

Отже, для Маланюка Україна — це жінка особливого типу. У «Псальмах степу» вона зрадливо вбиває свого гвалтівника, якому щойно віддалася «з лукавим усміхом». У «Діві-Обиді» поет закликає ту саму жінку до повстання; мабуть, вірить, що вона приверне собі честь, визволиться і «звитязно гляне у віки».

Безперечно, в осуді України є багато емігрантської пози. Про це вже говорив Юрій Шерех у своїй статті «Стили сучасної української літератури на еміграції», підкреслюючи, що Маланюкова позиція — це «я і Україна», а не «я — Україна», або «я — син України» [5]. Таким чином, поет якоюсь мірою ставить себе ніби збоку, немовби вмиває руки, навіть деградує себе до «останнього печеніга». Але трагедію переживає він дуже глибоко — серцем і душею. Можна з переконливістю твердити, що поетів жорстокий осуд України — це лише поетичний засіб.

Ніби усвідомлюючи своє блузнірство, Маланюк визнає, що його слова про Україну справді «зневажливі», тому він просить прощення:

Прости, прости за богохульні вірші,
Прости тверді, зневажливі слова!
Гіркий наш вік, а ми ще, може, гірші,
Гіркі й пісні глуха душа співа...

Прости, що я не син, не син Тобі ще,
Бо й Ти — не мати, бранко степова!
З Твоїх степів летять птахи зловіщі,
А я творю зневажливі слова.

[4; стор. 29-30]

Який же вихід із соромотного становища? Про нього пише поет багато, повторюючи себе в кожній збірці, що побачила світ між першою та другою світовими війнами. З розпачу й сорому, що спалоює поета, шукає він виходу знову ж таки в минуле, в окремі світлі періоди історії України. Маланюк звертається передусім до княжої доби, що була джерелом натхнення, між іншим, для пізнього Пантелеймона Куліша. Так постають його «Варязька балада» (1925), «Варяги» (1926), «Варязька весна» (1927) та інші поезії, в яких Київська Держава, забарвлена згадками про Гелладу й Рим, постає в уяві поета — як приклад, як основа, на якій має вирости нова Україна, вільна й незалежна держава. Хоч осуд на адресу вітчизни проявляється нерідко, проте конструктивний чинник уже явно переважає. Чуюмо ще

Проклін, проклін степів чорнявим долам.
Ланів полон трима в одвічній зморі.
Вже не дихне нам в душу синє море, –
Бог покарав і прокляв суходолом.

Лиш кочовничі орди – сараною,
Мандровані народи – чорним мором,
Гармата – плугом, шабля – бороною,
Історія – вітрами над простором.

[4; стор. 51]

Але з'являються, як багатозначна візія,

...суворий Рюрик,
Ясний, веселий Синевус
І третій – Трувор, лірик бурі,
Той, що окрилив співом Русь.

Один – отаман, будівничий,
Другий – морозна радість дня,
А у останнього – обличчя
Палає ярістю вогня.

А люд – ні елліни, ні скити –
З цих візантійських україн...
Як їх надхнути, розбудити,
Щоб став їм Дажьбогом – Одін?

Як обернуть рабів в буй-тури?
Залізо із землі зачать?
– І викував похмурий Рюрик
Рабам хрещатого меча.

Як розгорнуть їм даль хвилеву
За ці степи, за племена?
– І Сивоусому Синевус
У дар засмолює човна.

Як оживить їх мертві душі?
Як запалить ледачу кров?
І Трувор полум'я ворухить,
І ставить вічну хоругв.

* * *

Став на землю варяг. І загорілась відвага –
 Бористенського плеса обабіч – на дикий степ,
 І у скитських Атенах Руси великий каган
 Степовою потугою широко й сяйвно росте
 [4; стор. 53-54].

Ось де джерело для відбудови України! Норманська теорія про виключну роль варягів у створенні Київської Державности, теорія, що вже відкинена наукою, стає для поета кредом. А історичні джерела? Ні! Перекази й легенди – над усе! І Маланюк висловлює це справді переконливо. Його голос гримить на повну потугу. Читач вірить йому, захоплюється візією державного творива, де зіплуться в одне єдине «варязька сталь і візантійська мідь!» [4; стор. 40].

Варязька сталь – державно-політичний чинник, візантійська мідь – культурний. Лише вони, наріжні камені нової української духовности, перетоплені в горнилі національного тривання, виведуть Україну на широкі простори й чисті води. До цього додається приправа – ідея «васного Риму» [4; стор. 50], коли в додаток до київської Лаври на «припонтійським суходолі» стане Капітолій. Тоді «... виросте залізним дубом Рим з міцного лона Скитської Еллади» [4; стор. 57]. Зрештою, «Скитська Геллада» – це не те саме, що візантійська Геллада. Скитську Гелладу, себто Україну, поет і далі проклинає:

Будь проклята ще раз, полужива,
 Елладо Скитська, Елладо Степова,
 Сарматських Афродит, кирпатих Аполлонів!
 [4; стор. 50].

Маючи на увазі ідеї «власного Риму», «варязької сталі» та «візантійської міді», чи можемо вважати поета за українського націоналіста? Адже всі визнають його тепер саме за такого. На мій погляд, Маланюк світоглядно – інтернаціоналіст. Він орієнтується переважно на чуже (найкраще, що є в чужинці!) і позичає його для української духовної скарбниці. Такими були, для прикладу взявши, Іван Франко та Михайло Орест. Зокрема останній, полемізуючи з Маланюком, правдоподібно не передумавши інтернаціональних ідей поета, проголошував – вірно й справедливо – у своєму цінно-му циклі *Ars poetica*:

...майстерність і мудрість ненашого краю
 Гідні того, щоби їх учнями стали митці.

Ти є людина – і все, що сотворили в віках
 Нації всі і племена, чужим хай не буде для тебе.

Далі Орест дає прямий дороговказ кожному національному митцеві, якщо він хоче причинитись до розвитку національної культури:

Сміло вступай у віки, сміло в народи ввійдеш
 І з найдобриших лоз многогронний, вібруючий соком
 В радості духу твого пильно збери урожай.
 Гріх чужолобства? Облуда! Бо раз в несвоєм ти шляхетне,
 Гарне і гідне відчув, знай – і в тобі воно є
 [6; стор. 89].

Насправді в обох поетів – Маланюка та Ореста – бачимо дуже багато спільного. Вони обидва – виразні універсалісти. Але це вже інша, окрема тема для окремої статті.

Чому ж тоді всі вважають Маланюка за українського націоналіста? Тому що він бореться за українську державу для українського народу, тому що поет-філософ хоче перевиховати український нарід, надати йому нових вартостей, випалити з сирієї глини дзвінкий дзбан! Якщо саме це брати під увагу, тоді можна й треба говорити про елементи націоналізму в поезії Маланюка, що всією силою революційного зриву гнівно нападає на московський імперіалізм «сброд хищників», – на цього найбільшого ворога України, її вічно-гробокопателя.

Засуджує Маланюк усе кволе, слабе й безвольне серед нас, прославляє меч і спис, «напруженість, суцільність, важкість, повність». Переконливо звучать знаменні строфи поета:

Не хліб і мед слов'янства: криця, кріс.
 Не лагода Еллади й миломовність, –
 Міцним металом наллята безмовність [.]
 Короткий меч та смертоносний спис.
 Щоб не пісні – струмок музичних сліз,
 Не шал хвилевий – чину недокровність,
 –Напруженість, суцільність, важкість, повність
 Та бронза й сталь – на тиск і переріз.
 [4; стор. 50].

Історіософія Маланюка – безумовно нове й цікаве явище в розвитку визвольних ідей українського письменства. Раніше в нас

такого не було, якщо не брати під увагу окремих, принагідних висловів із творів козацько-гетьманської доби чи XIX-го сторіччя. Маланюкова філософія історії породжена Українською Революцією (1917-1920). Маланюк – великий новатор ідей. Із цим, гадаємо, всі погодяться, хоч, може, не сприймуть полум'яний осуд минулого України в його поезії, як цього ще 1933 р. не поділяв критик Доленго в націоналістичному журналі *Му*, що виходив у Варшаві. Володимир Державин уже відзначив, що «виступи такого роду, як от п.Доленги... сприймаються на сьогодні як політиканські памфлети, негідні серйозної уваги» [7]. До речі, зауважемо, що поетів не судять. Їх або читають і приймають, або відкладають набік. Український читач прийняв Маланюка.

Коли вже говоримо про новаторство, то не можна не згадати про Маланюкову поетику. «Поет – мотор! Поет – турбіна!» – проголошував він енергійно. Замість отих традиційно-банальних вишневих садочків і тьохкання соловейків, якими підпливала українська поезія XIX-го сторіччя, з'явилися в Маланюка наснажені, сміливі образи «крику крові» [4; стор. 16], образи повстання й революції – рвучкі, ярливі строфи, гідні Шевченкового «Заповіту» й «Кавказу» чи кращих поезій І.Франка й Л.Українки. З'явилась могутня віра в перемогу:

...Даремно, вороже, радій,
Не паралітик, і не лірник
Народ мій – в гураган подій
Жбурне тобою ще, невірний!

– Ще засилатимеш, на жаль,
До Києва послів московських,
– І по паркету наших заль
Ступати лаптю буде сковзько.

[4; стор. 18]

Хто ж буде воювати за нову Україну, що має сформуватися з варязької сталі й візантійської міді, що стане для нас усіх власним Римом? «Зовсім інші, не такі, як ми», – відповідає поет. Це буде нове покоління свідомих українців, когорта майбутніх визвольників, людей послідовного державницького думання. Прекрасно сказано про це покоління в «Оді до прийдешнього»:

Бачу їх – високих і русявих,
Зовсім інших, не таких, як ми, –
Пристрасників висоти і слави,
Ненависників тюрми і тьми.

Ось їх стислі руки, ясні лица,
Голос неблаганний, як наказ,
В гострім зорі зимно-синя криця –
Вірний щит від болю і образ

Спадкоємці бою, бурі діти!
Загримить ще раз така пора –
Сміливо могили перейдіте,
Коли треба, – розтопчіть наш прах!

Щоб без вшанувань, без академій
Кров жадала неминучих кар,
Криця зустрічала серця кремінь,
Викресала іскрами удар!

[4; стор. 132-133]

Отже, це люди типу Ольжича й Теліги, Шухевича-Чупринки й Позичанюка, Василя Симоненка, Івана Світличного, Василя Стуса й багатьох-багатьох інших. Їм, зокрема новітнім правозахисникам, дає поет право – в разі потреби «розтоптати» його власний прах. Яка шляхетна, позбавлена егоїзму настанова!

Маланюкова поезія, поряд публіцистичних праць Дмитра Донцова, мала великий вплив на формування волонтаристичного світогляду українців на еміграції та в Галичині під польською займанщиною. Відгуки її завжди доходили в осередню Україну, причиняючись і там до культурного відродження в двадцятих роках. Поет буряної доби, «залізних імператор строф» [4; стор. 35], мав Євген Маланюк повне право сказати про себе:

Мій ярий крик, мій біль тужавий,
Випалюючи ржу і гріх,
Ввійде у складники держави,
Як криця й камінь слів моїх.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьман Іван Мазепа, Писання (Львів: Українське видавництво, 1943), стор. 27-30.
2. Т.Шевченко, Кобзар (Київ, 1956).
3. П.Куліш, Твори (Берлін, 1923), том II.
4. Цитати Маланюкових творів – за виданням Поезії (Нью-Йорк, 1954).
5. МУР (Мюнхен, 1946), збірник I, стор.72. (Не плутати з альманахом під цією назвою).

Учбовий фонд бібліотеки
Херсонського державного
педагогічного університету

66.744.09

6. Михайло Орест, Держава слова, (Філядельфія, 1952).
7. Володимир Державин, «Поет своєї епохи», газетна вирізка з 1947 р. (На жаль, не вдалося усталити назву часопису. Можливо, це був **Промінь**).

УДК 947+ 930.1

І.Ю.СІНКЕВИЧ

ХЕРСОНСЬКА ГУБЕРНСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ: НОВІ ЗНАХІДКИ ТА СТАРІ ПРОБЛЕМИ

До недавнього часу історія Херсонської губернської вченої архівної комісії /ХГВАК/ залишалась практично невідомою у зв'язку з відсутністю її документів в держархіві Херсонської області [1, с. 5]. І, оскільки чільне місце в діяльності Комісії на протязі всього часу її існування займали археологічні дослідження, вивчення та охорона археологічних пам'яток, то саме результати розкопок В.І.Гошкевича і Г.Л.Скадовського та історія Херсонського музею старожитностей завжди були основним об'єктом уваги дослідників. З їх поля зору зникали інші сторони діяльності як цих осіб, так і Комісії в цілому.

Тільки з середини 1990-х років історія Херсонської архівної комісії стала предметом спеціального дослідження. Цілеспрямованим пошуком були виявлені опубліковані та архівні матеріали, які дозволили розкрити суттєві моменти з історії існування цієї установи. Результати роботи висвітлювалися у доповіді І.Ю.Сінкевич "До історії Херсонської вченої архівної комісії" на Всеукраїнській конференції "Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи" (Київ, 1996), у доповіді В.П.Билкової та О.М.Крюкової "Г.Л.Скадовський та його роль у розвитку археології на Херсонщині" на конференції "Микола Львович Скадовський і українське мистецтво 2 пол. XIX ст." (Херсон, 1996), але матеріали доповідей не були надруковані.

Єдиною сучасною публікацією, повністю присвяченою цій темі, є стаття І.Ю.Сінкевич "Херсонська губернська вчена архівна комісія" [2]. Автором був встановлений комплекс друкованих джерел і в загальних рисах визначена історія ХГВАК, в основному першого року її існування.

В червні 1997 р. зав. відділом історії краю до 1917 р. Херсонського краєзнавчого музею К.Д.Чорна серед незареєстрованих розрізнених документів музею видіпила, описала і поставила на

облік комплекс документів про діяльність ХГВАК та Херсонського музею старожитностей у кількості 31 предмета (17 з них відносяться до історії ХГВАК і вперше публікуються в даній роботі) [3]. Як вказано в документі за № 16, після закриття Комісії "справи її та листування передані на зберігання в Музей старожитностей" (сучасний ХКМ), тож очевидно, що знайдені документи є часткою архіву ХГВАК, на деяких з них кольоровим олівцем проставлений реєстраційний номер. На жаль, не збереглося відомостей, в який час архів було розпорошено і що сталося з комплексом документів. Нові знахідки вносять уточнення до історії ХГВАК, допомагають розкрити її невідомі сторінки, тож в річницю 100-літнього ювілею заснування у м.Херсоні губернської вченої архівної комісії є можливість підвести деякі підсумки та визначити завдання майбутніх досліджень.

Тепер документально встановлені чіткі хронологічні межі існування Херсонської архівної комісії. Вона була відкрита 31 травня 1898 р. і закрита 31 березня 1911 р. (док. № 16), а не в січні, як вважалося раніше [4, с. 61].

Дослідникам були відомі дати проведення чотирьох засідань Комісії: першого – 31 травня 1898 р. [5], третього – 20 грудня 1898 р. [6], четвертого – 9 листопада 1903 р. [7], п'ятого – 28 жовтня 1907 р. [8]. Зрозуміло, що друге засідання проходило влітку або восени 1898 р. Нові знахідки допомагають встановити наявність інших засідань. В документі за № 5 згадується засідання, заплановане на вересень 1908 р. В документі за № 11 вміщене посилання на засідання, проведене 14 або 19 лютого 1909 р., а документ за № 15 фіксує дату проведення останнього засідання ХГВАК – 31 березня 1911 р. (на жаль, номер його не відомий).

Лишається актуальною проблема розшуку протоколів засідань Комісії та іншої її звітної документації. Події, пов'язані зі створенням ХГВАК та розробленням основних напрямків її діяльності, були відображені в декількох місцевих публікаціях [9, 4, 10]. Урочистому відкриттю і першому засіданню Комісії присвятив статтю у власній газеті В.І.Гошкевич [5]. Йому ж належить ґрунтовне за обсягом і змістом висвітлення третього засідання [6; 11]. Четверте і п'яте відображені в єдиних відомих у наш час протоколах засідань Комісії. Їх друкований примірник знаходиться в краєзнавчому відділі ХОУНБ ім. О.Гончара в спільній для двох протоколів саморобній палітурці, без року або років видання, з окремою пагінацією [7, 8]. Вважаємо автором обох протоколів В.І.Гошкевича /спираючись на аналіз їх стилю та вказівку документу за № 5 про виконання ним

обов'язків тимчасового діловода Комісії, постійного діловода після від'їзду С.П.Болгарова ХГВАК не мала/.

На основі даних матеріалів нами складений приблизний Список членів Херсонської архівної комісії, до якого увійшли: августійший покровитель Комісії – великий князь Олександр Михайлович, 5 обов'язкових опікунів, 13 членів-засновників, 6 почесних членів, 54 дійсних члени, 38 членів-співробітників та 95 членів-кореспондентів. Всього в різний час та з різною інтенсивністю співпрацювали з Комісією 202 особи. Список вперше друкується в даній роботі /прізвища членів Комісії та відомості про них подані мовою джерел/. У ньому автор спробував не тільки систематизувати відомості про членів Комісії, які подаються у вказаних матеріалах, але й доповнити, наскільки можливо, за документами Херсонського облдержархіву, місцевими Пам'ятними книжками, Адрес-календарями тощо їх інші біографічні дані /у Списку вони подані курсивом/. Автор свідомо обмежився тільки даними виборів у члени ХГВАК за особами, відомими широкому загалу науковців (таким як А.О.Скальковський, О.І.Маркевич та ін.). Складність проведення біографічних уточнень може проілюструвати робота щодо встановлення року народження голови Комісії – Георгія Львовича Скадовського. Дата його загибелі – 9 січня 1919 р. – відома з газетної публікації, присвяченої цій події [12] /треба зазначити, що в заяві дружини Георгія Георгійовича Скадовського, вбитого разом з батьком, помилково вказано 10 січня [13]/. У Метричній книзі Успенського собору говориться: "9 января умер, 12 погребен 1919 г. действ. стат. сов. Г.Л.Скадовский 69 лет. Протоиерей П.Ширяев" [14], тобто він не міг народитися раніше 1849 року. В той час як генеалогія Скадовських, надана автору правнучкою брата Г.Л.Скадовського – Миколи Львовича – Мариною Сергіївною Строгановою (м.Москва) та нащадком таврійських Скадовських і Фальц-Фейнів – Борисом Сергійовичем Скадовським (м.Берлін), подає рік народження як 1848. Але цей рік проставлений в генеалогії за згадками рідних /до того ж не прямих нащадків/ і не підтверджений документально.

Пов'язані з Комісією друковані матеріали 1898 р. основним її завданням ставлять архівну роботу, конкретні напрямки якої були вироблені на третьому засіданні: а) розбір архіву губернського правління та видання історичних документів в ознаменування століття Херсонської губернії, що мало відзначатися в 1903 р. /в "Памятной книжке Херсонской губернии на 1910 год" вміщена "Краткая записка о состоянии Херсонского губернского правления" [15] зі "Списком Херсонских губернаторов с 1803 по 1903 год" та "Списком Херсонских губернских предводителей дворянства с 1803 по 1903 год", але не відомо, чи мали до цієї роботи відношення члени

ХГБАК/; б) дослідження архіву елисаветградського повітового начальника; в) архіву херсонського повітового військового начальника; г) пошук архівів у Вознесенську, Бобринці, Миколаєві. Для цієї роботи була сформована архівна секція у складі В.М.Чир'єва, О.С.Ємельянова та М.В.Щеглова, було запропоновано увійти до неї М.А.Волянському та О.М.Шевцову, а також були запрошені до співробітництва священники С.Шумигорський та Г.Сорокін. Але не відомо, чи погодилися ці особи увійти до складу архівної секції, який час вона існувала, що нею було зроблено. Архівна діяльність Комісії ще не була предметом ґрунтовного наукового дослідження. Але саме її незадовільний стан призвів до закриття ХГБАК.

Комісія не справилася з покладеними на неї задачами через відсутність професіоналів, тобто "осіб, не тільки знайомих з архівною справою та тих, що вивчали місцеву історію, але й до того ж людей вільних від службових занять, які можуть безкоштовно присвятити свою працю досконалому дослідженню архівів у різних містах губернії" (документ за № 12). Списки Комісії показують фактичну відсутність істориків-науковців серед її членів. Можливо через неспівпадіння адміністративного та культурно-наукового центрів губернії Херсонська архівна комісія не змогла налагодити стосунки з Одеським товариством історії та старожитностей або скласти йому конкуренцію, тож стала об'єднанням любителів. Але якщо вона і не змогла організувати плідну роботу над архівним матеріалом установ Херсонської губернії, однак акумулювала зусилля любителів старовини зі збереження пам'яток історичного минулого краю.

У цій ситуації була не зовсім зрозумілою та наполегливістю, з якою керівництво ХГБАК домагалася її закриття. Автор припускав, що зіграли свою роль трагічні обставини у сім'ї Г.Л.Скадовського та зосередження В.І.Гошкевича на музейній справі. Нові документи Комісії розкривають інші аспекти. На рішення про самоліквідацію вплинули відносини ХГБАК з Херсонською Казенною палатою /ХКП/, що склалися після смерті управляючого ХКП, члена-засновника ХГБАК – Анучина Є.М. (між 9.11.1903 – 28.10.1907 рр.). Архівна комісія була зобов'язана проводити експертизу документів відомчих архівів, що підлягали знищенню. ХКП не могла знищувати не потрібні вже їй для роботи документи, поки ХГБАК не дасть на це дозвіл. ХГБАК не могла дати дозвіл, тому що не мала серед своїх членів нікого, хто взяв би на себе наукову оцінку справ, що зберігалися в ХКП. Документи за № 5 та № 6 демонструють, з якою наполегливістю голова ХГБАК та управляючий ХКП в 1908 р. пересилали один одному описи справ, що підлягали знищенню. Документ за № 12 (чернетка листа Г.Л.Скадовського – М.В.Покров-

ському, листопад 1910 р.), докладно роз'яснюючи цю ситуацію, вказує на попередження ХКП від 23.10.1910 р. про інструкцію міністра фінансів про порядок та засоби знищення вирішених справ у місцевих установах Міністерства фінансів від 17.02.1910 р., яка давала ХКП право на знищення, оформивши його ніби-то за згодою ХГВАК. Не маючи можливостей для експертизи, але і не бажаючи, щоб від імені Херсонської архівної комісії були знищені документи, які можливо мають історичну цінність, керівництво комісії добилося її закриття. А документи за №№ 9-17 висвітлюють окремі моменти цього процесу.

ДОКУМЕНТИ З АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ [3]:

№ 1.

Лист з Імператорської Археологічної комісії голові ХГВАК Г.Л.Скадовському про отримання нею надісланих предметів з розкопок на о.Березань. – СПб, 21 лютого 1904 р. – Відповідь на лист від 11.02.1904 р. Діловий бланк, машинопис та рукопис. Оригінал.

№ 2.

Лист з Російського музею імператора Олександра III до ХГВАК з проханням надіслати перелік та примірники видань ХГВАК. – СПб, 28 вересня 1905 р. Діловий бланк, машинопис. Оригінал.

Русский музей Императора Александра III
Этнографический отдел. Библиотека
28 сентября 1905 г. № 371. СПб.

В Херсонскую Ученую Архивную Комиссию

Библиотека Этнографического отдела Русского музея Императора Александра III покорнейше просит Херсонскую Ученую Архивную Комиссию, для своих библиографических работ, сообщить перечень ее изданий, если таковые были, а также указать, где можно почерпнуть сведения о ее деятельности.

Библиотека была бы крайне признательна, если бы Комиссия нашла возможным предоставить ей 1 экземпляр своих изданий. Адрес: Библиотека Этнографического Отдела Русского Музея Императора Александра III.

Заведующий Библиотекой,
Хранитель Этнографического отдела

/подпись /.

№ 3.

Лист з Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей голові ХГВАК про передачу товариству з Херсона архіву Херсонсько-Бессарабського Управління державних маєтностей. – Одеса, 15 січня 1908 р. Діловий бланк, машинопис. Оригінал.

Императорское Одесское общество
истории и древностей
15 января 1908 г. № 12. Одесса

Его Превосходительству Господину Председателю
Херсонской Губернской Архивной Комиссии

Императорское Одесское Общество Истории и Древностей в заседании своем 11 января сего года, заслушав письмо Вашего Превосходительства на имя члена Совета, профессора Э.Р. фон Штерна о препровождении на его имя трех книг описей 23110 дел архива Херсонского-Бессарабского Управления Государственных Имуществ, подлежащих уничтожению, и письмо проф. И.А.Линниченко, рассматривавшего по просьбе проф. фон Штерна эти книги, постановило препроводить к Вам в копии письмо проф. Линниченко с заявлением, что Общество, вполне разделяя мнение своего сочлена проф. Линниченко, просит, в виду важности многих из предназначенных к уничтожению дел, ценность историческая которых может быть выяснена только путем непосредственного ознакомления с самими делами, повременить уничтожением их до близкого уже к осуществлению учреждения Центрального Архива Новороссии при Императорском Новороссийском Университете.

За вице-президента, член Совета
Секретарь

Э.фон Штерн *
/подпись/.**

* Особистий підпис

** Особистий підпис А.Павловського.

№ 4.

Лист з Імператорського Археологічного інституту голові ХГВАК про зібрання депутатів від Архівних комісій у Петербурзі 17 квітня 1908 р. – СПб, 2 квітня 1908 р. Діловий бланк, машинопис. Оригінал.

М.Н.П.
Императорский Археологический институт
2 апреля 1908 г. № 158

Председателю Херсонской* ученой архивной Комиссии

30 марта в Императорском Археологическом Институте, под председательством Директора Института, состоялось собрание живущих в Санкт-Петербурге членов Губернских ученых архивных Комиссий, посвященное обсуждению вопросов о положении Комиссий. Выслушав подробный доклад Директора Института о заслугах Архивных Комиссий по охранению, описанию и обследованию памятников местной старины и о недостаточности материальных средств, препятствующих, особенно в последнее время, расширению и успеху их полезной деятельности, собрание пришло к единодушному заключению, что необходимо спешить с ходатайством о назначении Комиссиям правительственной субсидии и одновременно с тем изготовить новый проект Положения об архивных Комиссиях, для каковой цели и избрана особая комиссия, в которую вошли: Н.В.Покровский, члены Государственного Совета Б.В.Штюмер и В.Н.Поливанов, С.Ф.Платонов, Н.В.Султанов, И.Я.Гурлянд и Н.Н.Виноградов. Поспешность необходима тем более, что в Комиссии по описанию Синодального архива, состоящей под председательством академика А.И.Соболевского, возникла мысль об учреждении особых епархиальных комитетов, которая, по мнению Собрания, хотя и не может иметь ничего угрожающего по отношению к окрепшим уже и несомненно жизнеспособным архивным Комиссиям, все же в последствии времени может вызвать некоторое замедление в благоприятном для архивных Комиссий исходе дела.

В виду вышеизложенного, по поручению общего Собрания, честь имею просить прислать депутата от Вашей Комиссии в Собрание, имеющее быть в Археологическом Институте /Екатерининский канал № 14/ в четверг 17 апреля в 8 час. вечера, для обсуждения проекта Устава Архивных Комиссий и тесно соединенных с ним вопросов.

Если бы вы признали почему либо затруднительным командировать в означенное собрание особого депутата с места, то могли бы поручить представительство от Вашей Комиссии одному из Ваших членов, живущих в С.-Петербурге, и в крайнем случае прислать на имя Директора Института Ваше согласие с мнением большинства.

Директор Императорского Археологического Института

Тайный советник

Н.Покровский.**

* Вписано від руки.

**Особистий підпис.

№ 5.

Лист /чернетка/ голови ХГВАК Г.Л.Скадовського голові Херсонської Казенної палати з приводу неможливості розгляду в комісії описів архівних справ Казенної палати, які підлягають

знищенню за закінченням терміну зберігання. – Херсон, липень 1908 р. Діловий бланк, рукопис. Оригінал.

Председатель Херсонской Губернской
Ученой Архивной Комиссии г.Херсон

Его Превосходительству Господину Председателю
Херсонской Казенной Палаты

Возвращая при сем все описи дел и книг, присланных Казенной Палатой в Херсонскую Губернскую Архивную Комиссию, подлежащих уничтожению за истечением срока хранения, имею честь сообщить, что Архивной Комиссией в заседании 28 октября 1907 г. был возбужден вопрос о закрытии ее и что вопрос этот будет разрешаться окончательно в сентябре по возвращении в Херсон временного делопроизводителя Комиссии, который в настоящее время проводит раскопки в уезде, и что в заседание это я буду иметь честь пригласить всех представителей губернских учреждений, находящихся в г.Херсоне.

№ 6.

Лист управителя Херсонської Казенної палати до голови ХГВАК Г.Л.Скадовського з проханням про розгляд описів старих архівних справ з метою визначення доцільності їх передачі на збереження до ХГВАК. – Херсон, 23 серпня 1908 р. Діловий бланк, машинопис. Оригінал.

М.Ф.

Управляющий Херсонскою Казенною Палатою
23 августа 1908 г. № 1004. г.Херсон

Его Высочайшему Г.Л.Скадовскому
Председателю Херсонской Ученой Архивной Комиссии
Милостивый Государь, Георгий Львович.

Херсонская Казенная Палата разновременно с 1899 по 1906 год проводила в Херсонскую Ученую Архивную Комиссию 140 описей архивным делам и просила ее дать свое заключение относительно уничтожения архивных дел, означенных в тех описях, но описи эти возвращены в Казенную Палату 29 июля сего года с сообщением, что они могут быть рассмотрены только в сентябре месяце текущего года; между тем в виду переполнения архива Казенной Палаты, в настоящее время уничтожение старых архивных дел совершенно необходимо.

В виду этого, имею честь просить Вас сделать распоряжение о немедленном рассмотрении описей, препровождаемых Казенною Палатою одновременно с сим в Архивную Комиссию и о сообщении Казенной Палате заключения относительно уничтожения архивных дел, означенных в тех ведомостях.

Примите, Милостивый Государь, уверение в моем к Вам уважении и неизменной преданности.* /подпись/**

* дописано від руки.

** Підпис нерозбірливий.

№ 7.

Лист /чернетка/ голови ХГВАК Г.Л.Скадовського до Одеської контрольної палати зі звітом про витрати ХГВАК .– Херсон, 25 грудня 1908р. Діловий бланк, рукопис чорнилом. Оригінал.

Председатель Херсонской Губернской ученой архивной комиссии
25 декабря 1908 г. № 57. г.Херсон

В Одесскую Контрольную Палату

Вследствие предложения Херсонского Губернатора имею честь сообщить Одесской Контрольной Палате, что на содержание Херсонской Губернской Архивной Комиссии израсходовано в 1906-м году 133 рубля 50 коп., а в 1907-м году 266 рублей. В 1908-м году будет израсходовано около 150 рублей.

Архивная комиссия помещается в Херсоне в помещении, отпускаемом ей безвозмездно Херсонским Городским управлением, и содержится на небольшие средства, пожертвованные ей при возникновении* ее некоторыми общественными управлениями Херсонской Губернии при ее основании в 1899-м году.

* нерозбірливо.

№ 8.

Лист з Херсонського казначейства до Херсонського губернатора про відкриття кредиту для ХГВАК на травень – грудень 1910 р. – Херсон, 8 травня 1910 р. Діловий бланк, друкований текст та рукопис. Оригінал.

№ 9.

Лист Херсонського губернатора Ф.О.Бантиша голові ХГВАК Г.Л.Скадовському з приводу ліквідації ХГВАК. – Херсон, 9 квітня 1910 р. Діловий бланк, машинопис. Оригінал.

М.В.Д.

Херсонский губернатор. По канцелярии. Стол 1
9 апреля 1910 г. № 9921. г.Херсон

Председателю Херсонской губернской ученой архивной комиссии

Прошу Ваше Превосходительство сообщить мне не имеется ли в распоряжении ученой архивной комиссии исторического архива или музея, в коем хранятся различного рода древние предметы, и в утвердительном случае в чье ведение могут быть переданы документы и предметы, хранящиеся в архиве или музее, а также и другое имущество сих учреждений.

Губернатор в звании Камер-Юнкера Высочайшего Двора /подпись/.
Правитель канцелярии /подпись/.

** Особистий підпис Ф.О.Бантиша.*

№ 10.

Лист в.о. Херсонського губернатора О.М.Крейтона голові ХГВАК Г.Л.Скадовському з приводу ліквідації ХГВАК. – Херсон, 16 червня 1910 р. Діловий бланк, рукопис. Оригінал.

М.В.Д.

Херсонский губернатор. По канцелярии
16 июня 1910 г. № 16153. г.Херсон

Председателю Херсонской Губернской
Ученой Архивной Комиссии

Прошу Ваше Превосходительство не отказать ускорить сообщение мне сведений, указанных в отношении от 9 апреля 1910 г. за № 9921 по делу о закрытии Херсон. Губ. Ученой архивной Комиссии.

И.Д. Губернатора,

Вице-Губернатор в звании Камергера Высочайшего Двора
/подпись/.*

Правитель канцелярии

/подпись/.

• Особистий підпис О.М.Крейтона.

№ 11.

Лист /чернетка/ голови ХГВАК Г.Л.Скадовського до Херсонської міської управи з проханням надіслати розписку про прийняття від ХГВАК історичного музею. — Херсон, 17 серпня 1910 р. Рукопис. Оригінал.

17 августа 1910 г. № 74

В Херсонскую Городскую Управу

Вследствие встретившейся надобности имею честь просить Херсонскую Городскую Управу прислать мне расписку в принятии от Херсонской Губ. Арх. Комиссии исторического музея и состоящей при ней библиотеки согласно постановлению этой комиссии от 28 октября 1907 года и 19 * февраля 1909г. и согласно постановлению Думы от 29 мая 1908 года.

* можливо 14.

№ 12.

Лист /чернетка/ голови ХГВАК Г.Л.Скадовського директору Археологічного інституту (СПб) про діяльність комісії та причини її закриття. — Херсон, 5 листопада 1910 р. На 2-х аркушах, рукопис. Оригінал.

5 ноября 1910 г. № 82

Его Превосходительству

Господину Директору Археологического Института

Учрежденная в 1898 году на основании Высочайше утвержденного 13 апреля 1894 года положения комитета г.г. Министров Херсонская Губернская Ученая Архивная Комиссия имеет прямой своей задачей сосредоточение и вечное хранение дел и документов, не требующихся для делопроизводства, но более или менее важных в историческом отношении, собиране и приведение в порядок означенных дел и документов. В сих видах Архивная Комиссия обязана разбирать дела и документы, предназначенные в губернских и уездных архивах разных ведомств к уничтожению, выделить из них те бумаги и столбцы, которые по представляемому ими интересу в научном отношении подлежат передаче на хранение в исторический Архив, составлять таковым документам и делам описи и указатели и располагать их в таком порядке, чтобы они были доступны для ученых занятий. На основании приведенного закона к Херсонской Ученой Архивной Комиссии были в течение последних лет предъявляемы от разных учреждений требования о разборе принадлежащих им архивов, заключающих в себе десятки тысяч дел. Для правильного исполнения

этой огромной задачи требовалось бы участие в комиссии лиц не только знакомых с архивным делом и изучавших местную историю, но и притом людей свободных от служебных занятий, могущих безвозмездно посвящать свои труды на тщательное исследование архивов в разных городах губернии с выделением из них тех бумаг, которые бы могли понадобиться для истории края и составлять им надлежащие описи и указатели. Таких лиц в Херсоне не оказалось. Поэтому Херсонская Губернская Ученая Архивная Комиссия, занятия которой ограничивались исключительно археологическими исследованиями края, в заседании 28 октября 1907 года, признав полную для себя невозможность надлежащего исполнения этой задачи, постановила: признавая, что наша комиссия в течении своей 10-тилетней жизни возложенные на нее законом функции не исполняла и не может исполнять за отсутствием в среде ее лиц могущих и желающих заниматься архивными исследованиями, и по неимению помещения для исторического архива просила г.Херсонского Губернатора возбудить в установленном порядке ходатайство о закрытии сей комиссии. На троекратное ходатайство по сему вопросу по сие время ответа не последовало. Между тем в Архивную комиссию продолжают поступать требования о разборе архивов, причем Херсонская Казенная Палата в отношении своем от 23 октября предупреждает, что согласно утвержденной г.Министром Финансов 17 февраля сего года инструкции о порядке и способах уничтожения решенных дел по местным учреждениям Министерства Финансов неполучение заключения Архивной Комиссии в течение шести месяцев со дня настоящего отношения будет считаться за согласие Архивной Комиссии на уничтожение дел.

Докладывая о вышеизложенном, Херсонская Губ. Арх. Ком. подтверждает свое ходатайство о закрытии ее.

№ 13, № 14.

Листи /чернетки/ голови ХГВАК Г.Л.Скадовського до Імператорської Археологічної комісії про повернення не витрачених коштів (200 руб.), виділених на розкопки на землі Григоріє-Бізюкова монастиря. – Херсон, 20 та 22 березня 1911 р. Ділові бланки, рукопис. Оригінали.

№ 15.

Додаток до протоколу засідання ХГВАК від 31 березня 1911 р.: перелік видань губернських архівних комісій та Археологічної комісії, які є в бібліотеці ХГВАК. – Херсон, 1911 р. Рукопис з обох боків одного аркуша за підписом Г.Л.Скадовського. Оригінал.*

* Сам протокол не знайдено.

№ 16.

Лист /чернетка/ голови ХГВАК Г.Л.Скадовського Херсонському губернатору М.О.Гревеніцу про закриття 31 березня 1911 р. ХГВАК. – Херсон, 31 березня 1911 р. Діловий бланк, рукопис. Оригінал.

Председатель Херсонской Губернской
Ученой Архивной Комиссии
31 марта 1911 г. № 50. г.Херсон

Его Превосходительству Господину Херсонскому губернатору

Имею честь уведомить Ваше Превосходительство, что на основании уведомления Вашего о неимении препятствий со стороны господина Министра Внутренних Дел к закрытию Херсонской Губернской Ученой Архивной Комиссии, она сего 31 марта закрыта, а дела ее и переписка переданы на сохранение в Музей Древностей, переданный ею раньше городу Херсону в собственность.

№ 17.

Лист /чернетка/ хранителя Музею старожитностей В.І.Гошкевича голові Херсонської міської управи М.Є.Беккеру про свою згоду на передачу місту Херсонського музею старожитностей. – Херсон, квітень 1908 р. Рукопис. Оригінал.

Хранитель Музея

Милостивый Государь Михаил Евгеньевич!

На письмо от 22 с. апреля за № 65 имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, что на передачу городу Херсонского Археологического Музея /в ведение города/* я согласен, о чем и заявил в заседании Херсонской Губернской Архивной Комиссии 28 октября 1907 г. /Проток. Экземпляр/* Копию протокола этого заседания при сем препровождаю.

Прошу Вас принять уверение в моем уважении и преданности.

/подпись/**

* Закреслено.

** Особистий підпис В.І.Гошкевича.

ПРИБЛИЗНИЙ СПИСОК ЧЛЕНІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ:

В соответствии с п.3 Циркуляра Департамента общих дел М.В.Д. об учреждении ученых архивных комиссий губернатор был **непременным попечителем** ГУАК [16; арк.1]. В Херсонской ГУАК эту должность занимали:

1. Оболенский Иван Михайлович (2.11.1853-1910), князь, *действ. стат. советник* [5], с 1901 г. – *шталмейстер /от открытия комиссии до выбытия из губернии 14 января 1902 г. в связи с назначением на должность харьковского губернатора/*.

2. Левашов Владимир Александрович, *действ. стат. советник* [7; с.1], /с 19 января 1902 г. до (?)/.

3. Бантыш Федор Александрович, *камер-юнкер, действ. стат. советник* /с (?) до 1910 г./.

4. Крейтон Александр Николаевич, *камергер, вице-губернатор, и.д. губернатора /1910-1911 гг./*.

5. Гревениц Николай Александрович, *барон, камер-юнкер, действ. стат. советник* /в 1911 г. – от вступления в должность до закрытия комиссии/.

Августейшим покровителем ХГУАК стал великий князь Александр Михайлович /предложен на заседании членов-учредителей 31 мая 1898 г. [5], дал согласие телеграммой от 28 июня 1898 г. [17], разрешение императора дано 16 июля 1898 г. [18], отношения с Комиссией освещены в ряде работ [6; 7, с.6]/.

Члены-учредители:

1. Андреевский В.П. – *предс. губ. зем. управы* [5], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].

2. Анучин Евгений Николаевич – *управляющий Херсон. Казенной палатой, действ. стат. советник* [5], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].

3. Волохин Иван Иванович – *городской голова* [5], *потомственный почетный гражданин*, умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].

4. *Высокопреосвященный* Иустин – *архиепископ Херсон. и Одесс.*, избран на 1 заседании почетным членом комиссии [5], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].

5. Гошкевич Виктор Иванович (1860-1928) – *секретарь губ. статистического комитета, коллежский секретарь*, избран на 1 заседании редактором будущих трудов комиссии и заведующим музеем [5-8].

6. Зерваницкий Николай Иванович – *предс. Александр. зем. управы* [5], *стат. советник*, умер до 9.11.1903 г. [7; с.1].
7. Кефала Михаил Александрович [5] – *предводитель дворянства Александр. у., действ. стат. советник*, умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].
8. Маслов Е.Д. – *херсон. вице-губернатор, действ. стат. советник* [5].
9. Пашутин А.Н. [5] – *автор «Исторического очерка г.Елисаветграда» (1897), умер до 28.10.1907 г.* [8; с.1].
10. Скадовский Георгий Львович /1849-1919/ – *уезд. предводитель дворянства (Херсон. у.), действ. стат. советник*, избран на 1 заседании председателем ХГУАК [5-8].
11. Сотниковский Роман Анфилохиевич – *херсон. губ. врач-инспектор, действ. стат. советник* [5].
12. Сухомлинов А.Ф. – *предводитель дворянства Одесс. у.* [5], умер до 9.11.1903 г. [7; с.1].
13. Худзинский Алексей Самуилович – *предс. Ананьев. зем. управы* [5], *действ. стат. советник*, умер до 9.11.1903 г. [7; с.1].
14. Якунин Владимир Васильевич [6] – *депутат Дворян. собрания Одесс. у.*

Почетными членами комиссии источниками названы кроме в. кн. Александра Михайловича, ставшего августейшим покровителем комиссии [5]:

1. Высокопреосвященный Иустин – *архиепископ Херсон. и Одесс.* [5], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].
2. Покровский Николай Васильевич – *директор СПб археологического института* [6].
3. Преосвященный Мемнон – *епископ Новомиргородский* [5; 6], умер до 9.11. 1903 г. [7; с.1].
4. Репинский П.А. – *сенатор* [7; с.3,7], умер до 28. 10. 1907 г. [8; с.1].
5. Скальковский Аполлон Александрович (1808-1898) – *историк, архивист, статистик* [6; 7, с.1].
6. Стемповский Иоиль Яковлевич (?-9.09.1914) – *смотритель арестантского дома в г.Тирасполе и больницы уезд. земства, титуляр. советник, археолог-любитель, «неутомимый исследователь курганов Тираспольского уезда»* [5; 6; 7, с.3,5; 8, с.3,11].

Действительные члены:

1. Безобразов Александр Федорович – *херсон. вице-губернатор, камергер Высочайшего Двора* [7; с.1,7].
2. Беккер Михаил Евгениевич (30.10.1842-18.11.1909) – *херсон. городской голова* [7; с.7], *гласный Гор. Думы, его именем в Херсон.*

Обществ. библиотеке был назван Отдел по вопросам городского и земского самоуправления.

3. Бишлер А.В. – землевладелец, финансировавший проведение в его имени В.И.Гошкевичем раскопок кургана «Царева могила» [8; с.7-8, 12].

4. Блажков Николай Иванович (1859-1918) – земский начальник [7, с.7; 8, с.6] 2 участка Херсон. у., с дек. 1909 г. – херсон. городской голова. Член IУ Гос. Думы.

5. Болгаров С.П. – учитель, на 4 заседании избран правителем дел Комиссии, взамен В.И.Гошкевича [7; с.7], до 28.10.1907 г. вы-был из г.Херсона, с прекращением исполнения должности прави-теля дел [8; с.10].

6. Браунер Александр Александрович (13.01.1857-5.05.1941) – ди-ректор Земского банка Херсон. губернии, бывший зав. губ. ста-тист. отделением, выдающийся зоолог, на 3 заседании комиссия обратилась к нему с просьбой принять в свое ведение палеон-тологический отдел херсон. археологического музея [6].

7. Волянский Николай Ананьевич – учитель истории 1-й Мариинс-кой женской гимназии, на 3 заседании приглашен в состав архив-ной секции [6].

8. Гербель Сергей Николаевич (1856-?) – стат. советник, гоф-мейстер, харьковский губернатор [7; с.4, 7]. До 1902 г. был пред-седателем херсон. губ. земской управы. С 1.01.1912 г. – член Гос. Совета. У гетмана П.П.Скоропадского – председатель Совета министров. Последние годы жизни провел в эмиграции в Герма-нии.

9. Гозадинова Софья Игнатьевна (1830-е гг. – 1906) – учитель истории, начальница 1-й Мариинской женской гимназии [8; с.1].

10. Голубев П.И. – инспектор народных училищ 1 района Херсон. губернии, умер до 9.11.1903 г. [7; с.1].

11. Горич Петр Дмитриевич – отставной штабс-капитан, предс. Херсон. уезд. земской управы [7; с.7].

12. Горловский Дмитрий Николаевич [6; 8, с.1, 14] – гласный Гор. Думы, потомственный почетный гражданин.

13. Грек Андрей Ефимович – действ. стат.советник, тов. пред-седателя Херсон. окружного суда [7; с.7].

14. Делакур Н.Н. – гласный губернского земства, землевладелец [7; с.4, 7], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].

15. Евневич А.А. – управляющий имением кн.Воронцова – гр.Шувалова [7; с.4, 7].

16. Еланский Петр Петрович – «известный исследователь мест-ной старины, настоятель собора в г.Николаеве, протоиерей»

[6], автор «Местных исторических монографий» (1896), законоучитель Николаевской Александровской гимназии, гласный Николаев. Гор. Думы.

17. Емельянов Емельян Семенович – учитель русского языка 2-й Мариинско-Александровской женской гимназии, на 3 заседании вошел в состав архивной секции [6], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].

18. Живодар А.И. – гласный Берислав. думы [7; с.4,7].

19. Зубов А.Н. – умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].

20. Каленский В.Н. – директор Херсон. отделения Орловского банка, на 4 заседании избран казначеем, взамен Д.О.Шипинского [7; с.7], до 28.10.1907г. выбыл из г.Херсона [8; с.10].

21. Карузо Григорий Егорович – предс. Тирасполь. уезд. земской управы [7; с.7].

22. Квятковский Эдуард-Фридрих Адольфович – земский начальник [7; с.5-6,7].

23. Киндяков В.Е. – земский начальник Днепров. у. Таверич. губернии [8; с.12].

24. Коняхин Александр Андреевич – Ананьев. городской голова [7; с.4].

25. Корбуль Илларион Иванович [7; с.1] – гласный Херсон. Гор. Думы, умер до 28.10.1907 г. [8; с.1,2-3,11].

26. Кочергин Владимир Александрович – «в г.Дубоссарах» [6], автор «Набросков по истории г.Дубоссар» (1911).

27. Левицкий Никита Львович – «любитель и знаток ольвийских древностей, священник очаковского собора» [6].

28. Линке В.И. – землевладелец [7; с.4,7].

29. Маркевич Алексей Иванович (1847-1903) – профессор Новороссийского университета [7; с.1].

30. Мышенков – предводитель дворянства Тирасполь. у. [7; с.7].

31. Непомнящий – учитель [7; с.7].

32. Новицкий П.В. – земский начальник [7; с.4,7].

33. Овсянко – Куликовский Григорий Львович – землевладелец (Днепров. у.) [7; с.4,7].

34. Павлова Мария Васильевна (1854-1938) – палеонтолог, «лучший в России специалист по ископаемым млекопитающим», профессор Московского Вольного университета им.Шанявского, производившая определение предметов палеонтологического отдела Херсон. музея [8; с.9,12]. Впоследствии академик АН УССР.

35. Пищевич Семен Григорьевич – предс. Александр. земской управы [7; с.7].

36. Плавинский Павел Иванович – «в г.Херсоне» [6].

37. Преосвященный Кирион – епископ Новомиргородский [7; с.7].

38. Рено. Михаил Александрович (1862-?) – барон, предс. Одесс. Земской управы [7; с.7], уезд. предводитель дворянства, член III Гос. Думы.
39. Ретовский Отто Фердинанд – хранитель нумизмат. отдела Эрмитажа, содейств. составлению описи нумизмат.отдела Херсон.музея [8; с.9-10,12].
40. Синельников А.Н. – камергер Высочайшего Двора, землевладелец [7; с.4,7].
41. Синькевич Владимир Иванович [8; с.1] – херсон. гор. ветеринарный врач.
42. Складчиков (Скляров) Николай Петрович – предс. Елисавет. уезд. зем. управы [7; с.7], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].
43. Спаннер Эраст Викторович – губернский архитектор [8; с.12].
44. Стемпковская Любовь Николаевна – «деятельная помощница И.Як. Стемпковского по исследованию курганов, супруга его» [6].
45. Стенбок-Фермор Владимир Васильевич (1866-?) – граф, предс. Херсон. губ. земской управы [7; с.7]. Член II и III Гос. Думы.
46. Стенбок-Фермор Ю.В. – граф, предводитель дворянства Елисавет. у. [7; с.7].
47. Стена Петр Афанасьевич – бывший земский начальник [7; с.4,7].
48. Фармаковский Борис Владимирович (1870-1928) – археолог, исследователь Ольвии, член ИАК [8; с.4,9,12].
49. Флоринский Николай Сергеевич – предс. Ананьев. земской управы [7; с.7].
50. Чирьев Владимир Николаевич – гласный Гор. Думы, на 3 заседании вошел в состав архивной секции [6; 7, с.1].
51. Шевцов Александр Михайлович – учитель ист. и геогр. 2-й Мариинско-Александровской женской гимназии, на 3 заседании приглашен в состав архивной секции [6; 7, с.1], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].
52. Шпилов Т.И. – подполковник [7; с.7].
53. Шипинский Дионисий Осипович – учитель матем. 1-й Мариинской женской гимназии, на 3 заседании избран казначеем [6], до 9.11.1903 г. выбыл из губернии, прекратив исполнение обязанностей казначея [7; с.7].
54. Щеглов Николай Васильевич – учитель 1-й Мариинской женской гимназии, гласный Гор. Думы, на 3 заседании вошел в состав архивной секции, комиссия его «просила принять участие в заведывании музеем и в работах собственно по археологическому отделу» [6], умер до 28.10.1907 г. [8; с.1].

Членами-сотрудниками комиссии на 3 заседании избраны лица, которые во время «пятилетних работ по собиранию сведений о древностях Херсон. губ. и составлению местного археологического музея...приняли просвещенное участие в сохранении памятников местной старины от рук кладоискателей и доставления их в формировавшийся тогда херсон. музей» [11] /сведения о них в Списке приводятся без дополнительной ссылки на указанный источник/. Выборы были продолжены на 4 и 5 заседаниях Комиссии [7;8].

1. Авдий – иеродиакон Григорие-Бизюкова монастыря, об археологических исследованиях которого подробно говорится в Протоколе [8;с.4-7,12].
2. Александрович о. Алексей – протоиерей (Александр. у.).
3. Арсеньев А.Д. – народный учитель (Херсон. у.), умер до 9.11.1903 г. [7; с.1].
4. Борисов Николай Иванович – земский статистик (Александр. у.).
5. Влажнев Ф. – народный учитель (Херсон. у.).
6. Высоцкий Н.П. – землевладелец, проводивший под руководством В.И.Гошкевича в своем имении Херсон. у. раскопки курганов [7; с.5,7].
7. Диков – земский начальник (Елисавет. у.).
8. Заколядажный С. – народный учитель (Александр. у.).
9. Карпов А. – народный учитель (Херсон. у.).
10. Карпов П. – народный учитель (Одесс. у.).
11. Квартирников А. – землевладелец (Одесс. у.).
12. Квитчевский И.Г. – псаломщик (Тирасполь. у.).
13. Келлер К.Я. – землевладелец (Тирасполь. у.).
14. Ковалев Н.С. – вскрыл «в имении г.Москопуло – 1 курган» [7; с.5,7].
15. Коломойцев А.Л. – землевладелец [8; с.12].
16. Коцарь о.Алексий – священник (Александр. у.).
17. Крыжановский П.Г. – пристав м.Новая Одесса [8; с.4,12].
18. Крыжановский Д. – житель м.Яновки [7; с.4,7].
19. Левицкий П. – народный учитель (Елисавет. у.).
20. Манджула М. – народный учитель (Александр. у.).
21. Миллерс Н.И. – землевладелец (Александр. у.).
22. Мирошниченко С. – народный учитель (Херсон. у.).
23. Митрофан – игумен Григорие-Бизюкова монастыря (Херсон.у.), умер до 9.11.1903 г. [7; с.1].
24. Павлов И. – народный учитель (Одесс. у.).
25. Селецкий А. – народный учитель (Александр. у.).
26. Скопец М. – народный учитель (Херсон. у.).

27. Сорокина А.Б. – народная учительница (Александр. у.).
28. Спренжин М.И. – житель с.Казанки [7; с.4,7].
29. Станилевич В.И. – землевладелец (Тирасполь. у.).
30. Таубергер Г. – народный учитель (Одесс. у.).
31. Узельман В. – народный учитель (Одесс. у.).
32. Усачев А.А. – народный учитель (Александр. у.).
33. Филатов о.Роман – священник м.Добровеличковки [8; с.4,12].
34. Филиппович о.Иоанн – священник (Елисавет. у.), автор «Летописи прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи, Елисавет. у., Херс. еп.» // ЗООИД – 1901. – XXIII, 1 (мат.); 1902. – XXIV, 1 (мат.).
35. Чернов о.Фома – священник (Херсон. у.).
36. Чернявский о.Владимир – священник с.Ново-Григорьевки на р.Буг [8; с.4,12].
37. Шмидт А.Я. – управляющий имением (Херсон.у.), умер до 28.10.1907г. [8; с.1].
38. Якунин И.Г. – исправник Ананьев. у. [7; с.7].

Членами-корреспондентами комиссии на 3 заседании избраны лица, которые «приняли на себя труд составления археологич. описания своей местности, по преподанной им программе» [11] /сведения о них в Списке приводятся без дополнительной ссылки на указанный источник/:

1. Алексеев о.Григорий – священник (Александр. у.).
2. Андерсон Як. – управляющий имением (Елисавет. у.).
3. Анфинников о.Михаил – священник (Елисавет. у.).
4. Артамонов о.Георгий – (Александр. у.).
5. Артюхов С. – народный учитель (Елисавет. у.).
6. Балан Я. – народный учитель (Александр. у.).
7. Беликов о.Алексий – священник (Елисавет. у.).
8. Белявская Е. – народная учительница (Елисавет. у.).
9. Бобошко А.Л. – подполковник (Александр. у.).
10. Богоявленский М.Н. (Елисавет. у.)
11. Бохенский Т.Я. – землевладелец (Елисавет. у.).
12. Булич Л. – народная учительница (Елисавет. у.).
13. Вандровский И. – народный учитель (Елисавет. у.).
14. Василиади К.С. – землевладелец (Тирасполь. у.).
15. Вишневецкий К. – народный учитель (Александр. у.).
16. Гвоздецкий о.Григорий – священник (Александр. у.).
17. Гераскевич о.Феокист – священник (Александр. у.).
18. Глаголев о.Георгий – священник (Александр. у.).
19. Гольцварт И.Б. – посел.-собственник (Тирасполь. у.).
20. Грабенко о.Григорий – священник (Александр. у.).

21. Грищенко С. – народный учитель (Елисавет. у.).
22. Громов – священник (Херсон. у.).
23. Грундман К.И. – землевладелец (Тирасполь. у.).
24. Данилов В. – народный учитель (Херсон. у.).
25. Данилович – генерал-майор (Александр. у.).
26. Диопуц М. – народный учитель (Ананьев. у.).
27. Добровольский о.Павел – диакон (Александр. у.).
28. Евдокимов И. – народный учитель (Ананьев. у.).
29. Ефимов Г. – народный учитель (Одесс. у.).
30. Жуковский о.Гавриил – священник (Елисавет. у.).
31. Зеленецкая А. – народная учительница (Ананьев. у.).
32. Зеленкевич П.А. – народная учительница (Одесс. у.).
33. Зюзюк П. – народный учитель (Одесс. у.).
34. Кашнев Н.И. – землевладелец (Ананьев. у.).
35. Клюдт В. – народный учитель (Одесс. у.).
36. Комстадиус Н.Н. – штабс-ротмистр гвардии (Херсон. у.).
37. Кондратович о.Максим – священник (Тирасполь. у.).
38. Коротенко М.Д. – народный учитель (Тирасполь. у.).
39. Краснянский о.Василий – священник (Александр. у.).
40. Крылов К. – народный учитель (Херсон. у.).
41. Кубышкин К. – народный учитель (Елисавет. у.).
42. Кудинов Г. – народный учитель (Ананьев. у.).
43. Кулицкий И.Ф. – землевладелец (Елисавет. у.).
44. Куник Ю. – народный учитель (Одесс. у.).
45. Курлов о.Александр – священник (Херсон. у.).
46. Ламбров о.Василий – священник (Александр. у.).
47. Лебедев о.Мануил – священник (Елисавет. у.).
48. Левицкий Е. – народный учитель (Елисавет. у.).
49. Лихолатов – народный учитель (Александр. у.).
50. Лобановский П. – народный учитель (Херсон. у.).
51. Лобкова А. – народная учительница (Херсон. у.).
52. Марино И. – народный учитель (Ананьев. у.).
53. Махно О.Ф. – народный учитель (Елисавет. у.).
54. Михайловский о.Павел – священник (Херсон. у.).
55. Мишнев Н. – народный учитель (Херсон. у.).
56. Наливайко В. – землевладелец (Ананьев. у.).
57. Недельский о.Димитрий – священник (Александр. у.).
58. Нейман Г. – народный учитель (Одесс. у.).
59. Николаев – народный учитель (Одесс. у.).
60. Никулин – священник (Одесс. у.).
61. Новицкий о.Андрей – священник (Александр. у.).
62. Ногачевский о.Федор – священник (Александр. у.).
63. Носова Н. – народная учительница (Херсон. у.).

64. Оратовский о.Михаил – священник (Елисавет. у.).
65. Оснеговский о.Петр – священник (Елисавет. у.).
66. Охримовский П. – народный учитель (Елисавет. у.).
67. Пентов П.А. – народный учитель (Херсон. у.).
68. Попов о.Исаакий – священник (Александр. у.).
69. Прицаку И. – народный учитель (Елисавет. у.).
70. Радойчин П.А. – народный учитель (Одесс. у.).
71. Ракин А.Н. – народный учитель (Елисавет. у.).
72. Розанов П. – землевладелец (Херсон. у.).
73. Рудницкий В. – народный учитель (Одесс. у.).
74. Савченко Ф. – народный учитель (Одесс. у.).
75. Савченко-Боженко В. – народный учитель (Одесс. у.).
76. Селецкий о.Гавриил – священник (Александр. у.).
77. Семенченко Ф. – народный учитель (Херсон. у.).
78. Скарлат П.А. – землевладелец (Херсон. у.).
79. Слоневский К.И. – землевладелец (Тирасполь. у.).
80. Стрельченко В. – землевладелец (Херсон. у.).
81. Терне – пастор (Херсон. у.).
82. Филатов Р. – народный учитель (Елисавет. у.).
83. Филимонов А.М. – дворянин (Ананьев. у.)
84. Химич Е.И. – народный учитель (Ананьев. у.)
85. Христофорова Л. – народная учительница (Ананьев. у.)
86. Черкас А.И. – секретарь одесс. уезд. земской управы.
87. Черниченко о.Павел – священник (Александр. у.).
88. Черный о.Филипп – протоиерей (Александр. у.).
89. Чумаченко Г. – народный учитель (Александр.у.), умер до 9.11.1903 г. [7; с.1].
90. Шедевр Н.Н. – землевладелец (Александр. у.).
91. Шулер Э.И. – народный учитель (Одесс. у.).
92. Щелкан С.В. – народный учитель (Александр. у.).
93. Юзефович С.А. – народный учитель (Александр. у.).
94. Ясинский П. – народный учитель (Ананьев. у.)
95. Яцкевич И.А. – смотритель маяка (Одесс. у.).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Орлова З.С. Из истории архивного строительства на Херсонщине // Проблемы археологии Северного Причерноморья: к 100-летию основания Херсонского музея древностей. – Херсон, 1991. – С.5-7.
2. Сінкевич І.Ю. Херсонська губерньська вчена архівна комісія // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнарод. наук.- метод. конф. /21-24 травня 1997 р./ – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С.103-108. /У тексті [с.107] допущена друкарська помилка у прізвищі П.А.Репинського/.

3. Фонд ХКМ — Д. №№ 1547-1562.
4. Гошкевич В.И. История музея // Летопись [Херсонского] музея за 1909, 1910 и 1911 гг. — Вып.2. — Херсон, 1912. — С.59-65.
5. Юг. — 1898. — № 70, 2 июня. — /Местная хроника/.
6. Юг. — 1898. — № 231, 23 декабря. — /Местная хроника/.
7. Протокол 4-го заседания Херсонской губернской учёной архивной комиссии. — Херсон, /1903/. — 7 с.
8. Протокол 5-го заседания Херсонской губернской учёной архивной комиссии. — Херсон, /1907/. — 15 с.
9. Борисов Е. Херсонская губернская учёная архивная комиссия // Сборник херсонского земства. — 1898. — № 1. — С.198-206.
10. Юг. — 1898. — № 69, 31 мая. — /Телеграмма/.
11. Юг. — 1898. — № 233, 25 декабря. — /Местная хроника/.
12. Родной край. — 1919. — 24 января.
13. Дело о дворянской опеке. — ДАХО, ф. 287, оп. 1, спр. 27, арк. 2, 11.
14. Метрична книга записів актів про народження, шлюб і смерть в Успенському соборі м.Херсона. — ДАХО, ф. 169, оп. 1, спр. 44, арк.106.
15. Краткая записка о состоянии Херсонского губернского правления // Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год.-Херсон, 1910. — С.50-55.
16. Циркуляр департамента общих дел об учреждении ученых архивных комиссий и исторических архивов. — ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11502 (СФ), Арк. 1-1 зв.
17. Юг. — 1898. — № 94, 1 июля. — /Местная хроника/.
18. Юг. — 1898. — № 122, 4 августа. — /Местная хроника/.

УДК 947+930.1(09)

А.А. КУЧЕРЕНКО

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ХХ сторіччя Україна завершує як суверенна і незалежна країна. Утворення Української держави в 1991 році – найважливіша подія в історії українського народу, що стало логічним завершенням багатовікових змагань за державність, адже у всі часи основною ідеєю українства було намагання створити свою державу.

З проголошенням незалежності та розбудовою суверенної України у вітчизняній історіографії відновився згаслий було інтерес до історії українського національного руху другої половини ХІХ –

початку XX сторіччя. Це зацікавлення було відображено ще в роботах очевидців тих подій [1; 4; 27; 28], у розвідках, що вийшли в перші десятиріччя після падіння імперії [17; 23], в оцінках радянських науковців [9; 16; 26] в публікаціях і дисертаційних дослідженнях сучасних українських [2; 10; 11; 12; 13; 15; 25; 32] та закордонних [19] фахівців, а також і в перших спробах більш ґрунтовного вивчення джерел [24].

Однак, актуальним і сьогодні є твердження, що історія українського національного руху цього періоду ще достатньо не досліджена і не знайшла глибокого висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії [12, с.122]. Визвольна боротьба на теренах нашої держави за часів царату відображена в специфічних фондах архівів. Це в основному донесення таємної поліції про ватажків визвольного руху [29]. Як відомо український суспільний рух був поставлений царськими указами поза законом і діяв в нелегальних умовах. Особливої ваги з огляду на це набувають спогади безпосередніх учасників тих подій та їх нечисленні програмні твори [6; 7; 8; 14; 20; 21; 22; 30; 31].

В сучасній закордонній історіографії утвердилася характеристика історії України ХІХ – початку XX сторіччя як періоду “національного відродження” [19, с.13]. Це визначення знаходить поширення і в Україні [10, с.52]. Із різноманітними проявами і формами національно-визвольного руху другої половини ХІХ сторіччя сучасні дослідники пов’язують поширення і розвиток **феномену української національної ідеї** [5; 15; 24].

Що собою являла українська національна ідея та які її складові можна віднести до визначальних, основні моменти її періодизації? Ці питання викликали і викликають сьогодні різні підходи серед науковців та політиків. Так навіть радянські дослідники над якими тяжіла офіційна теза про злиття націй і поступове формування єдиної спільноти, яка визначалася як “радянський народ”, започаткували теоретичну дискусію навколо змісту поняття “національне відродження” у ХІХ сторіччі, що підводило їх до розгляду проблем пов’язаних із формуванням феномену української національної ідеї. С.О.Нікітін, який розглядав загальну проблему слов’янського відродження, розумів під нею “початковий період складання нації, початковий період формування національної свідомості до того, поки сформується політична програма нації” [16, с.76]. Ряд фахівців трактували національне відродження перш за все як історико-культурний рух [26, с.42-53]. Вагомою є позиція В.А.Дьяконова, що розглядав вплив соціально-економічних процесів у період краху

кріпацтва на формування націй, національної свідомості та національних культур [9, с.31].

На наш погляд, носіями української національної ідеї у XIX – на початку XX сторіччя виступають як окремі особистості (І.Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Т.Шевченко, М.Драгоманов, М.Грушевський, І.Франко, Леся Українка...), так і різноманітні угруповання, організації, течії, товариства (Руська трійця, Кирило-Мефодіївське товариство, хлопомани, народники, Громада, товариство ім. Т.Г.Шевченка, Просвіта) тощо. З початку 1870-х років центральний російський уряд не хотів і слухати про український національний рух. Так київський жандармський начальник Новицький давав йому назву "чудацького", а міністр внутрішніх справ Маков в офіційному листуванні називав його не інакше як "хохломанією" [22, с.154].

Закордонні україністи і вітчизняні історики періодизацію українського національного руху визначають за тріадою, введеною в науковий обіг ще у 1968 році чеським істориком М.Грохом для так званих "малих" європейських націй. Суть її полягає в виділенні: фази А ("академічної") – розробка вузьким колом інтелектуалів "самої категорії нації", проведення етнографічних, філологічних та історичних розвідок; фази Б ("культурницька") – національна агітація через газети, журнали, просвітницькі товариства, національні школи з метою зародження у масах національної свідомості; фаза В ("політична") – ера масових національних рухів, виникнення політичних партій, початок широкої мобілізації мас навколо національних гасел (національної ідеї) тощо [19, с.37].

З метою поширення своїх ідей серед широкого загалу діячі українського національного руху і організації вдавалися до різноманітних форм пропаганди: просвітництва, відкритої агітації, гурткової роботи, відстоювання права на використання рідної мови в усіх сферах громадського життя. Найпоширенішими формами оприлюднення цих ідей у різні роки були: народні театри, газети, журнали ("Основа"), листівки тощо.

Розвиток ринкових відносин в Австро-Угорщині та Росії в другій половині XIX – на початку XX сторіччя активізував українське суспільство в боротьбі за досягнення економічного суверенітету, належного статусу української мови, як мови корінного населення і основи культурного розвитку, неминуче підвів до усвідомлення головної національної мети – здобуття незалежності та побудови суверенної соборної держави – гаранта реалізації національних ідеалів. "Молоде покоління 60-х років виховувалося під впливом двох ідейних течій: з одного боку це ідеї кирило-мефодіївців і поезія Шевченка, з другого – народницько-соціалістичні ідеї Герцена, Черни-

шевського і Добролюбова. Синтез цих двох течій дала головний напрям громадській думці молодих українців, що найбільш захоплювалися двома словами: "Україна" та "народ" [17, с.83]. В пореформенні роки громадські погляди на Україні, і взагалі в Австро-Угорській та Російській імперіях були в стадії "in statu nascendi" (стадії зародження).

Однією з визначальних проблем українського національного відродження стало питання про вільне функціонування української мови. Загальноприйнятою в радянській історіографії і у сучасній суспільній свідомості є теза, що головним (вважалося основним і єдиним) винуватцем утисків українців за мовною ознакою був царизм. Підґрунтям для такого підходу слугували загальновідомі царські Укази. Це твердження було би вірне, якби автори підручників та монографій у доповнення до цього показали загальний діапазон думок у тогочасній Росії, що формував і в певній мірі впливав на офіційну політику. Справа не лише в двох крайностях тогочасного російського політичного спектру від П.Валуєва (офіційного) до В.Белінського (опозиційного), які сходилися у своєму негативному ставленні до українського питання, але й у серцевинному, що визначав загальні підходи тогочасної еліти імперії. "Із точки зору історичної: українську мову упродовж століть забороняли не двічі (1863, 1876 рр.), як про те часто говорять, а понад 170 разів, і найперше — у сферах освіти й науки, бо вони є ключовими в розвитку кожної держави і нації. На жаль, виконавцем антиукраїнської політики виступала саме науковоосвітня еліта, передовсім російсько-шовіністична й денаціоналізована місцева" [46, с.14; 1; 4; 27].

Важливим гальмівним чинником у розвитку української національної свідомості та національного руху, фахівці вбачають у переслідуванні української культури і обмеженні політичних свобод у Російській імперії [19, с.29]. Боротьба за відміну утисків українського слова стала наріжним каменем діяльності національно свідомих верств української і відчасті окремих прошарків передової російської спільноти другої половини XIX — початку XX століття. Імператорська Академія наук у своїй знаменитій записці "Об отмене стеснения малорусского печатного слова" (1904) визнавала, що утиски вели до гальмування культурного розвитку широких прошарків українського суспільства. О.Коновець справедливо зазначає, що Михайло Грушевський одним з перших чітко усвідомив ділему "...без добре поставленої преси, популярних видань, інформаційних публікацій і організованого, систематичного знайомлення своїх і чужих з нашими змаганнями й завданнями неможлива чисто полі-

тична агітація, неможливий успіх ні в організації, ні в здійсненні постулатів" [10, с.52].

Як і український національний рух "українська ідея, маючи протягом історії різні змістові модифікації, відрізнялася від російської насамперед тим, що була пов'язана із завданням національного визволення або, в щасливому випадку, утвердження державності, а не її розростання, чи реформування, чи боротьби за місце в геополітичних поділах світу" [5, с.78]. М.Міхновський у своїй програмній праці "Самостійна Україна" розглядав історичний процес кінця XIX – початку XX століття, як повсемісне повстання знедолених націй проти націй-гнобителів [14, с.61]. Один із ідеологів українського національного руху М.Драгоманов виступаючи за поетапне просування у напрямку розширення особистих і національних прав та свобод чітко усвідомлював, що "державнонаціональна єдність не завжди веде до більшої свободи і національна ідея може бути причиною і насильств над людьми і великої несправедливості" [7, с.28].

Розробка ідеї державності на початку XX сторіччя в Наддніпрянській Україні ґрунтувалася на розумінні самотності українського народу, була логічним продовженням ідей автономізму XVII-XVIII ст., федералістських поглядів кирило-мефодіївців, М.Драгоманова, політичних положень українських партій Галичини, гуртків і організацій підросійської України [32, с.11].

"Нікому не можна відмовити в потребі великої національної мети, великої національної мрії, великої національної ідеї" [7, с.78]. Зрозуміло, що ідеї лише тоді чогось варті, коли в кінцевому результаті вони впроваджуються у життя. Саме цій меті була підпорядкована боротьба кращих синів українського народу впродовж багатьох століть. Україна скористалася із шансу наданого їй історією, зробила крок у напрямку до втілення багатовікових зусиль по реалізації національної ідеї. У глобальному аспекті вже сам факт відділення України від Росії є, можливо, найвагомішим геополітичним зсувом другої половини XX сторіччя, який кардинально змінив баланс сил на Євразійському просторі.

Історики, політологи, етнографи та інші фахівці все більше уваги в останні роки приділяють дослідженню не тільки української національної ідеї (її становленню, розвитку, втіленню на сучасному етапі тощо), але і вивченню національних пріоритетів та національних ідей народів-сусідів. На зміну галасливим, зачасти взаємообразливим публікаціям за часів перебудови, появились дослідження, де здійснюються спроби більш глибокого вивчення (вивчити – значить зрозуміти) особливостей національних психологій, їх взаємодій, взаємовпливів, месіанських витоків. "Попри, здавалася

б, історичну пережитковість месіанізму (який здебільше відносять до "незрілого" стану політичної свідомості людства), він присутній у суспільних рухах і сьогодні, причому не тільки у світі ісламу або "чорної Америки", а й на добропорядному "старому континенті". З різною мірою виразності озивається він і в російській та українській суспільній свідомості. Взагалі він є супутником усякої потужно акцентованої національної ідеї" [5, с.76].

Український національно-визвольний рух і українська національна ідея, як консолідуюча основа ще мало досліджені. Однак публікації українських істориків (наприклад В.Сарбей. — Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // УІЖ.-1991.-Ч.5), а також самобутні розвідки закордонних фахівців (П. Магочий. — Українське національне відродження: Нова аналітична структура // УІЖ. — 1991.-Ч.3) започаткували активну діяльність по розробці цієї тематики. Національна ідея виступаючи продуктом історичного розвитку, підпадаючи під дію різновекторних впливів та тенденцій потребує філософського осмислення на тлі цивілізаційного поступу людства загалом і українського народу зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айзеншток. Происхождение и сущность украинофильства: Доклад собранию членов клуба русских националистов в Киеве 17 ноября 1911 г.-Б.В.,1911.
2. Болдирев О.В. Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-і роки. — Одеса, 1994.
3. Бородин М. Национальность в науке. — СПб., 1912.
4. Де-Пуле М. Еще несколько слов об украинофилах // Русский вестник. — 1875.-№6.
5. Дзюба І. Ідеологічні децибелі «діалогу культур» //Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник.-К.,1998.
6. Донцов Д. Націоналізм // Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали. — Т.2. — К.,1984.
7. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. — 2-е вид. — Львів,1892.
8. Драгоманов М. Із споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича // За сто літ.-Т.24.-Кн.1.-К.,1927.
9. Дьяков В. Эпоха «национального возрождения» в Центральной и Юго-Восточной Европе (социальное содержание, периодизация, пути исследования) // Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.,1977.
10. Коновець О.Ф. Наукове просвітництво в добу національного відродження // Просвітницький рух в Україні XIX — I пол. XX ст. — К., 1992.

11. Катренко А., Беззуб Ю. Єлисаветградська громада (кінець 70-х – початок 80-х років XIX ст.).-К., 1994.
12. Катренко А., Беззуб Ю. Український національний рух другої половини XIX ст. у спогадах. – К., 1994.
13. Меша В.Г. К вопросу о национальном движении в Украине в начале XX века // Очерк историографии до 1917 г.-Донецк, 1995.
14. Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали. – Т.1.-К., 1983.
15. Національна ідея в духовній культурі України з середини XIX – поч. XX ст. // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №1.
16. Никитин С.А. Общие черты и специфические особенности формирования наций в XIX в. // История, культура, фольклор и этнография славянских народов: VI Международный съезд славистов (Прага, 1968): Доклады советской делегации. – М., 1968.
17. Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.-Ч.1.-К., 1918.
18. Про мову дисертаційних досліджень // Бюллетень ВАК України, 1998. – № 2.
19. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої пол. XIX ст. – Мельнбурн, 1994.
20. Русова С. Автобіографія: Рукописний варіант // Київська старовина. – 1994. – №3.
21. Русова С. Мої спомини. 1879-1915 // За сто літ. – Т.29. – Кн.3. – К., 1928.
22. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х рр. В добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ. – Т.24. – Кн.1. – К., 1927.
23. Савченко Ф. Заборона Українства. 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. – Харків, 1930.
24. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел. – Дніпропетровськ, 1995.
25. Семергей Н.В. Полтавщина в українському національному відродженні XIX століття: Автореф. дис. ... к.і.н. – Запоріжжя, 1996.
26. Середа І.І. Национальное возрождение (К вопросу о типе культуры) // Советское славяноведение.-1989.-Ч.3.
27. Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства: Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве. – К., 1912.
28. Хатченко А. М. Драгоманов и вопрос о самостоятельной украинской культуре.-М., 1912.
29. ЦДІА України.-Ф.275, 419,705.
30. Чикаленко Є. Розмова про мову. – К., 1907.
31. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955.
32. Шишко О.Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. – березень 1917 року: Автореферат дис. ... к.і.н. – Одеса, 1998.

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ЛОКАЛЬНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

В наш час серед філософів, істориків і суспільствознавців інших спеціальностей активізувався інтерес до ролі природно-географічного фактора в історичному процесі. Це пов'язано з кризою марксистської методології і зверненням науковців до цивілізаційного підходу до історії. Цій зацікавленості сприяє і екологічна криза, яку переживає зараз людство. В наш час, завдяки цивілізаційному підходу, утверджується ідея полілінійності історичного процесу. В зв'язку з цим важливим та цікавим є вивчення ролі географічних і екологічних факторів в процесі зародження, розвитку і загибелі цивілізацій. Соціально-екологічна проблематика займає чільне місце в працях багатьох істориків: Л.М.Гумільова, Е.С.Кульпіна, В.П.Алексєєва, В.Д.Прусакова, С.О.Арутюнова та інших. Цей підхід почав використовуватись і при написанні підручників. Змінюється ставлення і до того спадку в галузі вивчення взаємодії природи і суспільства, який залишили науковці минулого, в тому числі і представники географічного детермінізму. В шістдесяті роки академік Б.О.Рибаков писав про те, що у нас існує страх перед географічним фактором, історики в своїх дослідженнях обходять його [1]. Цей страх був викликаний побоюванням науковців бути звинуваченими в географічному детермінізмі.

У зв'язку з тим що у вітчизняних істориків зникла необхідність розглядати історію цивілізацій головним чином з позицій продуктивних сил, відкрилась широка перспектива для пошуків інших факторів, які впливають на розвиток суспільства. На думку істориків та філософів, одним з таких факторів є еколого-географічний [2]. Головна теза, яка відображає зміст еколого-географічного підходу заключається в тому, що дія екологічних факторів проявляється на всіх етапах розвитку цивілізацій, а твердження про те що з розвитком зменшується роль природного середовища уявляється безпідставним.

Відомо, що екологічні аспекти розвитку цивілізацій почали вивчатися ще до оформлення екології як науки. Такий підхід ми знаходимо в працях представників географічного детермінізму. Й.Г.Гердер першим висунув положення про пристосування народів до зовнішнього середовища (адаптацію). В сучасній етнології це твердження стало одним з стержневих, особливо для таких її представників як Л.Уайт, Дж.Стюард, Л.М.Гумільов, В.П.Алексєєв.

Й.Г.Гердер вважав, що всі народи походять з Азії, саме там, на думку філософа, існували ідеальні умови для первісного розвитку людства. Народи були змушені адаптуватися до зовнішнього середовища, розповсюджуючись по Землі. Тому виникли відмінності між ними. Т.Г.Бокль виділяв такі природні фактори, які впливали на цивілізацію, як ландшафт, клімат, ґрунт, їжа [2]. Ці фактори являються екологічними.

В XIX столітті геодетерміністичні підходи природознавців почали відрізнятися від поглядів гуманітаріїв. Якщо тези гуманітаріїв часто були умовляними, то природознавці активно використовували ті підходи, які характерні для їх наук. Так, К.М.Бер, біолог-натураліст та географ, говорив про те, що людина насамперед зв'язана з органічною природою. І цей зв'язок проявляється в тому, що людина все необхідне для її фізичного існування отримує із органічної природи. Багатство природи це насамперед багатство органічного світу, від якого залежить існування людини. В XIX столітті роль у вивченні взаємодії суспільства і природи відіграли вчені природознавці – К.М.Бер, О.Гумбольт, К.Ріттер, Е.Реклю, Ф.Ратцель. Гуманітарії в великій мірі знаходились під їх впливом.

Друга половина XIX століття багато дала для зародження екологічного підходу до розвитку цивілізацій. Ф.Ратцель почав вивчати антропогенні ландшафти, які він називав історичними. В.И.Ключевський [3] одним з перших в історичній науці звернув увагу на згубний вплив для природи результатів господарської діяльності, який, в свою чергу, шкодить і людині. Е.Реклю і І.І.Мечников ввели термін "географічне середовище", який є одним з ключових у вивченні процесу взаємодії природи і цивілізації.

Поява на початку XX століття геополітичних теорій, які мали більш ідеологічний, ніж науковий характер, не сприяли збереженню геодетермінізму. Але роль географічного фактора в історії суспільства продовжувала вивчатися. Наприклад, у французькій історіографії з часів Ш.Монтеск'є важливе місце відводилося географічному фактору. Визнаний представник "Школи Анналів" Ф.Бродель називав історію "геоісторією". Він розглядав цивілізацію через призму екологічних факторів – клімату та його змін, враховував роль епідемії, густоту населення, особливості харчування та інші [4].

На початку XX століття активно формується екологічна наука. Її розробки, дослідницькі методи привертають увагу філософів, істориків та інших суспільствознавців. Формуються енвайронментальні (environment – навколишнє середовище) теорії в соціології та історіографії. До таких теорій належать кліматологічна теорія Е.Хантингтона, згідно якої періоди підйому і занепаду цивілізацій співпадають з періодами сприятливих і несприятливих кліматичних

коливань. В радянській історіографії та соціології до цієї теорії ставилися негативно. Англійський історик Р.Салларез пояснює таке ставлення до названої теорії поганим знайомством радянських істориків з кліматологією [5]. І це справедливо. В наш час зокрема і в вітчизняній науці є дослідження, які підтверджують, що періоди підйому і занепаду аграрних цивілізацій дійсно співпадають з сприятливими і несприятливими кліматичними умовами, оскільки аграрний сектор основний в таких цивілізаціях, а клімат – одна з найважливіших умов його розвитку [6].

Англійській вчений Г.В.Чайлд, вивчаючи неолітичну революцію зв'язував її передумови з дією кліматичного фактору. Він запропонував "оазисну теорію" неолітичної революції, яка відіграла помітну роль в історіографії 30-50 років. Він вважав, що перехід до виробничого господарства (неолітична революція) відбувся в період великих кліматичних коливань. В результаті аридізації клімату Близького Сходу, землі почали давати мисливцям та збирачам все менше продуктів харчування. Вони змушені були переходити в оази, де співіснування людей, рослин та тварин призвело до симбіотичних зв'язків між ними, які проявились в domestікації. Г.В.Чайлд, напевно перший застосував екологічний підхід у вивченні генетичних джерел цивілізації [7]. Його енвіайронменталізм мав вплив на формування поглядів А.Тойнбі щодо ролі природного середовища у розвитку цивілізацій.

В середині нашого століття в американській історіографії і етнографії з'явилися теорії екології культури, носіями яких були Л.Уайт і Дж.Стюарт. Їх енвіайронменталізм заключався в тому, що культура розглядалась як засіб адаптації до навколишнього середовища. Вищезгадані автори розглядали зв'язки між суспільством і навколишнім середовищем з позицій загальної теорії систем. В трактуванні Л.Уайта, культура – це динамічна серія зв'язків, за допомогою якої суспільство адаптується до навколишнього середовища.

Достатньо цікаві енвіайронменталістичні підходи до цивілізацій Стародавнього Сходу у Дж.Стюарта, К.Витгофеля, К.Ламберга-Карловски, Дж.Саблов. Дж.Стюарт і К.Витгофель поділяли точку зору, що природні умови сходу потребували великих витрат суспільної праці в ірригаційному землеробстві. На їх думку, це є передумовою зародження цивілізацій з розвинутою бюрократією.

На думку К.Ламберг-Карлевски і Дж.Саблова навколишнє середовище відіграє одну з ведучих ролей у розвитку цивілізацій, оскільки вода зумовлює характер господарської діяльності. Вони вважали, що виникнення перших цивілізацій в районах великих східних річок не було випадковим. Виникнення ірригаційного земле-

робства сприяло притоку населення в ці райони. Воно ж і створило можливість для появи додаткового продукту. Поява додаткового продукту зумовила соціальну диференціацію і ремісничку спеціалізацію. На думку цих вчених для вивчення еволюції цивілізацій необхідно насамперед з'ясувати, на якому природному тлі проходить цей процес [8]. Із радянських вчених, В.Д.Блавацький вважав, що розбіжності між античною та давньосхідними цивілізаціями викликані різницею в природному фоні, де проходив їх розвиток [9].

У вітчизняній науці формування екологічного підходу до вивчення цивілізацій пов'язано з роботами Л.М.Гумільова, А.Я.Шевеленко, В.П.Алексєєва, В.М.Массона, В.А.Анучіна, Е.С.Кульпіна, Р.К.Баландіна, Л.Г.Бондарева, В.Д.Прусакова. В трактуванні проблеми адаптації людських колективів до зовнішнього середовища через культуру чи цивілізацію Е.С.Маркаряна, С.О.Арутюнова, Т.І.Алексєєвой, В.П.Алексєєва, В.Б.Андрианова ми бачимо багато спільного з концепцією культури як засобу адаптації Л.Уайта. Вони також використовували системні методи досліджень. З системним підходом пов'язано становлення неklasичної екології, в якій головним являється вчення про екосистеми (біогеоценози) та біосферу. Під впливом неklasичної екології починають розвиватися неklasичні підходи до вивчення взаємодії природи і суспільства. Насамперед природа і суспільство починає розглядатися як компоненти однієї системи, пов'язані екологічними зв'язками.

В радянській історичній науці перший з позицій неklasичної екології взаємодію суспільства і природи став розглядати Л.М.Гумільов. Його погляди на проблему взаємодії суспільства і природи сформувалися під впливом теорії біосфери В.І.Вернадського, теорії ландшафтів Л.С.Берга і системного підходу Л. фон Берталанфі. Для Л.М.Гумільова етнос є зв'язаний з природним середовищем насамперед трофічними і ерготивними зв'язками. На думку цього вченого, етнос являє спосіб адаптації виду *Homo Sapiens* до оточуючого середовища "не стільки в структурі, скільки в поведінці" [10]. Л.Н.Гумільов виділив два способи адаптації етносу до зовнішнього середовища:

– Людина пристосовується до нових природних умов, змінює свій спосіб господарювання, і, значить, створює новий стереотип поведінки.

– Людина пристосовує природу для себе, створюючи антропогенні геобіоценози згідно відпрацьованому стереотипу поведінки.

А.Я.Шевеленко розглядаючи питання взаємодії середньовічної цивілізації та оточуючого середовища використовує соціально-екологічний підхід близький підходу Л.Н.Гумільова. Головними екофакторами, які впливають на розвиток цивілізації через gospodar-

ську діяльність суспільства він вважає ландшафт і клімат. В системі "суспільство-природа" виділив два головних типа зв'язків: трофічні і ергативні. Він вважав, що історики, вивчаючи проблеми впливу середовища на цивілізацію повинні використовувати відомості аутоекології (науки про вплив природного середовища на біоорганізми та людей) і сінекології (науки про фізичний вплив біологічних організмів і співтовариств одне на одного). При цьому в процес дослідження треба вводити відомості з біології, медицини, демографії, психології. А.Я.Шевеленко окремо виділив екологічні аспекти розвитку середньовічного міста. Він один з небагатьох вчених застосовував системний підхід до вивчення екологічних проблем європейського середньовіччя [11].

Розвитку неklasичних поглядів на проблему взаємодії природи і цивілізації сприяла і синергетика. Ця молода міжнаукова теорія, яка вивчає питання функціонування самоорганізованих систем, зародилася в 60-ті роки в природничих науках і швидко її методологія знаходить застосування в дослідженнях з гуманітарних проблем. До досліджень такого гатунку потрібно віднести працю М.М.Моїсєєва "Людина та ноосфера", де мова йде про коеволюцію природи та суспільства [12]. Спираючись на модернізовану на основі синергетики концепцію біосфери та концепцію глобальної екології в трактуванні М.І.Будико, Е.С.Кульпін запропонував вивчати розвиток цивілізації з точки зору комплексу методологічних основ гуманітарних і природничих наук. Свій підхід він назвав "соціоприродничою історією". В основі цього підходу помітний вплив Л.Н.Гумільова. "Соціокультурна історія" насамперед повинна розглядати зв'язки в трикутнику "суспільство-природа-техніка (технологія)". Зміна одного з компонентів цієї системи так чи інакше веде до зміни інших компонентів і всієї системи взагалі. Значне місце в концепції Е.С.Кульпіна займають проблеми соціоекологічних криз. Соціоекологічні кризи він розглядає як точки біфуркацій (біфуркація – надлом, роздвоєння), перебуваючи в яких цивілізація повинна змінити імперативи поведінки і технологію. Якщо вона не здатна це зробити – вона гине. Екокриза цивілізації може бути спричинена і зміною природних умов, і втручанням у природу [13]. Ці дві причини можуть співпадати. На основі концепції соціоприродничої історії Е.С.Кульпіном написана праця "Людина та природа в Китаї" [14].

Велику увагу приділяли ролі екологічних криз у розвитку цивілізацій Р.К.Баландін, Л.Г.Бондарев, М.М.Моїсєєв. Вони довели, що вже в добу неоліту антропогенне навантаження призвело до екологічної кризи, яку М.М.Моїсєєв вважав глобальною. Людина порушила екологічний баланс у багатьох регіонах, знищила або

скоротила чисельність деяких біологічних видів. Ландшафти почали давати менше біомаси, в той час коли кількість людей зростала. В цих умовах людина змушена була знайти нетривіальний вихід: вона почала створювати для своїх потреб штучні біоценози, які були більш продуктивними ніж природні. Так виникло землеробство, а потім на його базі скотарство. Але перша екологічна криза, вважають ці дослідники, нічому не навчила людину. Загибелі деяких стародавніх цивілізацій сприяли екокризи, які виникли внаслідок господарської діяльності людей. Наприклад Хараппська цивілізація загинула через засолення ґрунтів, що було наслідком іригації, землі у верхів'ях Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї вже здавна стали пустелями завдяки антропогенному навантаженню, до кризи Критської цивілізації призвела ерозія ґрунтів [15]. Для Р.К.Баландіна і Р.Г.Бондарьова розглядання цивілізації як частини екосистеми регіону – методологічний принцип.

Підводячи підсумки, необхідно сказати, що енвіайронментальний підхід до локальних цивілізацій можна уявити як екологічний. Енвіайронменталізм вийшов з географічного детермінізму XIX століття. Зв'язок між ними виявили Е.Симпл та Е.Хантингтон. Нове бачення взаємодії природного середовища та цивілізації формувалося в енвіайронменталізмі разом зі становленням екологічної науки. Географічний фактор почав сприйматися ними як один з екологічних. На вітчизняних енвіайронменталістів (Л.М.Гумільова, Е.С.Кульпіна, М.М.Моїсєєва, В.П.Алексєєва, Р.К.Баландіна, Б.В.Бондарєва) великий вплив мала теорія біосфери-ноосфери В.І.Вернадського. Цивілізації на всіх етапах їх розвитку почали розглядатись у контексті загальнобіосферних закономірностей. З появою загальної теорії систем її методологія почала активно використовуватись енвіайронменталістами. Якщо для географічних детерміністів природне середовище та цивілізація – це різні об'єкти, то для енвіайронменталістів другої половини XX століття, які використовували системний підхід, – це частина єдиної системи – екологічної. Аналіз цивілізації (культури) як частини екосистеми регіону став методологічним принципом для Л.Уайта, Л.М.Гумільова, Е.С.Кульпіна, Р.К.Баландіна, Б.В.Бондарєва. В 60-ті роки в природознавстві почали складатись синергетичні теорії. Вони торкнулися і гуманітаристики. Енвіайронменталісти почали розглядати природне середовище як фактор, що впливає на самоорганізацію цивілізаційних систем, як фактор, що діє протягом усієї її історії і може викликати флуктуації цивілізації. Таким чином, сучасний енвіайронменталістський (екологічний) підхід до цивілізації розвивається під впливом парадигм природничих наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. История и социология. — М.-1964.-С.59.
2. Стасюлевич М.М. Философия истории. — СПб. — 1902.-С.156.
3. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т.1.-М.1987. — С.88.
4. Бродель Ф. Структуры повседневности. — М.1986.-С.104-105.
5. Салларес Р. Экология древнего мира: проблемы и подходы // Вестник древней истории. —1995. — № 3.-С.100.
6. Прусаков Д.Б. Социально-экологический кризис в древнем Египте и упадок Нового царства // Восток.-1996.-№1.-С.24-25.
7. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. — Київ. — 1996.-С.88.
8. Ламберг-Карловски К. Дж.Саблов. Древние цивилизации Ближнего Востока и Мезоамерики. — М.-1992.-С.194-195.
9. Блавацкий В.Д. Античное общество и природная среда. — М.-1976. С.37.
10. Гумилёв Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. — М.-1993.-С.53.
11. Шевеленко А.Я. Природные условия и развитие западноевропейского общества в V-X веках // Вопросы истории.-1969.-№10
12. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера.-М.-1990.
13. Кульпин Э.С. Социоестественная история как научная дисциплина //Вестник МГУ. — Сер.13.-"Востоковедение".-1991.-№ 3. — С.30.
14. Кульпин Э.С. Человек и природа в Китае.-М.,-1994.
15. Баландин Р.К., Бондарев Б.В. Природа и цивилизация.— М.— 1988. — С.114-115.

УДК 930.9

Н.В.МІРОШКІНА

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ Л.М.ГУМІЛЬОВА.

Роботи Л.М.Гумільова започаткували формування у вітчизняній науці екологічного підходу не тільки до етнічної історії, а й до історії цивілізації в цілому. Створена ним природничонаукова теорія базувалась на трьох теоретичних джерелах: концепції біосфери В.І.Вернадського, загальної теорії систем Л. фон Берталанфі і теорії ландшафтів Л.С.Берга. В науковій творчості Л.М.Гумільова можна виділити такі три етапи.

Перший охоплює період з 1932 по 1948 рр. В цей період Л.М.Гумільов працює в експедиціях у Таджикистані і робить перші етнографічні спостереження, навчається у Ленінградському універ-

ситеті, визначає коло своїх наукових інтересів – історію монголо-тюркських народів. Потім його заарештовують. Він проходить ГУЛАГ і Велику Вітчизняну війну, пише дисертацію "Детальна політична історія першого тюркського каганату". Це період навчання та спостережень за долями і поведінкою людей різних національностей, спостережень, зроблених часто в надзвичайних умовах. Тоді у нього виникли питання: чому народжуються і зникають народи, чому афінянину ближче його ворог спартанець, ніж фінікієць, який мирно торгує з ним? Чому люди жертвують собою та іншими заради якої-небудь мети, інколи ілюзорної? Останнє явище одержало назву "пасіонарність", від латинського *passio* – пристрасть [1, с.31]. Перший період був часом запитань.

Наступний період – "період степової трилогії" почався між 1948 і 1956 рр., коли в ГУЛАГу історик починає писати першу частину "степової трилогії" – монографію "Хунну", а після звільнення захищає дисертацію "Стародавні тюрки в VI-VIII ст." "Стародавні тюрки" [2] займають велике місце в характеристиці моральної позиції вченого. Це одна з перших робіт, де теза "неповноцінних етносів немає" виходить на передній план. З позицій антиєвропоцентризма ця робота характеризує кочові народи Євразії, показує, що вони не є відсталіми, неповноцінними у порівнянні з європейцями чи китайцями. Просто – вони інші. Антиєвропоцентризм став провідним положенням методології та історіософії Л.М.Гумільова. В цей період наукової творчості вчений дуже близько підійшов до об'єднання історії з географією: він розглядав проблему взаємозв'язку політичного і господарського життя етносу і ландшафту який він займає.

Для рішення цієї проблеми велике значення мала робота Л.М.Гумільова в археологічних експедиціях 1959-1964 років на Прикаспійській низовині. Результатом роботи експедицій стала для Л.М.Гумільова поява роботи "Відкриття Хазарії" [3], де він запропонував вперше географічну теорію розвитку та загибелі Хазарського каганату, а також показав залежність між циклічною діяльністю, коливання рівня Каспію та ритмами розвитку кочових етносів євразійського субконтиненту. Пізніше ці погляди були розвинені у багатьох роботах [4, 5, 6]. Запропонований вченим синтез історії та географії, використання географічного матеріалу для пояснення історичних подій в історії кочових народів і особливостей їхнього життя, господарства, культури не був схвалений з боку критиків і викликав звинувачення в географічному детермінізмі.

"Не синтез, а еклектика", – писав про ці роботи М.І.Златкін [7]. Він же звинуватив Л.М.Гумільова у відступі від марксистсько-ленінської методології розгляду національних процесів (це було правильне зауваження) і у підтримці теорії кліматичного детерміні-

зму Є.Ханкtingтона і А.Тойнбі. Останнє звинувачення з боку М.І.Златкіна не є правильним. Згідно з А.Тойнбі, саме посуха змушувала кочовиків залишати степи і здійснювати нищівні набіги на сусідів-землеробів, а на думку Л.М.Гумільова – тільки в період зволоження степів, коли багато їжі для худоби, кочові народи знаходяться у стані економічного підйому і в змозі здійснювати нищівні набіги. Порівняння тверджень А.Тойнбі і Л.М.Гумільова показує перевагу системно-екологічного підходу вітчизняного автора.

У 1965 році Л.М.Гумільов вперше знайомиться з роботою В.І.Вернадського "Хімічна побудова біосфери Землі та її оточення" [8,14]. Космізм В.І.Вернадського мав величезний вплив на вченого. Він активно використовує його природнонаукові погляди про вплив на біосферу Землі космічного випромінювання, вчення про біохімічну енергію живої рідини біосфери. Наприкінці 60-х років, нарешті, Л.М.Гумільов знайшов той "фактор ікс", який він шукав протягом 30-ти років. Цим фактором стала пасіонарність як наслідок біохімічної енергії біосфери. В кінці 60-х – на початку 70-х років ця теорія була в основному змісті представлена в циклі статей у "Віснику Ленінградського університету" і в доповідях в Географічному товаристві СРСР. Тоді ж Л.М.Гумільов починає популяризацію її в журналі "Природа", який надавав свої сторінки для викладу нетрадиційних підходів до проблеми взаємодії природи і суспільства. На сторінках цього видання пройшла у 1970-1971 рр. і перша плідна дискусія по запропонованій Л.М.Гумільовим концепції пасіонарності і підходу до зв'язку ландшафту і етносу.

В 1970 році виходить книга "У пошуках видуманого царства" – що була важливим етапом у формуванні вчення Л.М.Гумільова. По-перше, в ній запропонований новий погляд на характер взаємовідносин Русі і Орди, по-друге, в ній вчений розкриває читачеві свій творчий метод – описує етнологічну методологію і географічний підхід до історії степових народів.

У 60-х – 70-х рр. Л.М.Гумільов підтримує зв'язки з євразійцями – П.Савицьким, який мешкав у Празі і Джорджем Вернадським, який мешкав у США. Історіософія Л.М.Гумільова близька до євразійської, недарма його називали останнім євразійцем. Євразійство Л.М.Гумільова було наслідком географічного підходу до етнічної історії народів Росії і Великого степу.

У 1974 року вчений представляє дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук, яка містила в сконцентрованому вигляді його природничонаукову концепцію етносу. До цього року формування етнологічної теорії, історичних концепцій та історіософії Л.М.Гумільова в основному завершилось. Запропоно-

вана Л.М.Гумільовим концепція розвитку етносів була сприйнята негативно.

У 1973-1974 рр. Ю.В.Бромлей і В.І.Козлов у ряді критичних робіт звинувачують Л.М.Гумільова в немарксистському підході до національного питання і до історії в цілому. У 1972 році академік Б.А.Рибаков піддав різкій критиці погляди Л.М.Гумільова на взаємовідносини Русі та Орди. Починається полоса замовчування робіт вченого, яка продовжувалась 15 років. Серед критиків Л.М.Гумільова виділяється В.І.Козлов, в крупних статтях якого [10; 11] основні ідеї Л.М.Гумільова підлягають дуже жорсткому аналізу і запереченню, часто не стільки на науковому, скільки на ідеологічному рівні. Найбільшу критику з боку В.І.Козлова як представника офіційної історичної науки викликало те, що ідеї, які розвивав Л.М.Гумільов, не узгоджені з історичним матеріалізмом. Він вважав, що концепція Л.М.Гумільова "не тільки не просуває вперед дослідження проблем, пов'язаних з вивченням конкретного впливу географічного середовища на соціально-економічний розвиток країн і народів світу та оцінки ролі соціально-психологічних факторів суспільного розвитку, але і заважає їх дійсно науковому вирішенню" [10, 85]. В цілому, В.І.Козлов чітко висловив те, чому у радянській науці ігнорувалося залучення даних і методів природничих наук для гуманітарних досліджень: "звернення до природничих наук з метою історико-соціологічних побудов має багато небезпек і для тих наших вчених, які недостатньо глибоко засвоїли історичний матеріалізм". Багато небезпек, оскільки такі дослідження можуть виходити за межі марксистського історичного матеріалізму. Хоча те, що запропонував Л.М.Гумільов, безперечно, є матеріалізмом.

Особливо негативно була сприйнята теорія пасіонарності. Слід сказати, що не тільки опонентами концепції Л.М.Гумільова Ю.М.Бромлеем, В.І.Козловим, але й вченими, які активно використовують в науковій творчості ідеї Л.М.Гумільова [12, с.6], вона відхиляється (А.Я.Флієром), або ігнорується (Е.С.Кульпіним). Із опонентів Л.М.Гумільова з найбільш коректною критикою виступив Ю.В.Бромлей: вона торкалася дійсно слабких місць в етнологічній концепції Л.М.Гумільова теорії пасіонарності та етногенетичних зон. У поглядах Л.М.Гумільова і Ю.В.Бромлея загального більше, ніж може здатися на перший погляд – обидва застосовували системні методи дослідження, обидва визнавали складність дефінування категорії "етнос", обидва бачили в етносі спосіб адаптації до середовища, обидва досліджували екологічні чинники етногенезу. Різниця була в тому, що Л.М.Гумільов надавав перевагу природним чинникам у процесі етногенезу, а Ю.В.Бромлей, будучи послідов-

ним істориком-марксистом, надавав перевагу соціальним факторам.

З позитивним відгуком на адресу етнологічної концепції Л.М.Гумільова виступив географ Ю.К.Єфремов. На його думку, Л.М.Гумільов досліджував "важливу ланку у зв'язку людини з природою" [13, с.5]. Сам Ю.К.Єфремов був автором концепції соціосфери, при побудові якої він виходив з того, що людство необхідно вивчати як біосоціальне явище і невід'ємний компонент ландшафто-сфери. Він як географ відзначав, що географічна наука не може самостійно вирішувати питання в рамках проблеми "природа – суспільство", але суспільствознавці, в свою чергу, виходять із того, що суспільство розвивається за своїми законами, які вище законів природи. Проте якщо філософи та економісти долають такий підхід, то історики продовжують нехтувати природними чинниками історичного розвитку. Ю.К.Єфремов вважав дуже плідною ідею Л.М.Гумільова, що людству притаманна диференціація на біоцено-тичні групи. Географ розглядав як об'єктивну оцінку Л.М.Гумільовим ролі природного середовища в етногенезі. Проте, є аспекти концепції Л.М.Гумільова, які викликали критику з боку Ю.К.Єфремова. Це, зокрема, карта етногенезів. Географ не вважає, що одноландшафтні регіони не можуть бути законами виникнення етносів.

Ю.К.Єфремов, в цілому, не виступав проти тези про пасіонарність; висловлювався за те, що Л.М.Гумільову треба показати пасіонарність не як тло на якому протікає етногенез, "але і як процес, вияв якого залежить від соціально-історичного фону" [13, с.76].

Крупний географ Б.Н.Семевський на початку 70-х років писав, що Л.М.Гумільов ставить цікаві та складні питання, які не піддавалися серйозному дослідженню. Зроблене Л.М.Гумільовим, на думку Б.Н.Семевського – це нове слово в науці. Проте, йому здається неправильним зводити весь вплив середовища на суспільство до біологічного, оскільки він дотримується думки про те, що найбільш суттєва взаємодія між середовищем і суспільством проявляється у процесі виробництва матеріальних благ [19, с.74]. В ході дискусії на початку 70-х років піддавалося критиці положення Л.М.Гумільова про незалежність етногенезу від факторів економічного і соціального розвитку [14, с.75]. Такий підхід пояснюється тим що для етнології етногенез був перш за все природним процесом, а вже від ступеня етногенезу залежать ці чи інші моменти суспільного розвитку.

На думку самого Л.М.Гумільова, його "нова методика етнологічних досліджень відноситься до старої, як алгебра до арифметики" [15, с.20]. Він гадав, що перевага етнології, "як науки про біосфер-

ний феномен етносу полягає в тому, що вона дозволяє множину приводячих факторів звести до невеликого числа змінних, які піддаються оцінці і перетворює нерозв'язані для традиційного історичного підходу задачі – в експериментальні”.

Своє звернення до природознавства в процесі вивчення етногенезу Л.М.Гумільов пояснював тим, що на його думку, жодна із гуманітарних наук не дає відповіді на суть проблеми етнології і етногенезу і навіть не дозволяє скласти термінологію, яка була б точною і загальноприйнятною. Тому вчений звернувся до географії і дотичних до неї окремих розділів біології. Етнологія зовсім не виступала для Л.М.Гумільова заміною історії, саму історію він вважає гуманітарною тільки в тій сфері, де вона вивчає творіння рук та умів людських (тобто, коли вивчає стародавні книги, феодальні інститути, містичні ересі, розписані вази). Історія для нього є допоміжною дисципліною при вивченні природного процесу – етногенезу.

У запропонованому ним розумінні етнології як науки, яка об'єднує історію, географію, біологію і психологію, історії відводиться місце як допоміжної дисципліни.

Історія як допоміжна дисципліна дає вихідні факти, – знання про події, які необхідні для реконструкції етнічної історії. При вивченні матеріалу застосовується синхроністична методика. Л.М.Гумільов майже в усіх монографіях наводить синхроністичні таблиці етногенезів. В природознавстві єдиним шляхом для побудови емпіричного узагальнення є встановлення зв'язків між фактами шляхом статистичної вірогідності і внутрішньої логіки. В історичних науках такі методи практично не застосовуються, але саме на них будував свої дослідження Л.М.Гумільов.

Що ж дозволило Л.М.Гумільову розглядати етнос як біосоціальне явище, і віддавати при цьому перевагу біологічному? Спробуємо систематизувати для відповіді на це запитання основні характеристики етносу, які, на його думку, виступають як біологічні:

- належність до біосфери Землі;
- існування за рахунок біологічної енергії живої рідини біосфери;
- адаптація до ландшафту;
- залежність людей як біологічних об'єктів від дії космічного і сонячного випромінювання (із його робіт так і не просліджується чітко, яке ж походження пасіонарних імпульсів – космічне чи солярне: ідеї про вплив енергії такого випромінювання на біоорганізм висловлювалися В.І.Вернадським, С.Арреніусом, А.Л.Чижевським);
- включенність в екосистеми (етноценози);
- аналогія між соціальною спадковістю людей і сигнальною спадковістю, навчанням у тварин;
- біологічне успадкування пасіонарної ознаки.

З середини 70-х років починається третій період у науковій творчості Л.М.Гумільова.

Був написаний трактат "Етногенез і біосфера Землі", який містить у собі цілісний переказ концепції етнічної історії, теорії пасіонарності, методологічних і історіософських поглядів Л.М.Гумільова. З позиції нової методології історик пише свої останні роботи, які побачили світ у кінці 80-х – на початку 90-х рр.: "Стародавня Русь і Великий степ", "Від Русі до Росії", "Тисячоліття навколо Каспія". Вчений багато уваги знову приділяє популяризації своїх поглядів – публікує статті в журналах "Нева", "Огонек", "Наш современник", "Знамя", "Юность" та інші, присвячені історії Росії і проблемам етнології, багато виступає по телебаченню.

Чому виник такий інтерес до праць Л.М.Гумільова в кінці 80-х – на початку 90-х рр.? Перш за все, цей інтерес був пов'язаний з кризою, яку переживала марксистська методологія історії і марксистський підхід до національного питання.

По-друге, тим, що відбувається екологічна криза всього суспільства і екологізація наук, у тому числі і гуманітарних. Концепція Л.М.Гумільова – це одна з найбільших спроб побудови еколого-історичної теорії. По-третє, поширення уявлень про історичний розвиток як полілінійний процес, а концепція Л.М.Гумільова – це один із варіантів цивілізаційного підходу до історії. По-четверте, інтересу до робіт Л.М.Гумільова сприяла увага до синергетики, яка виникла на початку 90-х у вітчизняній гуманітаристиці, та інтерес до циклічних процесів в природі і суспільстві. По-п'яте, у Росії інтерес до історико-етнологічних побудов Л.М.Гумільова пов'язаний з переосмисленням місця та ролі російської цивілізації у світовому історичному процесі і євразійському просторі, а також у зв'язку з інтересом до євразійства як філософсько-історичної концепції.

Важливу роль у розвитку інтересу до теорії Л.М.Гумільова зіграла особистість самого вченого – колишній в'язень ГУЛАГу, син забороненого і розстріляного поета М.С.Гумільова і напівзабороненої поетеси А.А.Ахматової. Велику роль у долі робіт Л.М.Гумільова відіграла мова, на якій написано більшість його творів образна, соковита, колоритна, поетична. Мова приваблювала і зачаровувала читача, особливо такого, що не був спокушений в історичній науці (і навіть спеціалістів, – про нього з піднесенням відгукався Д.С.Лихачов [16, с.4]). Багатство ерудиції і майстерність розповіді Л.М.Гумільова примушують вибачати фактологічні помилки, яких він припустився.

Дотепер оцінки наукової спадщини Л.М.Гумільова неоднозначні. У роботах по філософії, культурології, соціальній екології часто

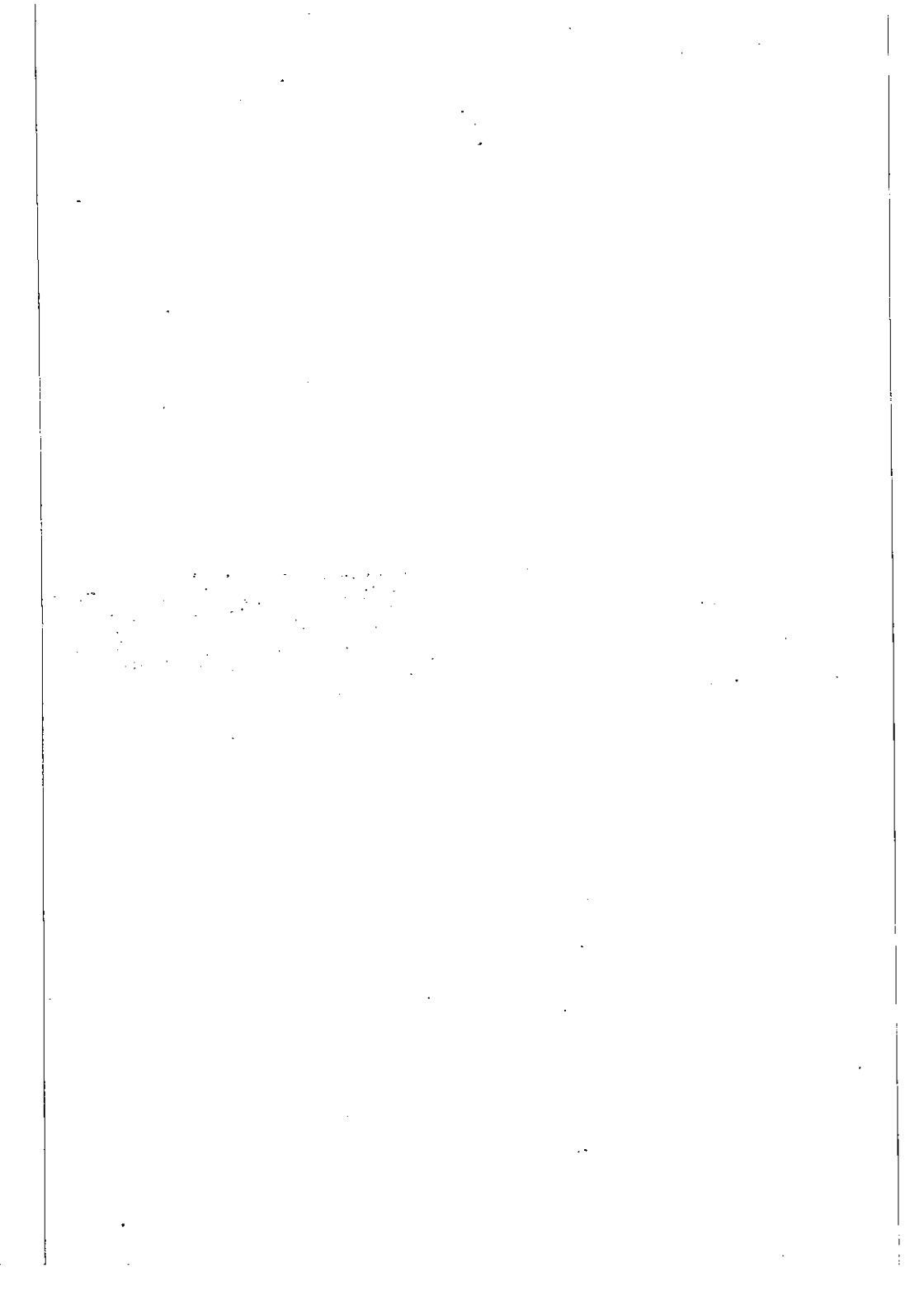
є посилання на статті і монографії Л.М.Гумільова. Він одним з перших почав формувати у вітчизняній історичній науці екологічний підхід до вивчення регіональних (локальних) цивілізацій, заклавши тим самим абсолютно нову парадигму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период – Л.: Наука, 1990. – 279 с.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1963. – 284 с.
3. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. – М., 1966. – 191 с.
4. Место исторической географии в востоковедческих исследованиях // Народы Азии и Африки. – 1970. – №1. – С.85-94.
5. Гумилев Л.Н. Истоки ритма кочевой культуры Средней Азии // Народы Азии и Африки. – 1966. – № 4. С. 85-96.
6. Гумилев Л.Н. Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии // История СССР. – 1967. – № 1. С. 53-66.
7. Златкин М.И. Не синтез, а эклектика // Народы Азии и Африки.-1977.- № 3. – С. 80-88.
8. Ермолаев В. Предисловие / Гумилев Л.Н. Из истории Евразии. – М., 1993.-С.3-4.
9. Рыбаков Б.А. О преодолении самообмана // Вопросы истории. –1971.- № 3. – С. 85-94.
10. Козлов В.И. О биолого-географической концепции этнической истории // Вопросы истории. – 1974. – № 12. – С. 72-85.
11. Козлов В.И. Пути околэтнической пассионарности // Советская этнография. – 1990. – № 4. – С. 94-106.
12. Флиер. А.Я. Культурогенез. – М., 1960. – 126 с.
13. Ефремов Ю.К. Важное звено в цепи связей человека с природой // Природа. – 1971. – № 2. – С. 75.
14. Семевский Б.Н. Взаимодействие системы //Человек – природа.– 1970.– № 8. – С. 75-76.
15. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – Баку,1991.-308 с.
16. Лихачев Д.С. Предисловие / Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1973.-С. 3-5.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ЯК ІСЛАМСЬКИЙ ТИП ДЕРЖАВНОСТІ

Майже три сторіччя життя населення Криму визначалось османською політичною традицією, яка в певній мірі обумовила світосприйняття сучасних кримських мусульман [1].

Ісламський тип державного устрою, як вважають багато зарубіжних орієнталістів, був змодельований ще в сельджуцький період. Однак остаточно він сформувався при Османах [2]. Османська імперія на рубежі Нового часу була ведучою військовою державою всього Сходу. Вона активно підтримувала мусульманських правителів Середньої Азії, Індії та Північної Африки.

Не без її сприяння у XV-XVI ст. відбувалось швидке територіальне розширення мусульманського світу. Крім того, майже до кінця XVI століття османо-турецька держава була центром економічного життя регіону. В її столиці Стамбулі сходилися два торговельні шляхи світового значення: шлях від варяг до греків та великий шовковий шлях. Завдяки цьому держава за рівнем економічного розвитку, запасом золота та грошей випереджала не лише країни регіону, але й багато держав середньовіччя.

У військово-технічному плані турки-османи до початку Нового часу не поступалися арміям Заходу, а в морально-політичному плані мали вагомі переваги, тому що могли розраховувати на підтримку народних низів та релігійних дисидентів (іугеноти, нідерландські ґьози та інші). Після завоювання арабських земель Селім I (1512-1520) був проголошений "служителем обох священних міст". Тим самим він затвердив себе як духовний та світський глава мусульманського світу (мусульман-суннітів).

Османська імперія була теократичною державою. Шаріат був основою основ османського правління. Накази шаріату, особливо ті, що стосувалися сфери політики, суспільного життя, були обов'язковими для всіх жителів Османської імперії. Навіть султан не мав права змінити або відмінити будь-яку частину шаріату. Османські султани були дуже обмежені у виборі рішень, особливо при розробці загального курсу зовнішньої та внутрішньої політики. Вони не могли вийти за межі споконвічно проklamованих цінностей та установок. У XVI-XVII ст. із 15 султанів 6 були позбавлені влади в зв'язку із звинуваченням у порушенні шаріату та двоє з них були страчені [3]. В Османській імперії лише шейх-уль-іслам, вищий мусульманський богослов, мав право тлумачити релігійні канони,

юридичні положення шариату. Він був, власне кажучи, верховним прокурором. Без його "освячуючого указу" – фетви – жоден султанський закон, жодне нововведення не було дійсним, не вважалось законним. Крім цього, шейх-уль-іслам відав справами освіти, був ніби головним інспектором всіх навчальних закладів. Йому підпорядковувалися муфтії, функції яких теж були комплексними: це були богослови, прокурори та інспектори освіти на місцях. Під наглядом шейх-уль-ісламу були кадії – мусульманські, а отже, державні судді. В Османській імперії шейх-уль-іслам та вища група мусульманського духовенства – улеми мали важливу перевагу – недоторканість власного життя.

Султан правив разом з імперським "диваном", який складався із вищих сановників держави. Саме "диван" вважався носієм єдиної влади, що виражає загальну волю мусульман. "Диван" (правляча рада) – суто мусульманський орган колективного керівництва. Формально він ні від кого не залежав, з європейської точки зору – був наділений одночасно функціями законодавчої, виконавчої і судової влади. "Диван" як орган колективного керівництва існував на всіх рівнях. Таким чином, "диван" втілював принцип соборності – спільного обговорення та прийняття рішення шляхом досягнення загальної згоди.

Принцип єдності та неподільності влади, тобто зосередження всіх владних функцій в одних руках, здійснювався султаном та намісниками.

До початку XVI століття Османська імперія ділилась на 32 провінції чи намісництва, в кожному з яких був "диван". У фінансовому плані "дивани" були незалежними. Внаслідок цього, не дивлячись на одноманітну організацію державного управління, сувору субординацію і регулярну звітність, Османська імперія не була адміністративно централізованою державою. Власне, це була поліетнічна конфедерація, створена за волею османських турків і заснована на військово-адміністративних відносинах. Головне її призначення полягало в підтримці внутрішньої рівноваги в Середземноморському регіоні та захист від зовнішніх нападів [4]. На величезному просторі Османської імперії розміщувались десятки історико-культурних областей чи "країн" зі своїми традиціями, мовою та способом життя. У кожній із них були свої митниці, свої кошти, власна система міри і ваги. В Османській імперії не було навіть єдиної османської монети, яка могла б служити єдиним загальноновизнаним засобом платежу в усіх частинах імперії.

При повній господарській, адміністративній, культурно-історичній відокремленості окремих провінцій (йалетів) єдність Османської імперії ґрунтувалась саме на факторах морально-

політичного характеру. В основі його лежала спільність соціально-теократичного ідеалу і цим зумовлювалася схожість економічних і соціально-політичних структур – єдність у визнанні верховної влади султана, єдність країни, де основним законом є шаріат.

В Османській імперії мусульманин скрізь знаходився під захистом своєї віри, зустрічав того ж бога і подібні звичаї [5].

Морально-політична єдність забезпечувалась представниками султана на місцях і представниками шаріатської влади від столичного шейх-уль-ісламу.

Кадії – мусульманські судді – становили хребет османської адміністрації, а намісник султана (паша) головував у “дивані” йалета. Свою владу кадії й паші здійснювали разом з “диваном” як органом колективного керівництва. Від його імені йшло керівництво на місцях, видавались укази, збирались податки, проводилися призначення, виплата платні. Паша підписував указ, а кадій його обнародував і давав санкцію на виконання.

Економічним базисом османської теократії була державна власність на землю та інші важливі засоби виробництва. У ряді випадків справа доходила майже до повної заборони приватно-підприємницької діяльності, обґрунтованої егалітаристськими принципами ісламу. Вся земля, надра та інші джерела багатств, які могли стати причиною гноблення людини людиною, розглядались як суспільне надбання, як власність мусульманської общини. Від її імені вони керували державою.

Таким чином, приватна власність та особисте майно обмежувались. У приватній власності могло знаходитись лише майно, створене особистою працею та взагалі особистими зусиллями людини (мисливські трофеї, прибуток від неспекулятивної торгівлі та інше) чи отримане у спадок.

Отже, на початку нового часу переважна частина нерухомого майна, перш за все земля, вважалась надбанням мусульманської общини – умми. Її власність виступала у двох формах: державній, вакфні. Вакф – землі, що знаходились у розпорядженні мусульманських релігійних установ [6]. Держава, роздаючи землю (мова йде про військово-ленну систему), не лише всебічно контролювала прибутки ленників, але і вимагала, щоб вони брали участь у військових походах, слідували за господарством, контролювали надходження податків до казни тощо.

Самі власники пожалувань мали право успадковувати мінімальний розмір батьківської землі, прибуток з якої дозволяв брати участь в ополченні одній людині. Лише у випадку додаткових заслуг спадкоємця, його пожалування могло бути розширене. Таким

чином, на відміну від європейських країн, в Османській імперії не було спадкового дворянства, не було й спадкоємних майна, титулів і звань.

Підкреслюємо, що відсутність поділу і, відповідно, узаконених станових привілеїв не означало відсутність привілейованих груп в Османському суспільстві. Придворна бюрократія, військова та адміністративна верхівка, звичайно, користувалися привілеями. Проте живі, конкретні члени цих груп мінялись [7]. Будь-який мусульманин, навіть раб чи іноземець, який прийняв іслам, в Османській імперії міг стати пашою чи візиром. Правляча еліта, яка керувала імперією "на рівні рішення" (у центрі та на місцях), майже повністю складалась із військових.

Армія, як домінуюча сила держави, не була однорідна. Можна виділити дві верстви: правлячу і командну еліту, тобто осіб, які функціонують на "рівнях рішення й управління", які, власне кажучи, і складали основний кістяк бюрократії, і більш широку масу військовослужбовців котрі присвятили себе військовій кар'єрі й складали основний резерв.

Османські воїни, зокрема яничари і сіпахі, самі обирали своїх командирів, які після закінчення терміну повноважень входили до полкових рад ("диванів"), що спільно вирішували військові справи та господарсько-побутові потреби.

Молодші командири, які були свого роду перехідною ланкою від службової маси до правлячої еліти, складали перший ступінь відбору до османської військової ієрархії.

Починаючи з воєводи, всі призначення на військові та військово-адміністративні посади проходили з відома та згоди центральної влади. Пройшовши складну, багатоступінчасту систему відбору, військові начальники входили до привілейованого прошарку військовослужбових знатних людей.

Вони отримували відповідні пости та призначення, титули беїв і пашів, а разом з ними величезні оклади, лени.

Функціонуючи на різні "рішення та управління", всі вони разом з могутніми шейхами величезних бедуїнських племен і мамлюкською військовою аристократією складали османську бюрократичну еліту.

Американський османіст К.Карпат досить слушно підкреслює, що "...Османська держава була зобов'язана своїм довгим існуванням, окрім всього іншого, бюрократичному апарату, що функціонував і як соціальний клас, і як адміністративний організм" [10].

Підкреслимо, що даючи величезні привілеї військово-бюрократичній еліті, держава разом з тим вимагала від свого персоналу повної покори. В разі невиконання, вона жорстоко карала їх.

Із 200 великих візирів, які займали свою посаду у XV – на початку XIX ст., близько 20 були страчені [9].

І все ж таки, кар'єра чиновника була найпрестижнішою в османському суспільстві.

Першооснову всієї Османської держави складала селянська община. Аж до XIX століття в Османській імперії не було нічого, що хоч би приблизно нагадувало вотчинні чи монастирські економії. Не було ніяких великих маєтків з прямим веденням господарства, селянське самоврядування залишалось єдиною формою організації соціального та економічного життя. На чолі общини стояла рада – виборний орган. Ця рада здійснювала загальне керівництво життям сама і вирішувала всі питання, пов'язані з використанням, розподілом та обробкою землі. На чолі ради – чисельністю до 20 і більше осіб – стояв староста села; за османськими законами він ніс особисту відповідальність за організацію сільськогосподарських робіт.

Всі посадові особи общини, як і інші члени общинної ради, обирались на сільському крузі чи сході – загальних зборах усіх членів колективу. Сільський круг вважався вищим органом самоврядування, який колективно вирішував усі питання, пов'язані з внутрішнім життям і виробничою діяльністю людини.

Всі землі общини ділились на три частини: присадибні ділянки, наділені землі та землі загального користування.

Наділені землі – це угіддя, які знаходились у розпорядженні колективу, що вів на них спільне господарство при індивідуальній обробці ділянок, які тимчасово передавались з цією метою до рук окремих членів общини.

Община виступала як єдиний соціальний і господарський організм. У неї було загальне трудове життя, єдиний ритм сільськогосподарських робіт. Все було підпорядковане інтересам колективу.

Селяни обробляли одні і ті ж культури, в один день починали оранку, сівбу та збирання. Неписаною нормою общинного життя була взаємодопомога. Селяни по черзі працювали один в одного, не вимагаючи ніякої нагороди, крім приготованого з цього приводу обіду. Вони безплатно позичали один одному робочу худобу, плуги та інший інвентар. Члени общини надавали допомогу під час будівництва і ремонту будинків, під час весілля, похорон та інших сімейних подій. У всіх селах існували каси взаємодопомоги, які в разі необхідності видавали позику.

Необхідно підкреслити, що на принципах кругової поруки оплачувались також і податки, вивозився урожай, особливо в рахунок поставок державі і виконувались різного роду громадські роботи.

Община була ізольованим самодостатнім світом, який, по суті, не потребував ніякої правлячої влади. Селянські общини не входили в жодні більш широкі територіальні чи корпоративні об'єднання, які хоча б віддалено нагадували станове чи земське представництво. У цьому плані Османська імперія уявляється як безмежний світ общин, які живуть під покровительством верховного правителя.

У певній мірі в арабо-османській общині втілювались сподівання мусульманського селянства й, одночасно ідеали османської теократії.

На сторожі общинних порядків у селі стояв кадій. Він покликаний був вирішувати всі конфлікти, що виникали як між общинами, так і між общиною та адміністративно-господарським апаратом держави. Саме кадію скаржилися на перевищення влади посадовими особами, на неправильний збір податків.

У містах Османської імперії існували цехові общини, життя яких було автономним. Але вони виступали як низовий осередок адміністративно-господарського апарату і повністю контролювалися кадіями. Саме цехова система була постійною у всеохоплюючій системі державного регулювання та контролю.

Перебуваючи в руках кадіїв, вона була універсальним знаряддям теократичної регламентації. Встановлюючи для кожного цеху точне число підмайстрів та учнів, держава регулювала кількість торгово-ремісницьких закладів і чисельність осіб, зайнятих у тій чи іншій галузі виробництва. Розподіляючи сировину та роботу, вона контролювала обсяги товару та послуг, наданих населенню. При посередництві шаріатської влади держава слідувала за рівнем цін, якістю та своєчасним надходженням продукції. Крім того, влада визначала пункти, де повинна була продаватись та чи інша сировина, давала розпорядження щодо маршрутів руху торговців, щоб внутрішнє мито бралось владою певних "ілаєтів". В залежності від коливання цін, регулювалась державою оплата праці ремісників та прибутки торговців [8].

Отже, життя мусульманського податкового населення було зумовлене існуванням общин, які функціонували за принципом шаріату.

Нагадаємо, що приблизно 25% населення Османської імперії складали іновірці.

Для Османської імперії XVI-XVII ст. була характерна незвичайна для того часу атмосфера віротерпимості та релігійної свободи. Послідовники всіх віросповідань, за винятком католиків та уніатів, що сплачували спеціальний подушний податок (джиз'є), одержали право без перешкод жити на землях імперії без будь-якої дискримінації брати участь в її економічному та соціальному житті.

У політичному житті османська влада дарувала іновірцям необмежені права самоврядування, які здійснювались у рамках культурно-релігійної автономії іновірчих общин, тобто мілетів.

Таким чином, у рамках османської теократії існували в середині XV ст. більш дрібні теократії іновірців. Не маючи власної території, вони все ж таки володіли досить широким внутрішнім суверенітетом, фактично здійснювали всю повноту духовної і громадської влади у межах своєї спільноти. Проте права і вільності мілетів не повинні були перебувати в протиріччях з принципами шаріату, зокрема з його положеннями про безумовний пріоритет мусульман.

Першим щодо часу створення і найчисельнішим був "візантійський мілет" – християнський, на чолі якого стояв патріарх вселенської православної церкви.

Християнська церква відігравала значну роль у житті османської общини XVI-XVII століть.

Але найголовніше положення при дворі султана з початку XVI століття займав керівник "єврейського мілету". Згідно з протоколом, глава єврейського мілету йшов зразу ж за шейх-уль-ісламом, попереду патріарха.

Представники єврейського мілету були серед вищих сановників імперії. Вони контролювали всю сферу фінансів, значну частину підрядів і морської торгівлі. Саме в цьому євреїв без особливого перебільшення можна було назвати справжніми співправителями імперії.

Третьою іновірчою общиною загальноімперського характеру був вірменський мілет. Крім вірменських церков до його складу входили всі християнські віросповідання, які, як вкрай єретичні з православної точки зору, були абсолютно неприйнятими для візантійського мілету.

Як слушно зазначає М.О.Іванов, теза про конфліктність відносин між мусульманською владою та іновірцями Османської імперії, яка побутує у радянській літературі, не підтверджується конкретними історичними фактами [6, с.31]. Аналогічні судження мали місце в доповідях конференції "Система мілетів: історія і спадщина", яка відбулася у Принстонському університеті ще у 1978 році. У вступі до двотомного видання матеріалів цієї конференції підкреслюється, що століттями пануюча думка про переслідування османськими властями іновірців "у значній мірі була міфом" [12].

Мілет, як система управління іновірцями в Османській імперії, відображала не тільки внутрішні потреби держави, але й її підданих, фактично в рамках османської теократії існували більш дрібні теократії іновірців.

Таким чином, одним з визначальних принципів загального устрою османської державності був ісламський ідеал. Останній знайшов своє втілення, по-перше, в існуванні різноманітних автономних і самоврядних колективів (сільські та іновірчі общини, цехові організації, родові групи, тощо), що є загальновизнаною тезою в османістиці [11]. По-друге, правляча еліта, для якої була характерна висока мобільність і станова незамкненість, формувалася шляхом виборності у нижчих ешалолах і самопоновлення (кооптації) — у верхніх. "Диван", як система колективного управління, повинен в результаті такого відбору включати найбільш талановитих і відданих державі осіб.

Очевидним є особливий тип раціональності, за якою особа цінується з точки зору її здібностей працювати на зміцнення соціальних і колективних зв'язків, понижувати рівень соціальних конфліктів, забезпечувати соціальну гармонію.

В ідеалі Османська імперія повинна була стати мірітакратією — владою найбільш талановитих.

Для правовірного мусульманина його заслуги перед Аллахом визначаються тим внеском, який він зробив у земне процвітання всієї ісламської общини (спільності) — умми.

Тому в Османському суспільстві досить престижною була служба вітчизні, соціалізація передбачала виховання у душі безмежної відданості ісламській державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Черних І.Д. До історії Кримського ханства: ісламська політична традиція // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку.—Ч.1.—Херсон, 1997.—С.87-89.
2. Аксененко А.Г. Почему пала Османская империя? Закат империй. Семинар. Часть II. Аксикология // Восток.—1991.—№5.—С.19.
3. Бертельс Д.Е. Мусульманский ренессанс.—М., 1966.—С.14.
4. Иванов Н.А. Арабо-османская община XVI-XVII вв. // Народы Азии и Африки.— 1990.— №4.— С.63-79.
5. Иванов Н.А. Арабо-османский цех в XVI-XVII вв. // Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура.— М., 1990.— С.198-199.
6. Иванов Н.А. Система миллетов в арабских странах XVI-XVII // Восток.— 1992.— №6.— С.31-39.
7. Иванов Н.А. О типологических особенностях арабо-османского феодализма. // Народы Азии и Африки.— 1978.— №3 — С.60-65.
8. Киреев Н.Г. История этатизма в Турции.— М., 1991.— С.29.
9. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти.— М., 1993.— С.17.
10. Karpat Kemal H. (Rev.): Carter V. Findlay. Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922. / Princeton Studies of the

- Near East/ Princeton: Princeton University Press. 1980 – "The American Historical Review" Washington, 1981, vol. 86, N2, p.433.
11. Lapidus Ira M. A. History of Islamic Societies. Cambridge University Press. 1988, p.548 – 549.
 12. Shaw S.J.(Rev.:) Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society. Volume 1, The Central Lands; Volume 2, The Arabic-Speaking Lands; "The American Historical Review", Washington. 1989, vol 94, N4, p.1242.

УДК 930.9

С.В.ПРОНЬ

АМЕРИКАНО-ЯПОНСЬКИЙ ДОГОВІР БЕЗПЕКИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ /1950-ТІ – 1990-ТІ РОКИ/

Американський фактор завжди був присутній у формуванні внутрішньої, а особливо, зовнішньої політики Японії після закінчення другої світової війни.

В останні часи у вітчизняній історіографії все частіше підіймається питання про вирішальну роль США у формуванні післявоєнної зовнішньої політики Японії. При цьому робляться посилання на період американської окупації Японії 1946-1952 років, на внесок Америки у розробку японської конституції 1951 року, більш всього – на рішення відомої Сан-Франциської конференції 1951 року, на американо-японський Договір про взаємне співробітництво та забезпечення безпеки 1960 року.

Зауважу, що серед представників російського сходознавства сьогодні досить гостро ведеться боротьба з питань тієї ж Квантунської армії /О.Кириченко у статті "Росія-Японія: уроки історії" вважає, що вона була не більше 450 тис./ [1, с.138], долі 600 тис. японських військовополонених у радянських таборах, порушення Радянським союзом статті N 9 Потсдамської Декларації щодо репатрійованих після закінчення війни, як це зробили США /останню партію японців СРСР відправив у грудні 1956 року/ [1, с.135-139,143-150].

Деякі представники російської історичної науки, наприклад відомий японознавець І.Латишев, висловлюють думку, що Японію взагалі не слід вважати великою державою і, сперечаючись з цього приводу з не менш відомим науковцем – К.Саркісовим, звинувачує

його у копіюванні поглядів американських футурологів Г.Кана і Є.Вогеля [2]. І.Латишев не вважає сучасну Японію, як одну з провідних країн Далекого Сходу, "супердержавою" з наступних обставин: по-перше, японська економіка на 70-80 відсотків залежить від зовнішнього світу; по-друге, Японії не вдалося до цього часу об'єднати навколо себе навіть сусідні країни; по-третє, Японія до сьогодні знаходиться "під каблучкою іншої країни, Сполучених Штатів, які розташували на японській території військово-повітряні та військово-морські бази..." Автор не збирається дискутувати з російським вченим питання відносно ролі і місця Японії та залежність тієї ж американської економіки від зовнішнього світу, але післявоєнна зовнішньополітична тактика США щодо стосунків з Японією, як і з іншими країнами Далекого Сходу, заслуговує уваги, вивчення та, можливо, і використання.

Безумовно, що біля джерел зовнішньої політики та дипломатії США на далекосхідному напрямку після закінчення другої світової війни, були Сан-Франциська конференція 1951 року та Сан-Франциська система.

Сан-Франциський договір 1951 року і Сан-Франциська система в цілому не вирішили /та й не могли вирішити/ всіх післявоєнних проблем Далекого Сходу, а деякі з них просто ігнорувались. Більше того, сама система породила нові проблеми і протиріччя. Ця система була використана США під час війни у Кореї та інтервенції у В'єтнамі. Які головні риси Сан-Франциської системи? Після 1951 року основою американської політики на Далекому Сході була військово-політична спілка США та Японії. Вона була створена як результат співпадання інтересів правлячих кіл США і Японії. Для Сполучених Штатів вона надавала можливість використання території, економіки і, в обмеженому плані, військового потенціалу Японії в інтересах агресивного на той час, відкритого антирадянського і антиКНРівського курсу Вашингтона. Для японських правлячих кіл ця система уявляла собою своєрідну "американську атомну парасольку" країни, а також політичне та економічне співробітництво з Сполученими Штатами в інтересах відношення і розвитку японської економіки, обмеження діяльності демократичних сил, а при необхідності, і їх пригнічення.

До сьогоднішнього у вітчизняній і зарубіжній історії та політології відсутнє чітке визначення Сан-Франциської системи. Разом з тим, загальноприйнятим є те, що Сан-Франциська система – це система договорів, яка регулює багатопланові відношення Японії, насамперед, з США та іншими країнами різноманітних регіонів. Систему договорів складають Сан-Франциський договір 8 вересня 1951 року

Японії з 48-ма країнами /вступив у силу 28 квітня 1952 року/, Договір безпеки між США і Японією 10 березня 1952 року.

На думку автора, Сан-Франциську систему можна розглядати не тільки як систему договорів, але і як систему міжнародних відносин, але тепер такий підхід ускладнюється цілим рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів [4].

Головною метою цієї статті автор вважає розкриття деяких нових тенденцій американо-японського договору безпеки. Разом з тим, як підкреслювалось вище, відштовхуватись у цьому питанні слід від рішень Сан-Франциської конференції 1951 року. Сьогодні стали відомі окремі "деталі" діяльності Радянського Союзу напередодні та під час роботи цього форуму. наприклад, ще 30 березня 1951 року посольство СРСР у Вашингтоні отримало ноту держдепартаменту США від 29 березня, змістом якої був секретний меморандум з додатком стосовно майбутнього мирного договору з Японією. В документі було вказано, що на розгляд радянського уряду висувався попередній проект мирного договору з Японією /як рекомендації/, складався з 22 пунктів, наприклад:

"3. Япония отказывается от всех прав и претензий на Корею, Формозу и Пескадорские острова, от прав и правооснований на мандатные территории и Антарктику...

5. Япония возвратит СССР южную часть Сахалина, а также все острова, прилегающие к нему, и передаст Советскому Союзу Курильские острова" [4].

До цього слід додати, що, коли знято таємницю у 1976 році з окремих документів держдепартаменту США, стало відомо про вказівку штабу верховного головнокомандування союзних держав на бажаність участі Радянського Союзу в процесі розробки мирного договору з Японією і на погодження США щодо повернення СРСР японських територій.

Далі в документі підкреслюють: "Это положение будет действовать только в том случае, если Советы подпишут и ратифицируют договор" [5].

Як відомо, Радянський Союз не підписав Сан-Франциський договір 1951 року, що на думку автора, є тактичною і стратегічною помилкою керівництва СРСР [6].

Завдяки саме цьому, Японія пішла ще 8 вересня 1951 року на підписання Договору безпеки із США, у 1952 році – американо-японської Адміністративної угоди, у 1954 році – угоди між США і Японією про допомогу та взаємну оборону, у 1960 р. – Договору про взаємне співробітництво та забезпечення безпеки між двома країнами.

Сполучені Штати Америки, як і раніше, основою своєї політики в азіатсько-тихоокеанському регіоні /АТР/ вважають подальше зміцнення стратегічного партнерства з Японією, яка на думку Вашингтона, повинна брати на себе більше відповідальності у міжнародних справах після закінчення "холодної війни". США мають намір зберігати військову могутність передового базування в регіоні на підставі двобічних військово-політичних договорів з Японією, Республікою Корея, Австралією, Таїландом і Філіппінами.

Багато азіатських країн, які занепокоєні зростанням військової могутності Китаю, Японії, Північної та Південної Кореї, досить позитивно ставляться до того, що в регіоні базуються військові контингенти США [7]. Більше того, як стверджує заступник міністра оборони з питань міжнародної безпеки Дж.Най, присутність американських військ вкорочує потребу азіатських країн у накопиченні зброї та запобігає зростанню гегемоністських тенденцій у регіоні [8].

Особливо важлива роль у підтриманні стабільності в АТР відводиться Японо-американському договору про взаємне співробітництво та безпеку. Значення цього союзу добре розуміють як у Японії, так і у США.

Після того, як розпався Радянський Союз, який розглядався Японією та США в якості майбутнього противника, союзники відчували певне розчарування, бо в них не було ясного розуміння необхідності існування двобічного договору безпеки.

Що стосується безпосередньої ролі договору безпеки в АТР, то вона ще більш вагома, бо цей регіон до сьогоднішнього дня внутрішньо нестабільний і зберігає в собі небезпечну напругу. В Азії сконцентровані величезні військові сили, особливо у східній її частині. У цьому ж регіоні знаходяться і країни, які мають ядерну зброю.

Договір гостро необхідний і для його учасників. Для США він, по-перше, є механізмом забезпеченості присутності військ в Японії для підтримання стабільності на Далекому Сході, яка сприяє досягненню в регіоні американських економічних та політичних інтересів. По-друге, для американської сторони надзвичайно важливо, що взяті нею зобов'язання в рамках договору не дозволяють Японії перетворитись у могутню воєнну державу. По-третє, участь у цьому договорі стримує ізоляційні тенденції в самих США.

Для Японії користь від цього союзу полягає, насамперед, в тому, що країна звільнена від зайвої воєнної справи, бо США беруть на себе її зовнішній захист. Крім того, договір зміцнює всю систему японо-американських стосунків і в певній мірі стримує намагання представників окремих кіл орієнтуватись на Азію.

Таким чином, важливість японо-американської системи безпеки практично ніхто не заперечує. Разом з тим, всі зацікавлені сто-

рони розуміють, що система знаходиться на переломному моменті розвитку і нарізла необхідність не тільки її передивитись, але й підвищити в ній роль Японії.

На передодні японо-американських переговорів, що відбулися у травні 1995 року, Управління національної оборони Японії підготувало заяву, в якій оборонна система країни визначалась, як "складова частина її діяльності в рамках підтримки зусиль США по збереженню глобальної стабільності" [9].

Така інтерпретація договору свідчила про те, що Управління національної оборони вивчає питання про розширення ролі Японії в системі безпеки і вже почало діяти стосовно його діяльного доопрацювання.

Під час візиту президента США Б.Клінтона в Токіо у квітні 1996 року прем'єр-міністр Р.Хасімото заявив про необхідність внести ясність у питання, що "повинна чи не повинна робити Японія у випадку кризи, щоб японо-американський договір безпеки зміг функціонувати на повну силу..." [10].

В декларації, що була підписана представниками обох країн після закінчення переговорів /мала назву "Союз, націлений у ХХІ століття"/, підкреслювалось: "...нестабільність в Азії потребує зміцнення воєнно-політичного союзу", направленого не стільки на захист Японії, скільки на розробку сумісних заходів по забезпеченню безпеки регіону. Союзники висловились за збереження в АТР 100-тисячного американського угруповання передового базування [10].

Важливим напрямком зовнішньої політики Японії, міцно пов'язаним з політичною діяльністю США в АТР, залишається розширення зв'язків з країнами регіону. Японія зацікавлена в цьому "тандемі" в першу чергу тому, що поки не може проводити в АТР самостійну політику в галузі безпеки, особливо розгорнути таку дипломатичну діяльність, яка якимсь чином торкалась би військової справи. Це зв'язано з тим, що багато країн регіону до цього часу не довіряють Японії, бо досить довго знаходились під її колоніальним правлінням або постраждали від її загарбницької політики в роки другої світової війни. Якщо економічне втручання в ці країни для Японії в цілому не викликало труднощів, то завоювання іміджу політичної держави натикається на опір навіть там, де економіка Японії пустила глибоке коріння. наприклад, не дивлячись на міцні економічні та політичні стосунки з Південною Кореєю, Японія не може сказати про активні воєнні контакти з нею. Хоча, воєнно-технічні зв'язки останнім часом поживались після зустрічі представників воєнних відомств у Сеулі /1995р./ Начальник Управління Національної оборони Сейсіро Ето запропонував представникові

Республіки Корея регулярно проводити двобічні консультації, щоб створити постійну структуру діалогу з питань забезпечення безпеки в Північно-Східній Азії [11]. Це – занадто сміливі дії з боку Токіо, бо до цього часу потрібні контакти здійснювались Японією тільки із США.

Разом з тим, японські пануючі кола прекрасно розуміють, що інтереси Японії вийшли за рамки японо-американської системи безпеки і назріла необхідність розширити і поглибити політичні зв'язки з країнами всієї світової співдружності.

Наприклад, Японія має намір активно приймати участь в утриманні і в регулюванні конфліктів шляхом так званої "дипломатії попередження" передбачає в першу чергу тактику виявлення та врегулювання конфліктів на першій стадії, а при загостренні – запобігти втручанням в неї сусідніх країн чи регіонів.

Приведених вище матеріалів достатньо, щоб зробити наступні висновки:

– *по-перше*, нові тенденції в японо-американському воєнно-політичному союзі свідчать про те, що в ньому більш вагома роль залишається за Японією, яка відповідно з надрукованою у квітні 1996 року декларацією, бере на себе зобов'язання підтримувати дії США у разі виникнення конфліктних ситуацій на Далекому Сході;

– *по-друге*, Японія поступово розширює свої військово-політичні зв'язки з країнами АТР, намагаючись проводити в регіоні самостійну політику в галузі безпеки. Маючи такого впливового союзника, як США, Японія досягла в цьому напрямку певних досягнень, не зважаючи на обережність азіатських країн, які не забули її мілітариське минуле [12];

– *по-третє*, все більш чіткіше намагання Японії вийти за межі японо-американського договору безпеки і прийняти активну участь у миротворчих діях ООН. Цей напрямок може прискорити прийняття Японії в Раду Безпеки ООН.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кириченко А.А. Россия-Япония: уроки истории.-В кн: Россия и Азия: состояние и перспективы сотрудничества.- М.,1995. – С.138.
2. Азия и Африка сегодня.-1996.-№2.-С.44-49.
3. Пронь С.В. Сан-Францисская система и страны азиатско-тихоокеанского региона. 1951-1991 годы.-М.,1992.-С.43-45.
4. АВГ РФ. Фонд А.Я.Вышинского.-Оп.24.-Пор.371.-Папка 32.-Д.193. -США.-Т.1.-Лл.11-18.
5. Foreign Relations of the United States,1951.-Vol.VI.Pt.1 – Washington,1977.-p.908.
6. Пронь С.В. Японія.Зовнішня політика та дипломатія у післявоєнний період./1950-1990 роки/.-М.,1997.-С.56-61.

7. East Asian Security in the Post-Jold War Era – New York, 1993.-p.46.
8. Компас.-1995.-N 61.-С.16.
9. The Japan Times.-1995.23.06.
10. The Daily Yomiuri.-1996.-18.04.
11. Иомиури симбун.-1995.-23.09.
12. Пронь С.В. Новейшая история стран Азии и Африки. 1917-1994 годы. Курс лекций. – Николаев, 1995. – С.187-208.

УДК 930.9

О.В.ШЕВЧУК

ТАЙВАНЬСЬКА ПРОБЛЕМА В ПРАЦЯХ АМЕРИКАНСЬКОГО ДОСЛІДНИКА ДЖОНА ФЕРБЕНКА

Джон Фербенк є одним з найбільш авторитетних спеціалістів з історії Китаю в США. На протязі 18 років (1955-1973рр.) він був директором дослідного центру Східної Азії Гарвардського університету, який зараз носить його ім'я. Дж.Фербенку належить ряд праць по історії Китаю нового часу, американо-китайських стосунків, американської місіонерської і торгової діяльності в Китаї, зокрема "Сполучені Штати і Китай", "Проблематичний Тайвань", "Китайсько-Американська взаємодія історичне резюме", "Новий Китай та Американський зв'язок", "Китай. Населення Середнього Королівства та США" [1-5]. Однією з фундаментальних робіт Дж.Фербенка є його дослідження "Китай. Нова історія"[6], в якій розглядається історія Китаю з стародавніх часів до сучасного періоду.

Основною проблемою в американо-китайських стосунках Дж.Фербенк вважає проблему Тайваню. З 1971 року, зазначає він "безпека Тайваню стала для нас серцевиною китайської проблеми" [7; с. 409]. Тайванська проблема є особливо складною, оскільки вона має багато сторін: Тайвань – "символ громадянської війни, в якій ми втратили все, крім Тайваню; ця проблема може роздути тліюче вугілля, ірредентизм¹ у відношенні провінції, яка була відірвана від матері-батьківщини в результаті імперіалістичної агресії Японії, а потім – Америки. Тайвань – острівна база з 18-мільйонним населенням для захоплення країни мільярда китайців; це економі-

¹ Ірредентизм – встановлення єдності за етнографічною і лінгвістичною ознакою.

чне диво, наш шостий великий торговий партнер, негінуча мовна школа, доступне сховище предметів мистецтва і архівів, вивезених з Пекіну; це останній договірний порт з великими можливостями; наш неагресивний, необхідний экс-союзник," [7; с. 434] – підкреслював Дж.Фербенк. Зміст американо-китайського конфлікту, навколо Тайваню, полягав, на думку Дж.Фербанка, не стільки в створенні двох китайських держав, а в спробі створити "незалежний Тайвань, який з 1949 року залишається головним завоюванням нашої китайської політики" [1; с. 277].

Тайванська проблема виникла в результаті поразки Чан Кайши в громадянській війні в Китаї і призвела до "втрати Китаю" США. Основну відповідальність за "втрату Китаю" Дж.Фербенк покладає виключно на неефективні дії Чан Кайши і його уряду в військовій, політичній і економічній областях. "В 1943 році, я вважав, що революція у Китаї неминуча. Крах економіки в містах і корупція Гоміньдана, репресії, які прийняли відкритий характер в 1945-1946 рр, затвердили мене на цій позиції" [7; с. 316-317], – писав Дж.Фербенк в своїх мемуарах. Крім цього, "розподіляючи сили, Цзян Цзеши² продовжував свою застарілу політику головнокомандуючого в громадянській війні. Він приділяв велику увагу утриманню провінційних столиць після захоплення. Замість того, щоб почати війну з більш багатой долини Янцзи південного Китаю проти комуністів північного Китаю, Цзян Цзеши затвердив свою об'єднуючу силу символом контролю в головних містах. Так як більшість з них швидко опинилась в облозі і Цзян Цзеши в дійсності сильно розпилив свої ресурси, ясно, що ним керували анахронічні поняття про те, як керувати в Китаї" [6; с. 334].

Значну роль в поразці Чан Кайши, як зазначив Дж.Фербенк відіграло нехтування націоналістичним урядом суспільного руху за мир, "котрий був широко розповсюдженим і відвертим, і не був, як вони (націоналістичний уряд) стверджували просто комуністичною змовою. Інтелігенція хотіла зміни стану війни на громадянський розвиток і припинити покладатись на США в продовженні громадянської війни" [6; с. 334]. Але "урядові репресії разом з насильством проти студентів, відштовхнули їх також, як і невірна економічна політика відштовхнула міський середній клас і промислових капіталістів" [6; с. 334]. Всі ці фактори, зазначив Дж.Фербенк обумовили те, що націоналістичний уряд втратив підтримку населення і здавався в його очах ініціатором громадянської війни, ще більше ніж комуністи" [6; с. 334]; і тому "в

² Цзян Цзеши – справжнє ім'я лідера Гоміньдану Чан Кайши.

1949 році неможливо було заперечувати те, що КПК під керівництвом Мао Цзедуна захопила повністю Китай" [6; с. 337].

Таким чином, основними причинами, які призвели до поразки уряду Чан Кайши в громадянській війні, Дж.Фербенк вважає: по-перше, військову, економічну й політичну діяльність Гоміньданівського уряду; по-друге, втрату урядом Чан Кайши соціальної основи своєї влади в результаті нехтування суспільною думкою.

Разом з цим, Дж.Фербенк стверджував: "Оцінка діяльності Цзян Цзеші в історії буде зростати разом з оцінкою діяльності республіки Китай на Тайвані" [6; с. 337].

Якісно новий зміст американо-китайським протиріччям навколо Тайваню надала корейська війна 1950-1953 рр. "...коли Північна Корея вдерлась в південну, – писав Дж.Фербенк, – це примусило американський флот патрулювати Тайванську протоку і попередити вторгнення Китаю в Тайвань. В 1954 році договір про взаємну безпеку між США і Тайванем стабілізував регіон, як частина американської політики стримування народної республіки" [6; с. 340]. З цього моменту "підтримка республіки Тайваню проти Народної Республіки Китаю стала головним пунктом в холодній війні Америки" [6; с. 340].

Підтримка США військова, економічна, політична "забезпечила Тайваню високий рівень економічного розвитку, – Програма американської допомоги продовжувалась до 1968 р., а військова допомога і після цього," – писав Дж.Фербенк. Ця допомога, була одним з факторів, який призвів до економічного процвітання Тайваню, "в 1988 році валовий національний продукт Тайваню дорівнював 95 млрд. доларів, а прибуток на громадянина склав біля 4800 доларів, в 10 разів вище, ніж на материку" [6; с. 340].

Дж.Фербенк, серед інших факторів, які призвели до "економічного дива" на Тайвані, виділяє те, що "на протязі 50 років (1895-1945рр.) він знаходився під контролем Японії" [6; с. 537]. "Талановиті японські правителі вирішили зробити з острова модель економічного росту. На відміну від європейського колоніального управління Південно-Східної Азії в японців була загальна система з тайванськими китайцями такі ж конфуціанські і буддистські вчення і схожий стиль життя, заснований на рисовій культурі, громадянській службі та автократичному уряді" [6; с. 338], – що на думку Фербенка забезпечило успіх заходам японців на Тайвані, а також забезпечило більш високий рівень його розвитку в порівнянні з материковим Китаєм на початку ХХ століття.

Наступним фактором, який забезпечив успішний економічний розвиток Тайваню, було проведення реформ урядом Чан Кайши на

острові. "Коли Цзян Цзеши втік на острів 1945р., – писав Дж.Фербенк, – він побачив економічний і політичний занепад, починаючи з цієї крайньої точки розгорталась історія успіхів республіки Китай" [6; с. 339].

Разом з тим, Дж.Фербенк застерігав, що до порівняння економічного розвитку Тайваню і материкового Китаю, потрібно підходити з обережністю, оскільки необхідно враховувати цілий ряд факторів, особливо важливим серед яких є фактор розміру. "...будь-яке порівняння КНР з такою ж вдалою концентрацією японських, американських та інших інвестицій на Тайвані, з таким же високим рівнем гігієни, державної освіти і кваліфікації, сучасною структурою транспорту, системою банків і комунікацій могла б бути такою ж успішною, за виключенням одного фактору провінція Тайвань "як острів захищалась британськими, японськими і американськими силами. Його територія не захоплювалась після 1945 р., як і не обкладалась податком для задоволення потреб інших провінцій" [6; с. 341]. Крім цього, політична орієнтація керівництва, як КНР так і Тайваню, наклала свій відбиток на економічний розвиток, вважав Дж.Фербенк." Цзян Цзеши перебував при владі і підтримував розвиток, а не революцію. Для порівняння, материк утримувався під центральним контролем в той час, як проходила революція силами масових рухів, натхнених активістською ідеологією" [6; с. 341].

Значним фактором, що перешкоджає ефективному розвитку КНР є "тягар управління п'ятистами мільйонами, що зростають до 1 мільярда 200 мільйонів населення, розкиданих по субконтиненту більший, ніж управління від 20 до 30 мільйонами населення на не дуже великому острові" [6; с. 341], – зазначав Дж.Фербенк. Виходячи з цього Дж.Фербенк, підкреслює, що порівняння розвитку, як економічного так і політичного КНР і Тайваню багато в чому є недоречним. Оскільки, "ті, хто хоче порівняти Тайвань і материк, повинні мати на увазі, що будь-яке значне порівняння не має великого змісту тому, що факти сильно відрізняються" [6; с. 341].

Отже, основними причинами економічного успіху Тайваню Дж.Фербенк вважає: 1) історичні умови, які забезпечили піднесення острова на початку XX століття, зокрема політика японських правителів; 2) економічна політика уряду Чан Кайши; 3) політична стабільність, яка була обумовлена перебуванням при владі керівництва, яке здійснювало структурну перебудову економіки.

Вважаючи тайванську проблему основою американо-китайських протиріч, Дж.Фербенк вбачає небезпеку в розширенні економічних зв'язків США з Тайванем, яке може призвести "до затвердження суверенітету і незалежності Тайваню від решти Ки-

таю", що в свою чергу, може перекреслити "відкриття Пекіну Ніксоном" і перспективу врегулювання [6; с. 341].

Дж.Фербенк вбачає рішення цієї проблеми в наступному: одностороннє декларування КНР про те, що статус Тайваню являється внутрішнім політичним питанням, яке не може бути вирішено силою, за яким повинна бути оголошена заява США про те, що в цих умовах вони оголошують про непотрібність договору 1945 р. [8]. Дж.Фербенк також пропонував для вирішення проблеми Тайваню; надати автономію Тайваню в складі КНР, при умові затвердження представництва як КНР, так і Тайваню в ООН в якості "автономного регіону" Китаю [5; с. 79].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Fairbank J.K. The United States and China. Cambridge (Mass.). 1971.
2. Fairbank J.K. Ticklish Taiwan. - "New Republic". 1975. Vol. 172. N 9.
3. Fairbank J.K. Chinese-American interaction. A Historical Summary. New Brunswick. N.Y. 1975.
4. Fairbank J.K. The New China and the American Connection. - FA. 1972. Vol. 52 N 1.
5. Fairbank J.K. China. The people's Middle Kingdom and USA. - Cambridge (Mass.) - 1967.
6. Fairbank J.K. China. A New History. Cambridge (Mass). 1994.
7. Fairbank J.K. Chinabound; a Fifty-Year. Memoir. N.Y. - 1982. P. 409.
8. Foreign Service Journal. 1974, Sept. - P. 20.

УДК 300.3+301+930.1

Ю.А.ДОБРОЛЮБСЬКА

«ЗАСТИГЛИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЧАС» АБО «НЕРУХОМА ІСТОРІЯ» ЕМАНЮЕЛЬ ЛЕРУА ЛАДЮРІ

Праці Еманюеля Леруа Ладюрі, 68-річного професора Колеж де Франс, члена редакційної колегії часопису "Анали", директора Національної бібліотеки у Парижі, ніколи не видавалися на просторах СНД. Відомо лише два відгуки на його праці [1;2]. Між цим це дуже відомий у світі історик. "Леруа Ладюрі – найбільш відомий представник третьої генерації "аналістів"... Його праці з історії, яку вивчають знизу, – неперевершений зразок". "Немає ніякого сумніву в тому, що протягом двох останніх десятиріч Е.Леруа Ладюрі залишається одним з найоригінальніших, динамічних та багатих на

уяву істориків у всьому світі... Він має унікальну здатність захоплювати увагу масової аудиторії та зберігати при тому повагу та шанування своїх колег за фахом" [3].

"Про "тотальну історію" легко говорити, але її дуже важко розроблювати... Можливо було б сказати, що вона взагалі недосяжна для дослідників джерел, якби не професор Е.Леруа Ладюрі та його книги", – вважають американські історики [4, с.121]. Серед цих книг найвідомішою стала "Монтайю. Окситанське селище в 1294-1324 рр." [5]. Це – "найкраще культурноантропологічне дослідження селянського суспільства, що було коли-небудь здійснено істориком"; "найкращий вид історичної праці... чосеровська галерея справних середньовічних людей", "шедевр етнографічної історії... сенсаційна демонстрація думок, почуттів та занять звичайних людей минулого". Успіх "Монтайю..." був вражаючим та надзвичайним, такими великими тиражами книги з історії середніх століть у Європі ще ніколи не виходили. Не виключено, що "таємниця успіху захована у тому, що книга у всіх подробицях змальовує скандальну та всеїдену сексуальну поведінку місцевого священика-єретика на початку XIV ст.", як вважає один з американських рецензентів. Однак, "із покритих прахом протоколів допитів, – відзначає інший критик, – Леруа Ладюрі зміг витягти живу історію звичайних людей та відкрив перед нами можливість побачити світ, що вважався навіки забутим".

Очевидно, до Е.Леруа Ладюрі найбільш підходять слова Марка Блока про те, що історик як казковий людоджер: де пахне людиною, там, він знає, його чекає здобич. Леруа Ладюрі шукає і знаходить людину в історії далекого минулого – до того ж, не "великих людей", не поважних панів, відомих релігійних діячів, мислителів чи поетів. У центрі його досліджень – "люди без архівів", селяни та ремісники, неписьменні простолюдини, які не були здатні залишити свої власні свідчення про себе та своє життя. Але історик знаходить засоби примусити розмовляти цю "мовчазну більшість" тогочасного суспільства.

Метод, що Леруа Ладюрі застосовує для дослідження поведінки та змісту свідомості селян середньовіччя – це, насправді, метод етнолог, але "лише" з тією різницею, що історик спілкується з людьми, яких вивчає, не безпосереднє, а шляхом пропонування джерел тих питань, з якими етнолог, працюючи у польових умовах, приходить до людей, що виступають предметом його досліджень. Тому Леруа Ладюрі дає своєму методу назву "етноісторичного".

Леруа Ладюрі належить до числа тих дослідників, що ясно зрозуміли необхідність вивчення народної релігійності та культури. Ці історики відкинули презумпцію старої історіографії, згідно з якою

про духовне життя суспільства можливо судити виходячи із знайомства з поглядами та віруваннями еліти. На протилежність від цього новий напрямок у історичній науці виходить із думки про багатоваріантність культурних традицій та різноманітність між релігійністю та культурою освічених та неосвічених, духовенства та громадськості, вельмож та простолюдинів, селян та жителів міст. Історики, що належать до нового напрямку, розуміють усю важливість вивчення поведінки та поглядів самих широких верств суспільства.

Рідкі прориви істориків до духовного життя народу у минулому, які іноді все ж вдається здійснити, дають нам свідоцтва того, що поряд із офіційною та апробованою церквою картиною світу була інша, "альтернативна" картина бачення навколишнього середовища. Ця "інша" культура базувалася на власній системі світобачення та на своїй власній системі цінностей.

Найбільша заслуга праці – дешифрування "ієрогліфів" народної культури та релігійності Середньовіччя та початку Нового часу належить, без сумніву, Леруа Ладюрі. Історик дає можливість нам, мешканцям кінця XX сторіччя, вступити у своєрідний діалог з людьми, що жили більш ніж пів тисячоліття тому назад. Ці люди працювали, любили своїх дітей, помирали, ворогували та грішили – майже так, як це робимо ми. Та разом із цим, якщо виходити з їх вірувань та звичок свідомості, якщо спробувати спіймати їхню картину світу та встановити систему їх поведінки, вони були зовсім іншими.

Саме це протиріччя поєднання збігу та різноманітності, близькості та далечини, зрозумілого та загадкового, банального та парадоксального робить знайомство з далекою культурою таким заманливим та привабливим для сучасної людини. Те, що Леруа Ладюрі зміг з великим мистецтвом та зворушливістю розкрити світ селян піренейського селища початку XIV ст., правомірно зробило бестселером його серйозне наукове дослідження, а самого автора – своєрідним "сейсмографом" західної історичної думки, бо він дуже повно та чутливо виражає її загальні тенденції та наукову проблематику – історико-культурної антропології.

Книга про "Монтайю..." – найбільш відома та славетна праця Леруа Ладюрі, у якій ширше та детальніше, з більш близької дистанції, ніж у інших представлене життя середньовічних селян.

...Альбігойська єресь катарів, подавлена у Південній Франції у першій половині XIII ст. не зникла зовсім. Вона знайшла притулок та частково відродилася знов у важкодоступних гірських кутках, особливо у прикордонній зоні між Францією та Іспанією. Для роз-

слідкування та винищення її у 1318 р. до графства Фуа були надіслані інквізитори на чолі з єпископом Жаком Фурн'є, майбутнім папою Бенедиктом XII. Протягом 6 років, до 1324 р., інквізитори провели у селищі Монтайю майже 600 допитів приблизно ста місцевих жителів-єретиків. Серед них було декілька дворян, священників, нотаріїв, але більшість підслідних були простолюдини – селяни, ремісники, шинкарі із селищ Монтайю та Сабартес. Біля половини з них були жінки. Частина підслідних знаходилась у в'язниці, інші – під домовим арештом. Торттури застосовувалися лише у виключних випадках. Головним засобом примусу було відлучення від церкви чи утримання підсудних в оковах на хлібі та воді. Протягом тривалих допитів, записи яких займають інколи до десяти сторінок, Фурн'є робить спроби з'ясувати настрій думок селян, надає їм можливість максимально довго висловлювати свої думки для того, щоб збудувати чітке уявлення про їх єретичні маніхейські хибні погляди. Але на допитах самі по собі з'являються на поверхні теми, що стосуються різних сторінок світогляду та життя.

Записи секретарів інквізиції мають дивовижно багатий матеріал, що дозволяє сучасному історику, що озброєний питаннями етнологі, реконструювати багато рис картини світу селян з часу, який не залишив ніяких інших прямих заяв. Зміст та напрямок питань, які історик пропонує джерелам, більш за все виявляє особливості його методологи. Леруа Ладюрі вважає, що вчення єретиків, як і будь-яке інше, не знаходилось у повітрі – воно ввійшло до свідомості деякої групи людей, впливало на них, їх поведінку та, тим часом, набувало від них деяких імпульсів, непримітно трансформувалося та пристосовувалося до рівня їх свідомості та їх неусвідомлених потреб. Тому доктрини єретиків потрібно вивчати у більш широкому контексті, що включає до себе їх погляди на світ.

Всі ці нові проблеми ставить перед собою Леруа Ладюрі. Він підкреслює. Що вивчає не єресь катарів, а ментальність селян. Якими були побут та повсякденний клопіт звичайних людей кінця XIII – початку XIV ст., їх господарство, природне та соціальне середовище, їх сімейне та сексуальне життя, відношення до дітей, почуття та думки? Що являли собою відношення селян до світу та схожих на них інших людей, релігійні вірування, міфологія, ідеї про душу, смерть, спасіння та інший світ? Як вони переживали час та простір, чи відчували вони рух історії? Чи можна дізнатися про їх самосвідомість та соціальну поведінку? Постановка цих проблем привела до нового підходу до джерел та методів їх дослідження. Такий підхід до історичного сюжету зробив "Монтайю" насправді одним з шедеврів, що вийшов з майстерні істориків школи "Аналів".

Для того, щоб зрозуміти наукову цінність цієї книги, треба розповісти про її зміст.

Вона складається з двох частин. Перта має назву "Екологія Монтайю: оселя та пастух". В ній надається характеристика сільського господарства та головного осередку соціального, майнового, сімейного, релігійного та культурного життя – "оселі" (ostal), нерухомого майна сім'ї, магічно захищеного долею чи "зіркою". Багатство сім'ї виражалось у розмірах наділу, яким вона володіла, у кількості голів худоби, перш за все овець, та менш за все у грошах – їх тут було небагато і вони не грали вагомої ролі при обміні. Життя на вигоні та життя вдома – ось два полюси існування більшості чоловіків Монтайю, вони й обумовлюють головні риси ментальності жителів. Щодо відносин населення з зовнішнім світом та владою, то, хоч формально, Монтайю було підкорено феодалним господарям – королю Франції, графу Фуа, шателену, баї, а у церковному відношенні – єпископу Парм'є, на практиці ці володарі не грали важливої ролі у житті селян. У "спокійні" часи Монтайю було мікросупільством, серед членів якого соціальний розділ проходив не проміж дворянами, що тут майже не з'являлися ніколи, та селянами, а між громадськими та духовенством. Вирішальний вплив у цьому мікросупільстві належав декільком могутнім родинам, які прилучали до себе прибічників, ворогували та сперечалися між собою.

У Монтайю, згідно з Леруа Ладюрі, можна бачити боротьбу за вплив та владу проміж невеликими групами, сільськими кланами, які використовували покровительство, дружбу, шлюбні союзи, але неможливо знайти класову боротьбу пригнічених проти експлуаторів. Відношення влади були тут ніби "нижче" рівня феодалних та вотчинних структур. Дослідник не бачить у цьому ніякого виключення із загальних правил. Аналіз мікросупільства Монтайю, вважає він, допомагає зрозуміти структуру суспільства загалом. Монтайю, звичайно, лише крапля у океані, але завдяки "мікроскопу", у ролі якого виступили протоколи Жака Фурн'є, можливо побачити "первісні тіла". Це – спостереження великої ваги.

Друга та головна частина книги – "Археологія Монтайю: від мови тіла до міфу" – містить аналіз світогляду, головних культурних цінностей, побутових звичок та етичних передумов соціальної поведінки місцевих жителів. Переважна більшість їх неписьменна, вони живуть в умовах влади усної культури. Вчення церкви вони засвоїли дуже поверхово та своєрідно. Їх уявлення про час розпливчаті, різкий контраст між точними датами протоколів та приблизними вказівками на час у розповідях допитуваних селян кидається у вічі: це контраст двох культурних традицій, церковної, вченої, з

одного боку, і селянської, фольклорної – з іншого. Історія майже зовсім відсутня у культурі Монтаяю. Ці люди колись чули про створення світу, гріхопадіння прародичів та чекають на Страшний суд. Таким чином, обмежений кордон історичних подій, який мислила середньовічна людина. Якщо ж мова йде про найближчі історичні події, то зазвичай вони відносяться до часу після 1290-го, чи навіть після 1300-го року. "Острівець часу", на якому живуть селяни, омивають міфи, казки та билини.

Жителі Монтаяю відрізняються підвищеною емоційністю, вони часто й легко плачуть. Вони шукають один в одного паразитів, але рідко та дуже неохоче миються, бо надають більшу перевагу не гігієні тіла, а ритуальній чистоті рота та рук. Їдять та п'ють вони із одного посуду, сплять по декілька людей на одному ліжку. У цьому, далекому від міської цивілізації селищі зовсім не панує суворість звичаїв та аскетична церковна мораль. Навпаки, це суспільство сексуально толерантне. Серед людей, що дали свої свідчення, є прелюбодії, шльондри, гомосексуалісти та насильники, не зважаючи вже на велику кількість народжених поза шлюбом. Одна з селянок Монтаяю зізналась, що мала любовний зв'язок із священиком, та обоє вони не бачили у цьому нічого поганого. Але з того часу, як ці стосунки вже не принесли їй задоволення, вона почала вважати, що вони гріховні. Згідно зі впевненістю селян, задоволення само по собі не несе гріха і те, що приємно для людини, не може не подобатися Богові.

Найбільш могутніша сім'я у Монтаяю – клан Клергів – був славетний не лише своїм багатством, зв'язками та впливом, але й тими багаточисельними амурними інтригами, у яких брали участь її представники. Особливо багато старань виявив у цьому вже згаданий священик на ім'я П'єр Клерг, таємний катар. Це був своєрідний сільський Дон Жуан у рясі, що не зважав на християнські заповіді та церковний celibat, не зупинявся перед тим, щоб помститися своїм ворогам за допомогою своїх багаточисельних коханок, що звинувачували жертв перед судом інквізиції. Деяких із своїх коханок він видавав заміж, не пориваючи, однак, з ними зв'язку. Треба зазначити, що всі знали про цю статеву розпущеність, але ніхто її не засуджував. Більш того, чоловік однієї з коханок П'єра Клерга заявляв своїй дружині, що він не проти її стосунків із священиком, але нехай вона буде обережна з іншими чоловіками [5, с.158].

Мораль селян початку XIV ст., як здається, була куди більш вільною, ніж це може здаватися: десять відсотків прихожан відкрито жили "в гріху", до того ж поганий приклад їм подавав сам священик. Любов – поняття, що застосовується для позашлюбних стосунків: У цьому селяни Монтаяю були солідарні із провансальськими труба-

дурами. Шлюб не був союзом, у якому могла розквітати любов. Стан жінки у шлюбі дуже важкий – чоловіки б'ють дружин, дружини бояться чоловіків. Однак траплялися рідкі випадки, коли жінка очолювала господарство та користувалася повагою своїх синів.

Незважаючи на вчення катарів, що заперечувало народження дітей, у більшості селян Монтайю було їх доволі багато. У протилежності від існуючого зараз переконання, що любов до дітей – почуття, яке виникло зовсім недавно [6], селяни та селянки Монтайю відчували до своїх чад гарячу прихильність та сумували у разі їх смерті. Таким чином, не існувало розриву між нашим відношенням до дітей та відношенням до них людей Середньовіччя.

Старість починалася після п'ятдесяти років. Чоловіків похилого віку було значно менше, ніж жінок та вони не були оточені повагою. Хвороби були причиною ранньої смерті багатьох, але протоколи інквізиції не дають можливості дати повну оцінку протяжності життя. Вони відкривають інший аспект відношення до смерті, що був характерний для катарів. Деякі з них свідомо йшли на смерть шляхом голодомору, бо були впевнені, що такий вид смерті (*endura*) гарантує їм спасіння душі. Протоколи змальовують для нас драматичні конфлікти на цьому ґрунті між матерями, які не в змозі витримати видовища своїх помираючих від голоду дітей, та чоловіками, більш твердими у ересі.

Загалом духовний світ населення піренейського селища представлений у розповідях селян та селянок дуже різнобарвне та конкретно. Серед них розповсюджена віра у долю та існує уявлення про світ, яке можна виразити формулою "мікрокосм/макрокосм". До того ж, Леруа Ладюрі знаходить дуже небагато вказівок на магію: її відсутність він пояснює перемогою у катарів думки про загробне існування над життєвими клопотами.

Віра у Бога дуже ритуалізована та слабо торкається почуттів віруючих. Священики читали промови та служили служби, але частина з них була таємничими катарами. Окрім того, діяльність священиків у місцевості, яка була "інфікована" ерессю, була важкою. Не всі положення релігії приймалися на віру. Були люди, які стверджували, що Бог був народжений таким же чином, як і всі люди, що Марія завагітніла від Йосифа, заперечували розп'яття Хреста, Його воскресіння та вознесіння. Була широко розповсюджена впевненість у тому, що тварини мають душу, що чоловіча душа складається із крові та зникає після смерті. Відкидалася також ідея про надприродне створіння та божє втручання. Для катарів природа та матерія не могли бути творіннями доброго Бога. Хліб, рослини, квіти, погода, – казали еретики, – все це від лукавого та не має ніяко-

го відношення до Бога. "Радикальні" дуалісти вважали, що Сатана існує у вічності разом з Богом. Більш стримані єретики вважали, що Сатана був створений Богом, а лише потім породив зло та світ. Але при цьому катари вважали своє вчення насправді християнським, а офіційний католицизм – "вченням фарисеїв". Населення Монтаяю відчувало глибоку, по-справжньому євангельську відразу до "багатства". Цю відразу поділяли як катари, так і католики. Вони бачили у багатстві джерело гріхів, особливо у багатстві церкви. Але й бідні не були популярні, за винятком лише добровільних бідних, бідних за впевненням, які відмовилися від земних благ.

Турботи про інший, кращий світ по інший бік життя займали свідомість цих людей та заповнювали їх серця страхом. Вони вважали, що душі мають тілесність, ноги, руки, голову, вони відчують холод та вночі входять до домівок із в'язанками дров для того, щоб запалити вогонь та погрітися. Мертві не їдять, але п'ють вино та інколи випивають цілу бочку за ніч. Вони виказують зацікавленість у долях живих. Душі покійних постійно перебувають у русі, переходять з міста на місто. Вони живуть десь поблизу від селища, вирушають у паломництва на великі відстані та зупиняються у храмах для відпочинку. Ці покутні паломництва підготовлюють душу до нової смерті, до переходу у "місто заспокоєння", що знаходиться десь на землі. Після досягнення цього місця, душі померлих переривають зв'язок із світом живих. Чистилище не згадується. У майбутньому селян переважає спокій, а не пекло. Рай постає у вигляді великого будинку, схожого на селянській *ostal*. Фантазії жителів Монтаяю малюють скоріше примари померлих, а не їх душі у християнському розумінні. Але окрім душі людина має ще й дух, який може залишати тіло під час сну. Люди того часу міркували та сперечалися про життя, смерть та "останні речі" [4, с.121-122].

Таким чином, матеріали, які використав Леруа Ладюрі, дозволили за його словами, проникнути у пласт більш глибокий, ніж розфарбована, але поволі поверхова оболонка феодальних та сеньоріальних відносин, описом якої, за відсутністю інших можливостей, так довго були змушені задовольнятися історики. "Монтаяю" – зразок локального дослідження. "Мікроскопічний" аналіз, що зробив Леруа Ладюрі, дав йому можливість вивести на поверхню глибинні соціальні та ментальні структури, які попри всі свої особливості, безперечно були характерні для середньовічного селянства. Тим самим йому вдалося відкрити повсякденний та таємничий пласт середньовічної культури – погляди, вірування, моделі поведінки селян. У цьому – велика наукова праця Е.Леруа Ладюрі.

Написана ще перед "Монтаяю" докторська дисертація Леруа Ладюрі "Селяни Лангедоку" (1966) [7], зразу поставила його поряд

із відомими представниками "Нової історичної науки". Об'єкт дослідження – селянство Південнофранцузької провінції з XIV до XVIII ст. У центрі уваги – економічні, демографічні, соціальні та соціально-психологічні структури та їх підспудні зміни. Підспудні, бо те, що займає його увагу передусім – «неусвідомлена історія» (*histoire inconsciente*), історія людей, які не осмислювали своєї власної історії та творили її на рівні несвідомого. Це – "екодемографія" минулого традиційного світу. Леруа Ладюрі робить спробу здійснити постулати "тотальної історії" та об'єднати історичне дослідження з історичної демографією та географією, вивчення економіки та соціальних відносин – з аналізом ментальностей, не відходячи далеко від великих подій того періоду, таких як Реформація, гугенотські війни, селянські повстання. Усі вивчені ним тенденції та феномени входять у поняття "великого аграрного циклу". Тут хід думки Леруа Ладюрі схожий із ходом думок Ф.Броделя.

Узагальнення масових – та підлеглих переліку джерел, дає можливість Леруа Ладюрі вивчати економічні та демографічні процеси. Він звертається до теорії народонаселення Мальтуса. За переконанням Леруа Ладюрі, ця теорія може бути пристосована до Лангедоку XVI-XVII ст., але не до часу, коли вона була розроблена (1798 р.). Мальтус був "прозорливим теоретиком у відношенні до традиційних суспільств, але він пророкував про минуле" [7, с.370].

Однак замислене Леруа Ладюрі економічне дослідження поволі почало переростати, за його власним зізнанням, у щось більш складне – у вивчення живих людей, селян у їх соціальному контексті. "Почав із лічення гектарів та кадастрових одиниць, – пише він, – я закінчив тим, що міг спостерігати діяльність, боротьбу та думки самих людей. Бо економічна та заснована на коштах історія, як би вона не була вірна чи вичерпна, сама по собі не могла мене повністю задовольнити. Вона надає лише грубий, хоча й необхідний ґрунт. Я впевнився у тому, що мальтузіанські перешкоди на шляху розвитку (економіки та населення) були не тільки матеріальні. Я відчув наявність великої перешкоди у вигляді ментальних засад та почав підозрювати про існування невлених меж духовного типу, найбільш важко подоланих. Мало-помалу я навчився знаходити ці перешкоди у літопису безнадійних народних повстань та у кривавій історії селянської релігійності. Користуючись усіма досяжними для мене засобами аналізу, я вирішив зробити дослідження тотальної історії у межах лише одного людського суспільства" [7, с.10].

Таким чином, від демографічних та економічних аспектів життя селянства Леруа Ладюрі логікою самого дослідження був підведений до усвідомлення необхідності розробки "тотальної історії", яка

не просто охоплює, разом з матеріальними аспектами цивілізації "також" й духовне життя, але й робить зрозумілими та живими соціально-економічні структури, лише за умовою включення ментальностей у систему пояснення соціальної цілісності. Так, просуваючись уперед по шляху, який вказав Ф.Бродель, Леруа Ладюрі зробив наступний крок у напрямку до власне людського змісту історії. На його думку, два важливіших зсуви у ментальності Лангедоку, які відбулися у XVI ст., – це, по-перше, поглиблення культурного відриву між освіченими, що володіли *langue d'oïl* та звичайним людом, який все так і розмовляв на *langue d'oc* (північнофранцузький, північний, та південнофранцузький, підлеглий, варіанти французької мови), та, по-друге, Реформація, що протипоставила гугенотів папістам. Більшість селян залишалися католиками, але й у їх середовище проникали реформаційні ідеї, наповнюючись новим змістом. Аналізуючи народну ментальність, Леруа Ладюрі звертає особливу увагу на спалахи фанатизму та жорстокості, на колективні фобії та фантазії. Ці явища мають характер ірраціональної масової поведінки, яка, час від часу, обумовлена об'єктивними причинами: бідністю, голодом, поборами, війнами, загостренням соціальних протиріч. Так "абстрактні економічні показники, що стосуються диспропорцій розвитку земельної власності та заробітків, набувають конкретного змісту та знаходять своє вираження у великих народних повстаннях".

Одним із спалахів народного обурення та соціальної ненависті був, так званий, "карнавал у Романі". Йому Леруа Ладюрі присвячує спеціальну монографію [8]. Тут, у межах локальної історії, відкриваються інтимні зв'язки між матеріальним та соціальним життям та життям духовним. У подіях у місті Роман (провінція Дофіне), які відбулися на початку 1580 р., на короткий час переплелися та злилися разом соціальна боротьба та народне свято. Початий у вигляді традиційного свята "прощання з зимою", карнавал переріс у криваву бійку, протягом якої міський патриціат поквапився здихатися плебейської опозиції. Леруа Ладюрі відбудовує вражаючу картину жорсткого конфлікту, засадами якого були глибокі соціальні, релігійні, економічні та політичні протиріччя, але постав він у вигляді народного карнавалу [8, с.56].

Результати вивчення матеріалів історії Лангедоку протягом більш ніж чотирьох сторіч були потім включені Леруа Ладюрі у загальнофранцузьку картину, її найголовніші риси можуть бути виражені формулою "нерухома історія" (*l'histoire immobile*) [9].

Після піднесення, яке відбувалося у XI-XII ст., у період між 1300-м і 1720-м рр., не спостерігалось прогресу у сільськогосподарській техніці та не зростала урожайність. Протягом всього цього

періоду залишалася майже не змінною кількість населення Франції, яке постійно страждало від спустошливих пошестей та, у найкращому разі, було спроможне лише відновити існуючий рівень. Спілкування між різними країнами, завоювання, які йшли як із Сходу на Захід, так і з Європи до Нового Світу, призвели до створення світової екосистеми, яка була поєднана заразливими хворобами. Тим самим, попри всі тимчасові піднесення та спади, які, час від часу, сильно хитали "маятник" (17 млн. населення у Франції у 1320 р., 9 млн. у 1440 р., знов 17 млн. між 1515 та 1715 рр.) у країні встановилася своєрідна екологічна та демографічна рівновага, в умовах якої жили та відтворювали себе 12-13 поколінь селян.

Іншим діючим фактором, що забезпечував демографічну стагнацію, була війна. Вона не була спустошувальною у феодалні часи, що попереджували створення великих європейських країн (наприклад у відомій бійці при Бувіні загинуло лише 7 людей), а потім набула значно іншого характеру. Замість локальних та порівняно коротких недорозумінь проміж окремих панів – довготривалі виснажливі конфлікти: Сторічна війна, Тридцятирічна війна. Війна була страшна не стільки чисельністю загинлих на ланах під час воєнних дій, а пошестями, які переносили військові з однієї частини країни до іншої. Так від пошесті під час гугенотських війн у 1627-1628 рр. померло більш мільйона жителів. Разом з цим війни, які постійно вели абсолютні монархи Європи, спустошували сільську місцевість та розорювали господарство на селі. В окремих районах селянство просто зникло. Так війна та політика, які зумовили голодомор та руїни, трагічним чином підтримували цю тривалу демографічну "рівновагу".

Протягом всього цього періоду переважна більшість населення, виключаючи тонку "плівку" еліти, перебувала у стані "відносної культурної стабільності": вони розмовляли на місцевих діалектах, залишалися вірними католицизму, який частково спирався на фольклор. Реформація, яка супроводжувалася розповсюдженням книгодрукування та писемності, призвела до порушення цієї стабільності. Спроби "модернізації", зокрема відміна культу святих та Богоматері, призвели усю націю до потрясінь та, у кінці всього, до повернення до католицизму після скасування Нантського едикту. Характер повстань селян був консервативний – їх ідеали незмінне знаходилися у минулому. Щодо новацій, які інколи з'являлись (теорія Ньютона, філософія Декарта, парова машина Палена тощо), то маси народу вони не торкалися.

"Нерухому історію", таким чином, можна розуміти як розвиток теорії Ф.Броделя про "час великої тривалості", областю діяльності

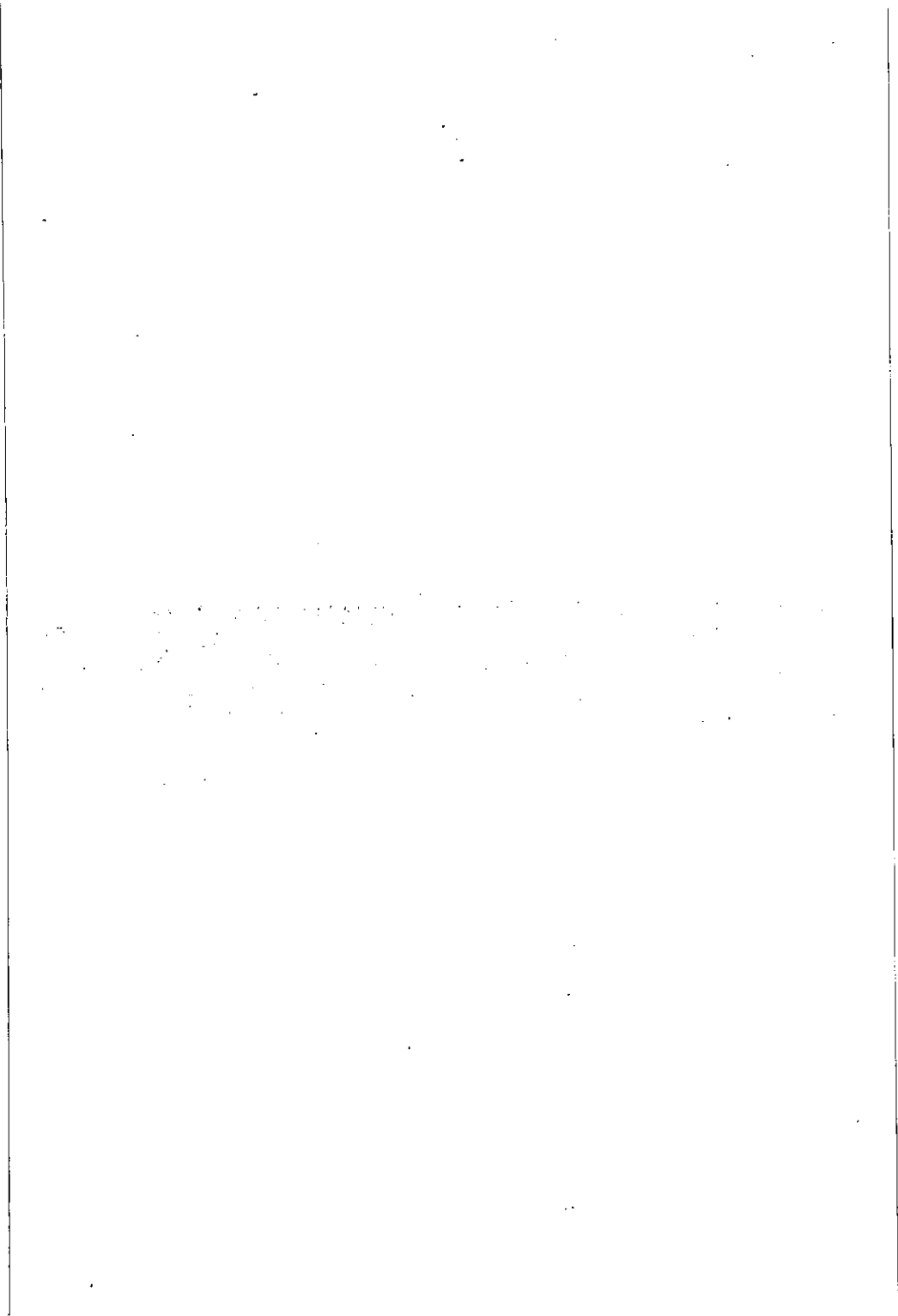
якого постає природна, біологічна та демографічна сфери. Однак, Е.Леруа Ладюрі пішов іншим, самостійним шляхом – шляхом історика, для якого історія представляє інтерес лише постільки, оскільки в ній відображається конкретна людська ментальність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Люблинская А.Д. К проблеме социальной психологии французского крестьянства 16-18 вв.//Вопросы истории. – 1981. – №10.
2. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т.3. – Москва: Наука, 1986. – С.492 та далі.
3. Споры о главном. Дискуссия о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". – Москва: Российская Академия наук, 1993.
4. Дэвис Н.З. "Анналы" и проблема "субъект-объект"// Споры о главном... – Москва: РАН, 1993.
5. Le Roy Ladurie E. Montafflou, village occitan de 1294 a 1324. – Paris, 1975.
6. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – Москва: Прогресс-Академия, 1991.
7. Le Roy Ladurie E. Les Paysans de Languedoc. T.I-II. – Paris, 1966.
8. Le Roy Ladurie E. Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des Cendres 1579-1580. – Paris, 1979.
9. Леруа Ладюри Э. "Неподвижная история": необходимые пояснения// Споры о главном... – Москва: РАН, 1993. – С.115-116.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

ТРАНСПОРТНІ СИСТЕМИ У РОЗВИТКУ КООПЕРАТИВНОГО ТА МУНІЦИПАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Розвиток капіталістичних відносин у Росії у пореформений період певною мірою зумовлювався розвитком залізничного транспорту. Цей важливий стимулятор капіталістичного процесу та різногалузевого виробництва значною мірою досліджений в узагальнюючих працях П.Лященка, О.Нестеренка, С.Кульчицького [2, 3, 4] та ін.

Нами зроблена спроба простежити вплив формування і розгалуження транспортних мереж Півдня на розвиток міського громадського самоврядування та кооперативних установ різних ступенів, їх інтеграцію у цю систему і взаємовплив. Саме процес становлення міського самоврядування і кооперативної системи зумовив широкомасштабне входження муніципального та селянського виробництва у ринковий простір, на засадах його повноправних суб'єктів. Функціональна роль транспортної системи у цьому процесі була досить значною.

Фінансова, земельна, промислова власність, а також торговельна діяльність були основними причинами швидкого зростання міст Півдня. У причорноморському регіоні (без урахування Криму) це були Одеса, Миколаїв та Херсон. Географічне розташування обумовило їх роль як вузлових центрів внутрішньої, а що головніше, зовнішньої торгівлі. Проте між ними існували певні технічні відмінності. Так, рейд Херсона був недостатньо глибокий, що й обумовило його меншу роль у зовнішньому товарообігу імперії, незважаючи на те, що він був розташований на такому важливому водному шляху як річка Дніпро. Рейд Миколаєва був глибоководніший від Херсонського, хоч і поступався Одеському. У зв'язку з цим міська управа піклувалася про його поглиблення, заохочуючи казну і привертаючи її кошти з огляду на неможливість самостійного вирішення цієї проблеми. Зважаючи на розташування Миколаєва між річками Бугом та Інгулом, на виняткову можливість існування поряд комерційного та воєнного портів, держава взяла на себе подальшу роботу по доведенню Очаківського каналу до 30 футів глибини, але розпочато цю роботу було громадським управлінням міста [21.29].

Як видно з таблиці 1, Миколаїв мав значно вигідніше розташування по відношенню до важливіших центрів у порівнянні з Оде-

сою, яка була від них дуже віддалена. Цей недолік значно збільшував тарифні витрати і час доставки вантажів. Таким чином, географічне розташування Миколаєва робило його значним центром, особливо у сфері зернової торгівлі, що перетворювало його на основного конкурента Одеси на Півдні [7.200].

Таблиця 1

Відстані до найбільших торговельно-промислових центрів [21.29].

Торговельно-промислові центри	Відстань до основних центрів у верстах		
	Миколаїв	Одеса	Різнця відстані
Москва	1290	1524	234
Тула	1192	1374	262
Київ	564	612	48
Харків	560	832	272
Катеринослав	370	792	422

Незважаючи на це, Одеса зберігала за собою торговельну першість. За 100 років із невеликої фортеці вона перетворилася на значне торговельне місто. Цьому сприяли наявність природного порту, рейди якого достатньо глибокі та замерзають протягом не тривалого часу, а також введення системи порто-франко. Такі умови для міста приносили додаткові прибутки, підносили роль транзитної торгівлі, готували основу для подальшого торговельного та промислового розвитку, формували економічний район. Одеса стає столицею Півдня, а у масштабах імперії поступається тільки таким значним містам як Петербург, Москва та Варшава.

Сприятливими факторами для розвитку зовнішньої торгівлі були будівництво залізниць, які пов'язували окремі економічні райони країни, та розвиток пароплавства як вітчизняного, так і іноземного. Вітчизняне пароплавство упорядковувало доставку у порти вантажів, особливе значення серед яких мало збіжжя, що надходило річками Дніпром, Бугом та Дністром. Роль останньої полягала у тому, що через неї регіон сполучався із Бессарабією та Західною Україною. Підвищувався загальний обіг між портами Чорного та Азовського морів, відкривались швидкісні морські сполучення між Одесою та російськими портами Балтійського моря. Іноземне пароплавство сприяло вивозу із портів зернових продуктів переважно у Західну Європу і надходженню звідти іноземних товарів.

Більшою мірою інші райони через залізницю пов'язувались саме з Одеським портом, про що свідчить направленість залізничної мережі. По-перше, залізниця давала можливість звозити збіжжя з близькорозташованих районів: північно-західної частини Херсонської губернії, Бессарабії, Подольської губернії. По-друге, через колію

Одеса – Кременчук – Полтава – Харків – Ромни був зв'язок з центральною та східною Україною. Від станції Знаменка цієї залізниці відгалужувалась колія на Київ (т.зв. Фастівська залізниця) і на Миколаїв із спеціальною гілкою від станції Долинська на Катеринослав (Катерининська залізниця), утворюючи комплексну мережу між південним, центральним та східним регіонами сучасної України. Залізничний шлях з'єднував Одесу з Волинською губернією, далі від Рівне на Ковель, Брест до Петербургу. По-третє, залізниця з'єднувала Одесу через Бендери з Галацом, через Унгери з Яссами, австрійською Буковиною, через Волочиськ зі Львовом, через Радзивилов із Бородами, впливаючи на обіг зовнішньої торгівлі. Прокладка залізничної колії на Кавказі ввела в торговий обіг Одеси Кавказький регіон, Персію та країни Центральної Азії [7.197, 202, 213].

Результатом такого бурхливого будівництва залізниць, характерного для останнього десятиліття XIX століття, було збільшення Одеси практично у 1,5 рази [7.147] за рахунок зростання торговельних операцій та подальшого розширення промислового сектору.

Міське громадське управління Одеси, розуміючи, що роль міста визначає зовнішня торгівля, а остання залежить головним чином від транспортної мережі, тобто від тяжіючої до неї системи залізниць, виступало з власною ініціативою у питаннях їх будівництва, визначення напрямку та розташування вузлових станцій. Так, Бессарабія була з'єднана з Одесою переважно північною частиною. Південна, багата сільськогосподарськими і промисловими виробництвами, випадала із зони Одеського економічного району в той час, коли один Аккерманський повіт давав при середньому врожаї до 2 млн. чвертей (приблизно 20 млн. пудів) різного роду збіжжя. Виноградарство щорічно давало до 2,5 млн. відер вина. На Тузовських соляних промислах видобувалося до 10 млн. пудів солі. Географічне положення Південної Бессарабії між низов'ями Дунаю і Дністра та західним узбережжям Чорного моря визначало її економічне значення. Тому питання будівництва залізниці, яка б з'єднала Одесу з цим регіоном по лінії Одеса – Овідіополь – Аккерман – Лейпциг розглядалося ще у 1885 р. правлінням Південно-західних залізниць, але брак коштів не дав можливості реалізувати цей проект [30.1-2, 7-9].

З надходженням у 1892 р. клопотання від Бессарабського губернатора та Аккерманського земства, Одеським громадським управлінням у 1894 р. було створено комісію про вигоди і потреби міста, яка прийшла до висновку про необхідність будівництва колії у напрямку на Південну Бессарабію. Ця залізниця повинна була ін-

тегрувати цей регіон у економічний простір Півдня. Це припинило б збування у Румунію коней, яких розводили у німецьких колоніях Аккерманського повіту та зорієнтувало б на Одесу тамтешні рибні промисли відомі у Відні та Лондоні, продукція яких збувалася за кордон. Запобігти цьому на думку міського управління могли тільки зручні комунікації, що зв'язували б Одесу з Південною Бессарабією. Додатковим аргументом у позитивному вирішенні цього питання було те, що половина земельних угідь Аккерманського повіту належали колоністам – німцям та болгарам, і процес концентрації земельної власності у них в руках продовжувався, тому комісія про вигоди і потреби міста вважала цю залізницю важливим асиміляторським фактором щодо колоністів. Крім того комісія визначила, що і Припрутська частина Румунії тяжіє до Одеського порту. Для цього, а також для постачання до Нижнього Дунаю кам'яного вугілля і продукції нафтових виробництв було прийнято рішення про потребу будівництва прямої колії до Румунії (Одеса – Овідіополь – Аккерман – Байрамча – Лейпциг – Леово) з відгалуженнями на Кілікію і Тузли. Значення цієї магістралі особливо зростало з введенням у дію колії від Одеси до станції Долинської. Це суттєво змінювало б ситуацію, зв'язавши Волзький і Донецький басейни з низов'ями Дуная [30.7-9, 13, 21]. За цих умов значення Одеси як ключового транспортного вузла суттєво б зросло. Проте брак коштів у казни відкладав вирішення проблеми. Прагнучи її вирішити, Одеські органи самоврядування намагалися залучити приватні кошти [9].

У 1899 р. громадське управління Одеси виявило ініціативу у будівництві колії між Петербургом, Києвом та Одесою. Зацікавленість пояснювалася скороченням шляху сполучення на 400 верст, створенням найкоротшого транспортного коридору між Фінською затокою та Чорним морем. З огляду на це міське громадське управління, Одеський Біржовий комітет, Комітет торгівлі і мануфактур виступили з клопотанням перед міністерством шляхів сполучення і міністерством фінансів про здійснення проекту Київ – Одеса через Голту і Вознесенськ.

Аналогічну ініціативу було виявлено також у питанні будівництва залізниці від Одеси через Вознесенськ, Новоукраїнку, Новомиргород, Черкаси, с.Красне, Крути до Москви та, за пропозицією Одеського міського голови, від Вознесенська до станції Долинської Харківсько-Миколаївської залізниці, щоб наблизити до Одеси Донецький кам'яно-вугільний басейн [31.1-3; 32.1].

Означений шлях мав охопити великий хлібородний район Херсонської губернії, який виробляв на той час 3 млн. чвертей (приблизно 30 млн. пудів) зернових продуктів. Сільськогосподарська продуктивність одного тільки Єлизаветградського повіту дорів-

нювала 20 млн. пудів збіжжя. До того ж цей район, що становив 20 тис. верст² не був охоплений ніякими транспортними мережами крім гужової перевозки та річки Буг, яка замерзала саме тоді, коли зростав головний попит на збіжжя, і коли ціна на нього збільшувалася [32.2].

Міське самоврядування Одеси виявило розуміння розвитку інфраструктури, яка в свою чергу впливала на розвиток міста та його значення як важливого транспортного вузла. Наприкінці 1918 р. воно виступило з ініціативою переуступки військовим відомством місту залізниці Одеса - Біляєвка з метою з'єднання р.Дністра з портом за умов, у разі потреби, повернення залізниці власнику [33.2].

Ключову роль транспортні мережі відігравали і у розвитку Миколаєва. У 1862 р. було відкрито Миколаївський комерційний порт. Ця подія співпала з селянською реформою, яка сприяла збільшенню потоків збіжжя. Необхідною умовою ефективної роботи порту були залізничні комунікації, які б надавали можливість швидкої концентрації збіжжя у Миколаївському порту та втягували у сектор зернової торгівлі значний регіон.

У 1867 р. органи Миколаївського самоврядування виступили з клопотанням про з'єднання Миколаєва з Кременчуком [24], але міністерство шляхів сполучення відмовило у цьому проханні. Проте у 1873 р. було збудовано Харківсько-Миколаївську залізницю, яка з'єднала порт з транспортною системою, що розширило район призначення хлібних вантажів до територій кількох губерній: Херсонської, Катеринославської, Київської, Полтавської та Харківської [6.9]. Але будівництво не обійшлося без труднощів – кінцева станція залізниці знаходилась у двох верстах від комерційного порту. Це призводило до того, що хліб намокав у дорозі, втрачаючи товарні якості. Причиною такої ситуації було те, що будівники дороги вимагали за будівництво колії, яка вела б у порт, переуступити їм у власність пристань з прилеглим до неї берегом. Це був відкритий тиск на органи міського самоврядування комерційної структури з метою концентрації у своїх руках стратегічного торговельного комплексу. Така система значною мірою позбавила б міське населення значних прибутків та реального впливу на торговельну політику регіону. Тільки з переходом Харківсько-Миколаївської залізниці у власність держави правління дороги збудувало цю невелику за відстанню, але таку важливу за значенням ділянку дороги [1.40].

З 1874 р. з моменту відкриття Знаменсько-Миколаївської ділянки залізничної колії місцевий експорт почав зростати і у 1878 р. місто зробило перший великий продаж збіжжя за кордон у кількості біля 3,5 млн. четвертей (приблизно 35 млн. пудів). З цього часу, на

думку міськголови В.А.Даценка, і розпочався Миколаїв як важливий порт, інтегрований у світову торгівлю збіжжям [27.3]. Якщо завдяки створенню залізничної мережі значення Миколаївського порту почало зростати, то завдяки правлінню Харківсько-Миколаївської залізниці перед містом постала загроза втрати свого статусу. Ще у 1865 р. міським громадським управлінням було відчужено інженерному відомству землю у місцевості Широка Балка [18.15], на основі чого виник проект створення в означеній місцевості порту, де можна було б проводити розвантажувально-навантажувальні роботи із збіжжям на суда з плавучої пристані на глибині 30 футів, підвозячи його по залізниці. Для цього додатково від останньої перед Миколаєвом станції планувалося провести колію на Широку Балку, до берега Буга. Здійсненням цього проекту правління намагалося підвищити прибутковість Харківсько-Миколаївської залізниці [1.75]. Більш того, проект вже було схвалено міністерством шляхів сполучення і фінансів, які опікувалися загальними інтересами торгівлі, і внесено на розгляд Держради [25.4]. У разі реалізації проекту Миколаєву, який знаходився у 8 верстах від Широкої Балки, залишились би тільки торговельні операції із збіжжям, яке підвозилось до міста гужом і водою.

Як видно з таблиці 2 це могло привести до втрати від 47,4% до 65% обсягів експортного збіжжя, а отже до значних втрат містом і міським населенням коштів. До того ж роль торгового центру перейшла б правлінню Харківсько – Миколаївської залізниці, значення Миколаєва як торговельного центру падало б.

Таблиця 2

Обсяги підвозу збіжжя до Миколаєва [1.75-76].

Транспортні системи підвозу збіжжя	РОКИ					
	1882		1883		1884	
	Пудів	%	Пудів	%	Пудів	%
Підводами	523.700	30.8	684.100	33.3	910.000	49.6
Водою	71.654	4.2	70.300	3.4	54.230	3.0
Залізницею	1.105.239	65.0	1.299.710	63.3	870.715	47.4
Разом	1.700.593	100.0	2.054.110	100.0	1.834.945	100.0

Органи міського громадського управління розпочали боротьбу за збереження своїх позицій, міський голова В.А.Даценко навіть їздив до Петербургу для позитивного вирішення питання. В результаті проект було відкинуто, значення Миколаєва як портового міста зберігалось, але піклування про подальшу модернізацію порту уряд взяв на себе. За державні кошти було вирішено побудувати нову пристань у порту [19], кам'яну набережну за умови переходу

порту у власність держави у результаті чого міський бюджет втрачав п'яту частину своїх прибутків [26.3], а міський голова В.А.Даценко вважав, що навіть четверту частину, що для міста це є розорення із-за неможливості компенсувати цю значну частину бюджету.

Окрім втрати прибутків у порту, у міста безкоштовно було відібрано берегову землю для устрою порту. Усього із володінь Миколаєва для потреб комерційного порту та Харківсько-Миколаївської залізниці відійшло 6840,24 саж.² землі [20.5, 28].

Таким чином уряд, з одного боку, опікуючись інтересами Миколаєва, унеможливив втрату його значення як портового міста, з іншого, вважаючи міське самоврядування нездатним за відсутністю коштів достатньою мірою розвивати портовий комплекс, позбавив місто значної частини його прибутків та можливості володіти комбінованим транспортним комплексом. Але попри все останній варіант був кращим, бо загальний розвиток торговельної і промислової діяльності робив більш сталим положення муніципалітетів, хоча і залишав їх без певного активу. Зниження тарифів на збіжжя у 1893 р., улаштування гранітної набережної та каботажного мола, поглиблення Очаківського каналу і спорудження елеватора Харківсько-Миколаївської залізниці справили великий вплив на залучення хлібних вантажів до Миколаївського порту [8.2; 22.586].

Із закінченням у 1907 р. будівництва залізничної гілки Миколаїв – Херсон частина вантажів залучалася до Херсонського порту, що давало змогу розвантажити Миколаїв, тим самим скоротити витрати казни по збільшенню його вантажоприйомності [36. 23]. Недоліком було те, що дорога не була з'єднаною з Херсонським портом. Херсонська міська управа, розуміючи необхідність якомога швидшого вирішення цього питання, поки залишок від асигнованих коштів на будівництво залізниці Херсон – Миколаїв не отримав іншого призначення, прийняла рішення про надання міської землі для будівництва портової гілки [36.22-23].

Будувалася також по особливому розпорядженню Штаба Верховного головнокомандуючого друга важлива лінія Мерефа – Херсон [23.1]. Спроектовано було введення лінії Джанкой – Херсон, після побудови якої дві головні лінії Харків – Херсон та Мерефа – Херсон повинні були мати спільну станцію [40.3], що перетворювало Херсонський залізничний вузол із губернського у загальноукраїнський.

Нагальною необхідністю була модернізація порту. Серед багатьох проблем, які потребували вирішення, першочерговою стала проблема спорудження кам'яної набережної, за що і взявся уряд

[35.29-30]. З метою обладнання порту необхідно було збільшити його територію та розширити інфраструктуру: залізничні колії, склади, пакгаузи, елеватори. Це було викликано значним вантажо-обігом, що становив 100 млн. пудів, у тому числі 34 млн. пудів експортного збіжжя. Безпосередня відправка дніпровського зерна із Херсона за кордон замість перевідправки в Одесу давала землеробському населенню щорічне збереження у накладних витратах більш як 1,5 млн. крб. [37.2-7]

Активізація зернової торгівлі зумовила необхідність у Херсоні будівництва елеватора ще до часу вступу в експлуатацію залізниці Мерефа – Херсон. Міська дума, визнаючи необхідним улаштування елеватора за рахунок казни, прийняла рішення відвести для цього уряду безкоштовно необхідну ділянку міської землі [38.10-11]. Елеватор значною мірою підвищив би технічну оснащеність Херсонського порту для зернової торгівлі.

Коли ж у Херсона виник конкурент в особах магнатів Фальц-Фейна і Скадовського, які запропонували проект будівництва залізниці вздовж Дніпра через континентальну Таврію до Чорного моря та спорудження у власних володіннях нового порту і з'єднання його рейковим шляхом із загальною залізничною мережею, міська дума звернулася до голови Ради Міністрів з протестом. Мотивувалося це тим, що колія негативно вплине на пароплавання та економічне життя Придніпров'я, а також на прибутковість державних залізниць, до того ж, як відмічалось, нова колія не відповідає стратегічним потребам держави. Робився акцент на те, що вона буде слугувати тільки інтересам магнатів, а не держави і населення [35.5-6]. Першопричиною такого активного піклування про державні інтереси і населення Придніпров'я були власні інтереси міста. Будівництво приватної колії, без сумніву, могло спричинити до втрати Херсоном свого положення економічного і портового центру цього регіону, що зрозуміло, дуже непокоїло міську буржуазію в першу чергу, а також, загалом, і міське населення.

Виключне значення залізничних мереж для Херсона пояснювалося ще й тим, що він був на Півдні найбільшим лісопромисловим ринком. До Херсона тяжіло 30 млн. десятин лісу, що по кількості дорівнювало лісовим площам Австро-Угорщини та Швеції разом узятих. До того ж для зниження перевантаженості Миколаївського порту рудою із Криворозького району (біля 40 млн. пудів), що викликало труднощі при відправці їх за кордон значна їх частина відправлялася до Херсонського порту [37.4-7].

Таким чином, міста повинні були захищати свої інтереси у протистоянні з державною, приватною ініціативою. Відбувалося формування економічних районів навколо міських портових центрів з

мережею комунікацій, які підвищували значення портових комплексів. Значну роль у процесі становлення міст як торгівельно-виробничих центрів відігравали органи міського самоврядування. Саме вони були тими установами, через які міське населення інтегрувалося у ринковий простір Півдня як повноправний його суб'єкт. На кінець XIX – початок XX ст. причорноморські міста перетворилися на транспортні вузли, що з'єднували залізничні, морські та річкові магістралі у єдину систему. За цих умов вони набули виключного значення для розвитку економіки краю і в першу чергу у зерновому виробництві.

Усе це мало виключне значення і для селянства, яке поступово втягувалося у зернову торгівлю через кредитно-кооперативну систему. Розпочавши на початку XX ст. торгівлю збіжжям, кредитні кооперативи виявилися досить активними. У 1909 р. перекупники штучно знизили ціни на зерно з 1,2 до 0,8 крб. за пуд, в Олександрійському повіті Куколівське товариство, очолюване священиком І.Константиновим, зібрало велику партію зерна й організувало вивіз 4-х вагонів на Миколаївський елеватор. Ця акція змусила перекупників підняти ціну за пуд до 0,97 крб., і вона трималася протягом двох місяців. У подальшому товариство організувало продаж ще трьох партій по 1,17 і по 1,22 крб. за пуд через комерційне агентство Південної залізниці, що дало змогу не тільки захистити членів товариства від свавілля перекупників, а й відібрати в них значні бариші. Аналогічну роботу здійснювало і Інгулецьке товариство Єлизаветградського повіту. З 1906 р. по 1910 р. воно проводило хлібозаставні операції і ні разу не зазнало збитків [10.88, 90-91].

Перші спроби налагодити операції по продажу збіжжя товариствами були досить незначними за обсягами і проводилися поодинокими кооперативами. Ця діяльність, а також активний пошук на ринку партнерів звернули на себе увагу Миколаївського біржового комітету, що був створений у 1907 р. для боротьби з штучним застисненням зерна, яке на Миколаївському елеваторі доходило до 20% [11.229, 253]. Експортери для отримання надприбутків доставляли на елеватор величезну кількість сурогатів для змішування з чистим зерном. Так, у 1904 р. було привезено 31 вагон різного сміття і сурогатів, у 1905 р. – 36 вагонів, у 1906 р. – 178 вагонів [10.93, 182]. У 1907 році Миколаївський елеватор реалізував за кордон 2,1 млн. пудів зерна, з якого різне сміття і сурогати могли заповнити 213 вагонів [11.229]. Така діяльність тільки дискредитувала торговців і вела до зниження експортних цін, що було не вигідно для товариств. У зв'язку з цим у партнерстві були зацікавлені обидві сторони. Для того щоб поліпшити роботу товариств, біржо-

вий комітет розробив для них серію порад. Виявилось недоцільним звезення зерна в порти, оскільки це збільшувало витрати на транспортування. Тому товариствам пропонувалося створити на місцях зсипні пункти, що значною мірою полегшило б роботу з концентрації зерна в значні партії та контроль за його зберіганням. Комітет також радив товариствам мати у портах власних представників, які б добре знали ринок – ціни і настрої на ньому, що дало б можливість набагато успішніше проводити зернові операції [11.453].

Перші кроки кооперації на шляху хлібозаставних операцій принесли не тільки позитивні результати, але і сформували чітке уявлення про те, як треба правильно організувати роботу. Перш за все, треба було створити мережу зерносховищ на місцях і в торгових центрах. По-друге, всі торговельні операції повинні здійснюватися тільки крупними партіями, що давало можливість не товариствам шукати клієнтів, а вибирати їх серед покупців. Також стала зрозумілою необхідність укладення з елеваторами і міністерством шляхів сполучення договорів про надання товариствам пільг та організацію чіткого графіка вантажно-розвантажувальних робіт [10.82, 87, 91-94]. Ці перші кроки стали фундаментом використання кредитною кооперацією транспортної системи південного регіону України.

Наступним етапом зростання значущості транспортних мереж і вузлових станцій стала хлібозаготівельна кампанія 1915 р. На обласному кооперативному з'їзді в Одесі у жовтні 1915 р. було прийнято рішення, що хліб повинен постачатися для армії тільки через спілки кредитних та ощадно-позичкових товариств. Також висувалася пропозиція, щоб земства закупували зерно в товариствах і звозили його до найближчих залізничних станцій [12.11]. У зв'язку з цим перед кооперативами гостро постала проблема створення власних зерносховищ, і в першу чергу в крупних транспортних вузлах регіону.

Намагаючись вийти з скрутного становища, спілки вживали різні заходи. Так, Миколаївська спілка звернулася до Херсонського губернського земства з проханням організувати для нього у Миколаєві зсипний склад вартістю 500 тис. крб., а також хлібні комори на залізничних станціях Явкіно, Ново-Полтавці, Новому Бузі та Микола-Козельській. Для охоплення значно ширшого району в Кривому Розі було відкрито охоту по закупці зерна [13.53].

Активний вихід кредитної кооперації на внутрішній ринок Росії зумовив усвідомлення нею себе як повноправного суб'єкта цієї системи. Цю тенденцію О.В.Чаянов пояснив створенням у перспективі в Росії трьох окремих ринків, зорієнтованих на Балтійські, Чорно-

морські та Азовські морські порти. Виділені ним три центри торгівлі збіжжям, на його думку, захочуть мати власні центральні апарати, які будуть пристосовані до місцевих умов і особливостей, а отже не будуть потребувати загальноросійського об'єднання [5.278]. Проте реальному втіленню ця тенденція набула в кінці 1916 р. на I Південноросійському з'їзді представників кредитспілок у Ростові-на-Дону. На ньому було вироблено програмні положення діяльності спілок Півдня Росії. Планувалося організувати ряд крайових кооперативних центрів: фінансового, торгово-посередницького, споживчого, сільськогосподарського, культурно-просвітницького, а також кооперативної академії, крайової ради з'їздів і центру для виходу на світовий ринок [15.238]. Одну з ключових ролей у цьому процесі повинна була відігравати транспортна мережа, без якої реальне втілення більшості планів кредитної кооперації були малоймовірними. Значний вплив на подальше поєднання кооперації і транспортних систем мали події революцій і змагань за державну незалежність України, коли кооперативна система набула не тільки значної економічної сили, а й політичної, виступаючи як наймасовіша організація трудового селянства.

Державна монополія, введена урядом Скоропадського під час хлібної кампанії літа та осені 1918 р. та створення державного хлібного бюро (ДХБ), не задовольнила спілки кредитних кооперативів, оскільки фактичні виробники збіжжя опинилися поза органами, що проводили заготівельну кампанію. Це спонукало їх виступити з ініціативою створення нової системи, згідно з якою всі заготівельні функції виконувало б міністерство продовольства через хлібне бюро при безпосередній участі кооперативів в особі їх обласних і центральних установ. Саме ж міністерство не повинне проводити заготівельних робіт. Його основне завдання – створення необхідних умов, і у першу чергу організація транспорту, вирішення торгових, кредитних та митних питань [16.156, 163; 39.125-126].

Із зміною принципу організації ДХБ за наказом від 18 червня 1918 р. кредитспілки встановлювали з його відділеннями на місцях прямі контакти, минаючи земства, що не мали власного заготівельного апарату та потрібних потужностей і фактично відігравали роль зайвого посередника. У цей період кредитспілки власними силами здійснювали поставки збіжжя на залізничні станції, річкові пристані та в портові центри [16.156-157, 163; 34.32-33].

З цього моменту транспортні системи зайняли важливе місце у торговельних операціях кредитної кооперації на Півдні України. Крім торгівлі збіжжям зростали також і обсяги операцій з найважливішими товарами для сільського господарства. У 1918 р. Одесь-

ка спілка кредитних кооперативів, як представник кооперації Херсонської губернії, увійшла до складу Катеринославського центрального бюро по закупівлі металу, сільськогосподарських машин і пального ("Бюрометал"), яке було створено для забезпечення кооперативних об'єднань України і Півдня Росії [17.69]. У тому ж році кредитспілки губернії розгорнули посередницькі операції з Житомирською та Новомиргородською кредитспілками по постачанню лісоматеріалів для Півдня [17.68; 28.96, 225; 34.94].

У 1919 р. кредитні кооперативи Херсонської губернії вийшли на світовий ринок. Спілки отримали дозвіл на вивіз з портів Чорного моря 3 млн. пудів зерна. Перша партія повинна була складати 250 тис. пуд., у цілому ж спілки планували вивезти 5-8 млн. пудів збіжжя. Першу партію було розподілено між кредитспілками Херсонської губернії: Одеській – 85 тис. пуд., Олександрійській – 35 тис., Єлизаветградській – 55 тис., Миколаївській – 30 тис. і Херсонській – 45 тис. пудів зерна. Вся акція потрапила під загрозу зриву, що пояснювалося відсутністю транспорту для підвозу зерна в порти і необхідністю швидкого її виконання. У цих умовах Херсонська кредитспілка взяла на себе зобов'язання вивезти всю партію з подальшим розрахунком між спілками. Для вивозу першої партії Херсонська кредитспілка разом з Дніпровською звернулися до денікінського уряду за дозволом вивезти до Стамбула 200-300 тис. пудів ячменю [29.10, 12, 14; 39.196].

Розгортаючи діяльність по підготовці виходу на світовий ринок, кредитспілки Херсонської губернії 15 грудня 1918 р. на нараді розглянули питання про створення кооперативної місії. Вона складалася з М.В.Орлова, члена правління Одеської кредитспілки, І.М.Орлова, завідувача сільськогосподарського бюро Одеської спілки, агронома та Беккера, завідувача іноземного підвідділу цієї спілки. До місії було відряджено Г.Г.Швиттау, професора Новоросійського університету. Для місії було визначено пріоритетні напрямки. По-перше, вона повинна була вивчити становище на ринках сільськогосподарських машин і знарядь з метою ввозу їх на Південь. По-друге, установити контакти з фірмами – виробниками машин та місцевими кооперативами і споживчими асоціаціями для організації збуту власної сільгосппродукції, а також налагодження товарообміну і впровадження фінансових операцій. По-третє, місію зобов'язували ознайомити інші держави з тією роллю, яку відіграє кооперація в країні. Для місії було визначено маршрут, який проходить через Францію, Італію, Скандинавські країни, Бельгію, Голландію, Англію та США. Кредитспілки Півдня планували налагодити товарообмін з цими країнами, минаючи посередників [17.9; 34.85-86, 96].

За цих умов важливу роль у комерційній діяльності кредитної кооперації набули річкові і особливо морські транспортні маршрути. Так, кредитспілки розпочали страхування своїх перевозок морем та річками Дніпром та Південним Бугом [14.13-14, 53, 58, 62]. Значним кроком у подальшій інтеграції кооперації у транспортну мережу регіону, що виводило її на якісно новий рівень, стало створення власних транспортних систем і структур по забезпеченню їх функціонування.

Важливим кроком на цьому шляху стало створення в Одесі на базі кредитспілки у 1918 р. фінансово-виробничого центру. Разом з комерційною і банківською діяльністю нова установа отримала право купувати і будувати різні підприємства та під'їзні шляхи, портові споруди, елеватори [34.6]. Херсонська кредитспілка розпочала роботу по створенню власної транспортної системи, що дало б можливість значною мірою поліпшити і здешевити підвіз збіжжя до Херсонського порту саме водними шляхами. Для цього було закуплено 10 барж вартістю в 150 тис. крб. і паровий катер за 80 тис. крб. [39.114]

Ці факти свідчать про зростання впливу на кооперативне підприємництво розвитку транспортних систем. Саме вони запобігали реорганізації діяльності кооперативних установ і особливо у галузі торгівлі збіжжям. Втягуючись через транспортні системи у внутрішню та зовнішню торгівлю, кредитна кооперація не тільки прагнула інтегруватися у транспортні мережі, а й намагалася створити власні інфраструктури цього типу, що у цілому сприяло не тільки їх розгалуженню, а і забезпечувало функціонування самої кредитної кооперації на якісно новому рівні.

Зростання темпів капіталістичного розвитку та розширення внутрішнього ринку в Росії на початку XX ст. зумовило значне зростання транспортних магістралей (залізниці, річкові та морські маршрути), а також і значних транспортно-портових вузлів і в першу чергу таких як Одеса, Миколаїв та Херсон. Інтеграція селянських господарств і міських торгівельно-виробничих комплексів у ринковий простір Півдня України зумовила вихід на одне з перших місць для кредитної кооперації і міського самоврядування, що перебували у стадії розвитку, саме транспортних систем. Їх виключне значення у розвитку капіталістичних відносин радикально впливало на головні напрямки діяльності кооперативних і муніципальних виробництв.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Ге Г.Н. Исторический очерк 100-летнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). — Николаев, 1890. — 122 с.
2. Кульчицкий С.В. Залізничне господарство в системі державно-монополістичного капіталізму // Республіканський міжвідомчий збірник. — К., 1967.
3. Лященко П. История народного хозяйства СССР.—Т.2.—М., 1952.
4. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: В 3 т.: — К., 1962.
5. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации // Избранные произведения. — М., 1989.
6. — С.181-296.
7. Обзор Николаевского градоначальства за 1903 г. — Николаев, 1904. — 87 с.
8. Одесса (1794-1894). Издание городского общественного управления. К столетию города. — Одесса, 1895. — 836 с.
9. Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1906 г. Николаев, 1907. — 30 с.
10. Ведомости Одесского городского общественного управления. 1894. 14 квітня, 20 жовтня.
11. Державний архів Кіровоградської області, ф. 7 — Єлизаветградське відділення державного банку, оп. 1, спр. 157.
12. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО), ф. 53 — Інспекція дрібного кредиту при Миколаївському відділенні державного банку, оп. 1, спр. 4.
13. ДАМО, ф. 54 — Миколаївська спілка кредитних і ощадно-позичкових товариств, оп. 1, спр. 2.
14. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 8.
15. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 25.
16. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 55.
17. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 107.
18. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 223.
19. ДАМО, ф. 216 — Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 543.
20. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 847.
21. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2066.
22. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2650.
23. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3686.
24. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3786.
25. ДАМО, ф. 222 — Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1214.
26. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1619.
27. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1649.
28. ДАМО, ф. 222, оп. 1, спр. 1652.
29. ДАМО, ф. Р-345 — Миколаївська губерньська сільськогосподарська секція при губерньській кооперативній спілці (губсельсекція), оп. 1, спр. 7.
30. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 32.
31. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 16 — Одеські дума і управа, оп.122, спр. 108.
32. ДАОО, ф. 16, оп. 122, спр. 203.

33. ДАОО, ф. 16, оп. 122, спр. 271
34. ДАОО, ф. 16, оп. 94, спр. 684.
35. ДАОО, ф. Р-5182 – Березівська філія Одеської спілки кооперативів, оп. 1, спр. 1.
36. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 4 – Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 4.
37. ДАХО, ф. 4, оп. 1, спр. 5.
38. ДАХО, ф. 180 – Управління робіт Херсонського порту, оп. 1, спр. 2.
39. ДАХО, ф. 180 – Управління робіт Херсонського порту, оп. 1, спр. 4.
40. ДАХО, ф. 196 – Херсонський губернський комітет у справах дрібного кредиту, оп. 1, спр. 36.
41. ДАХО, ф. 296, оп. 1, спр. 44.

УДК 947

Л.О.ЦИБУЛЕНКО

СТАНОВЛЕННЯ МУНІЦИПАЛЬНОГО СКОТОПЕРЕРОБНОГО ВИРОБНИЦТВА У МІСТАХ: ОДЕСІ, МИКОЛАЄВІ ТА ХЕРСОНІ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

З розвитком капіталізму міста починають займати нове положення у громадському виробництві. Саме в них сконцентровані найважливіші засоби виробництва, що значною мірою відрізняє капіталістичну систему від феодалізму. Новий муніципалітет – продукт капіталістичного ладу, тому чим більш розвинутою є промисловість країни, тим більше міське управління може слугувати взірцем. Муніципалізація міських служб прийняла значні масштаби у ХІХ ст. Цей досвід був досить поширеним за кордоном, даючи позитивні результати [2. 150, 152], але в Російській імперії цей процес ще тільки розпочинався.

Завданням даної роботи є аналіз того, як промислова ініціатива органів міського громадського самоврядування виявляла себе у таких значних портових містах Півдня, як Одеса – місто конгломерат світового значення, підпорядковане Одеському градоначальнику, резиденція Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, Миколаїв – військово-морське губернаторство і Херсон – губернський центр. Південний регіон мав особливе значення у Російській імперії з огляду на його географічне розташування, що забезпечувало йому певні пріоритети у торгово-економічному відношен-

ні. Зазначені міста у зв'язку з цим мали значні прерогативи і відображали загальну тенденцію, характерну для Південного регіону загалом.

Місто було не тільки територіальним середовищем, де найбільше розвивалася промисловість, але також виявляло власну промислову ініціативу, вдаючись до запровадження та експлуатації власними силами підприємств, які отримали назву муніципальних. Кошти для організації таких підприємств містам було легше отримати, ніж приватним чи акціонерним компаніям. У разі позики її погашення гарантувалося усім комунальним майном міста, а сплата відсотків забезпечувалася податками. До того ж, не збільшуючи надмірно витрат на виробництво, муніципалітети мали можливість при однаковій вартості продуктів отримати більш значні прибутки, ніж компанії та збільшити інвентарну вартість комунального майна [2.41].

Формуючи свій бюджет, міське громадське управління поставало перед необхідністю пошуку нових джерел надходження прибутків тим більше, що збільшувати число податків нескінченно не можливо, бо по-перше, держава скорочувала право та вибір предметів муніципального оподаткування, по-друге, надто великі податки завжди призводять до приховування і фальсифікацій. Таким чином, розвиток підприємницької діяльності громадського управління міст створював альтернативу податковим надходженням і був новим джерелом прибутків, які частково погашали витрати.

Об'єктом муніципалізації були, головним чином, підприємства, які легко приймали монопольний характер: водо-, газо-, електропостачання, внутрішньоміський транспорт та ін. [2.31, 143], тобто галузі господарства, в продуктах чи послугах яких зацікавлена вся міська громада. Тому важливим аспектом у діяльності цих підприємств було задоволення споживчого попиту населення, з огляду на що поставала проблема ціноутворення. Оскільки споживчий попит вимагає якості та низьких цін, то відповідно метою громадського управління було виробництво великої кількості продуктів за дешевими цінами. При необгрунтованому збільшенні ціни, по-перше, втрачався ринок збуту, по-друге, не виконувалася інша мета самоврядування – здешевлення товарів та послуг – соціальна програма в інтересах усього населення. З огляду на це муніципалітети, устанавлюючи тариф, враховували вартість послуги, яка була достатньою для покриття витрат, та незначний відсоток прибутку.

Серед перших підприємств, які організувало місто, були бойні. По Миколаєву щорічна їх оренда приносила муніципалітету до 2 тис. крб. З переходом у 1886 р. до господарського засобу експлуатації міських боєн щорічний прибуток зріс у 10 разів і склав на 1887

р. 21.244 крб. Подальший розвиток цього виробництва забезпечив місто постійним зростанням надходження коштів, які на 1909 р. досягли 35.966 крб. [1.92; 6.53]

У 1895 р. почав працювати спеціалізований заклад – свинобойні, на яких щорічно забивали у середньому 7 тис. голів. Проте місто зіткнулося з серйозною проблемою. В умовах зростаючої тваринницької бази регіону і гострої потреби контролю за якістю продукції органи міського самоврядування Миколаєва посилили контроль у галузі забою худоби. Це особливо було необхідно з розвитком тіньового сектору у цій галузі.

Таблиця 1
Товарний обіг м'ясопродукції на Миколаївському ринку у 1900 р. [4.98]

Тип худоби	Пригнано на ринок	Забито на міських бойнях	Відсоток втрат
Воли	12.406	4.692	62,2
Корови	19.987	13.609	31,9
Яловики	5.457	3.335	38,9
Бузовики	12.378	8.047	35,0
Телята	3.995	4.170	—
Вівці	29.968	35.082	—
Свині	15.607	6.579	57,9

Як видно з таблиці 1 значна частина худоби, що потрапляла на скотопригонний ринок, минала міські скотобойні. Якщо навіть припустити, що частина великої рогатої худоби частково відбраковувалася та не вся реалізовувалася видно, що втрати були значними. Стосовно ж свиней, попит на яких завжди перевищував пропозицію, у керівництва міської управи не було сумніву про їх відтік у тіньовий сектор. Це не тільки створювало небезпеку проникнення на ринок недоброякісної продукції, а і значною мірою зменшувало фінансові надходження до міського бюджету. Для запобігання розвитку цієї тенденції було запропоновано об'єднати скотопригонний та кінний ринки з бойнями у єдиний комплекс і винести його за межі міста [4.101].

Врахувавши п'ятнадцятирічний досвід роботи муніципального скотопереробного виробництва, Миколаївська управа прийшла висновку про необхідність модернізації цього комплексу. Надзвичайний екологічний стан, викликаний забрудненням річкової системи відходами, потребував впровадження переробного виробництва більш широкого спектру, що до того ж, надало б і додаткові прибут-

ки. Вперше це питання вже розглядалося у 1894 р. [24] У 1901 р. розпочалося будівництво нових боєнь, які б відповідали санітарним вимогам. При бойнях планувалося будівництво кишкового, салотопного та шкуросушального заводів. За підрахунками управи тільки утилізація відходів хворої худоби, яка раніше просто вибраковувалася, повинна давати до 4 тис. крб. прибутку щорічно [4.99].

Джерелом для фінансування нового будівництва стала різниця такс за забій худоби, яка по Миколаєву була нижчою у порівнянні з іншими містами. У 1906 р. аналогічні заходи були використані при будівництві нової свинобойні. Було збільшено таксу за забій свиней на 40 коп. [17.49]

На 1914 р. скотопереробний комплекс у Миколаєві набув завершеності структурної організації. Були створені скотобойні та свинобойні, скотоприйомний та конеприйомний ринки, телятник, трихінно-мікроскопічна станція (контроль стану худоби), утилізаційні заводи [18.8; 5.116].

В Одесі для побудови міських боєнь, які почали функціонувати у 1884 р., основним джерелом слугував півкопійковий збір. Якщо всі витрати на їх спорудження становили 632.413 крб., то чистий прибуток за десятирічний термін їх експлуатації склав 1.764.480 крб. [7.93; 9.43]

Дані таблиці 2 (с.) свідчать про чітку тенденцію зростання як загального, так і чистого прибутку. Це зростання було не тільки абсолютним, а і відносним. Динаміка росту чистого прибутку відносно витрат фіксується на протязі всього періоду, що розглядається. Так, якщо у 1888 р. прибутковість капіталовкладень склала 136,1%, то на 1913 р. вона становила 565%. Це свідчить про ефективність та рентабельність виробництва.

Значним досягненням муніципального скотопереробного виробництва стало зниження цін на м'ясопродукти. З таблиці 3 (с.) видно, що пересічна ціна по всім категоріям продукції за часи діяльності скотобоєнь знизилася відносно попереднього періоду. Керівництво Одеських органів самоврядування вважало, що саме висока рентабельність та ефективність муніципальних скотобоєнь повинна забезпечити їм конкурентноспроможність відносно приватного сектору і гарантувати зниження цін на м'ясопродукти на ринку.

Таблиця 2

Фінансова динаміка скотобоєн Одеси (крб.)
[3.364, 787; 7.92; 8.5, 31; 9.18, 41; 10.5, 35]

	1888	1892	1893	1894	1907	1913
Прибутки	251.593	284.371	326.917	309.902	442.043	613.480
Витрати	106.585	90.968	103.754	91.930	82.920	92.249
Чистий прибуток	145.008	193.403	223.163	217.286	359.123	512.231
% зростання капітало вкладень	136,1	212,6	215,1	236,4	433,1	565,0

Таблиця 3

Пересічні ціни м'ясопродуктів по ринкам Одеси (в крб.) [21.34]

	1 сорт	2, 3 сорт
Вартість за 9 років до відкриття скотобоєн	4,27	3,89
Вартість за 10 років після відкриття скотобоєн	3,77	3,29

На їх погляд політика введення фіксованих такс на м'ясо у Миколаєві та Херсоні тільки гальмувала розвиток ринкових відносин і не забезпечувала умов конкуренції [21.12].

У 1907 р. муніципальне скотопереробне виробництво Одеси зіткнулося з певною проблемою. На цей рік прибуток даної галузі виявився меншим на 27.956 крб., ніж за кошторисом. Це пояснювалося скороченням пасовиськ на Півдні, загальним занепадом великих сільських господарств, де концентрувалася велика, головним чином, господарська худоба, та збільшенням привізного м'яса.

Остання причина мала ключове значення. Так, за привізне м'ясо місто отримувало 10 коп. з пуда. При середній вазі 15 пуд. на вола і 9 пуд. на корову вартість огляду привозних туш вола становила 1,5 крб., а корови 0,9 крб. У той же час вартість аналогічних операцій з тушами місцевої худоби становила 3 і 2 крб. відповідно. При додаванні вартості операцій по забою та розтину туш (1 крб.) різниця складала 2,5 крб. на волі і 2,1 крб. на корові. У 1907 р. на ринок Одеси надійшло 125.950 пуд. привізного м'яса. У середньому втрати склали 13 тис. крб. З одного боку така ситуація забезпечувала зниження ціни на м'ясопродукти та наповнювала ринок, але з іншого, скорочувала надходження до міського бюджету та ставила місцевого виробника у нерівні умови з імпортерами. До того ж, при-

візне м'ясо за умов тривалого транспортування не завжди було високої якості [11.267-268].

Як і у Миколаєві перед Одеськими органами самоврядування у 1890 р., із зростанням обсягів виробництва муніципальних скотобень, постало питання утилізації відходів. Було підраховано, що від 100 тис. великої і 150 тис. дрібної худоби буде отримано 25 тис. пудів сухої крові, яка йшла на виробництво добрив. При ціні 0,8 крб. за пуд управа планувала отримати 20 тисяч крб. Обсяг потрібних капіталовкладень дорівнював 6.295 крб., що гарантувало 13.645 крб. чистого прибутку. Також планувалося розгорнути аналогічне підприємство і по переробці відбракованого м'яса. Проте брак коштів змусив міську думу Одеси асигнувати на цю акцію у якості експерименту 2,5 тис. крб. За п'ять місяців було витрачено 2.275 крб. За умов відсутності потрібних пристроїв для повної утилізації крові та невпровадженні переробки м'яса було отримано 1.124 крб. чистого прибутку [22.], що свідчило про успішність експерименту, який міг перерости у прибуткове виробництво.

Враховуючи це, органи міського самоврядування Одеси у 1892 р. вирішили вкласти в це виробництво 9.600 крб., плануючи отримати 19.030 крб. прибутку і вийти на рівень отримання 44% прибутку на вкладені капітали. Навіть за умов падіння прибутковості на 10% виробництво все рівно залишалось високорентабельним. Не маючи достатнього потенціалу будувати альбумінний завод, правління управи вирішило зосередитись на подальшому використанні методу висушування крові. У пошуках джерела фінансування проєкту Одеська дума клопоталася про державний кредит у розмірі 7 млн. крб. [23.]

У 1893 р. на будівництво заводу було виділено 18.784 крб. [3.364] На 1894 р. прибуток склав 12.579 крб. [9.45] В цьому ж році вступила в дію і лінія по утилізації м'яса хворої худоби. Також була створена при заводі лабораторія по збору крові для лікувальних закладів. Для підвищення епідеміологічного контролю при бойнях було відкрито санітарне відділення, яке мало власну ізольовану бойню [3.362, 364]. Для підвищення рівня роботи на заводі у 1905 р. було проведено часткову реконструкцію і розширено спектр відходів для утилізації, що створило повний комплекс переробки [19.87, 93, 97, 231; 20.17, 23]. У 1907 р. з заводу було продано продукції на суму 12 тис. крб. З урахуванням продукції, що знаходилася на складі запланований прибуток складав 21.152 крб. [11.304], що на 5.452 крб. перевищувало витрати.

У цілому робота переробного комплексу виявилася не настільки прибутковою, як планувалося на початку, і у 1912 р. місто передало кровосушільний завод в оренду, що певною мірою ско-

ротило надходження туш на м'ясопереробний завод, який із-за неврожайного року працював не на повну потужність. Проте і за таких обставин при затратах у розмірі 31.877 крб. [12.481-482] він дав 1.850 крб. чистого прибутку. Однією з ключових ланок муніципального скотопереробного виробництва в Одесі були скотопригонний і кінний ринки.

У Херсоні у 1879 р. міський голова В.Терещенко підняв питання будівництва міських скотобоєнь. Мотивувалося це тим, що приватні підприємства цього типу не відповідають санітарним вимогам і спричиняють до погіршення екологічного стану у місті. З огляду на постійні епідемії, що регулярно охоплювали Південь, такий стан боєнь особливо був небезпечним не тільки для міста, а і для регіону в цілому. Враховуючи складну фінансову ситуацію міського самоврядування, викликану трирічною комерційною кризою, було запропоновано винайти кошти, навіть шляхом позики, для будівництва боєнь, які повинні були доповнити прибуткову частину міського бюджету.

Аргументувалася така позиція В.Терещенка тим, що навіть у невеликих містах таких, як Очаків бойні приносять значні прибутки, а Сімферополь, значно менший Херсона, отримує щорічно не менш 25 тис. крб. чистого прибутку [16.15-17].

Проте місто практикувало передачу боєнь в оренду, отримуючи з цього 30 тис. крб. щорічно. Не зважаючи на те, що Херсон поступався Одесі та Миколаєву вигідністю розташування із-за віддаленості залізничних магістралей, його торгівельний потенціал залишався досить значним. До міста надходила худоба з Херсонської, Таврійської, Бесарабської та Катеринославської губерній [13.227; 14.46-47, 254]. У 1900 р. міська дума відхилила пропозицію орендаря боєнь Лівшиця на укладення з ним договору не на визначені три роки, а до 1907 р., за що він зобов'язувався взяти на себе витрати на проведення до скотобоєнь водогону. Мотивація відмови полягала у тому, що органи міського самоврядування, вперше перейшовши на нові концептуальні підходи у визначенні економічної доцільності експлуатації муніципальної власності, не хотіли залишати розмір оренди у межах 30 тис. крб. За умов зростання товарообігу м'ясної продукції, потужності боєнь та чисельності населення міста така оренда була економічно не вигідною [15.214-217]. Але складність експлуатації боєнь господарськими засобами виявилася серйозною перешкодою для міського самоврядування Херсона, тому продовжувалася передача їх в оренду.

Таким чином, наведені факти свідчать про досить значний розвиток муніципальної скотопереробної промисловості. Ця галузь

займала важливе місце у міському господарстві. Прагнення досягнення найвищої рентабельності та прибутковості зумовили створення комплексного виробництва із замкнутим циклом, що надавало можливість організувати повну переробку худоби. Такий характер виробництва не тільки зумовив покращання екологічного та епідеміологічного стану в регіоні, що мало виключне значення, а і створив умови, за якими міське самоврядування, впливаючи на цінову політику у регіоні, досягло зниження ціни на м'ясопродукцію. Проте треба відзначити, що форми розвитку цієї галузі в Одесі, Миколаєві та Херсоні були неоднакові. Так, фіксовані такси на м'ясопродукти та послуги муніципальних боєнь, що практикувалися у Херсоні та Миколаєві, розцінювалися Одеськими органами самоврядування, як певний гальмуючий фактор ринкових відносин. До того ж, Херсонська управа і дума протягом тривалого часу не наважувалися перейти до власноручної господарської експлуатації боєнь, що певною мірою можна пояснити значно слабкішим економічним потенціалом міста у порівнянні з Одесою та Миколаєвом. Проте тенденція розвитку муніципального виробництва у галузі скотопереробки поступово ставала домінуючою у регіоні. Це пояснювалося постійно зростаючими прибутками, не зважаючи на певні перешкоди і негаразди, з якими зіткнулося міське самоврядування у цій галузі. Найбільш значні прибутки були в Одесі. До того ж, з розширенням сфери інтеграції міського муніципального сектору економіки у ринковий простір регіону, міста хотіли зайняти у ньому статус повноправних суб'єктів економічного розвитку з повноправними можливостями регулювання та управління.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Ге Г.Н. Исторический очерк 100-летнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). – Николаев, 1890. – 122 с.
2. Тотомианц В. Муниципализация промышленных предприятий. – М., 1902. – 176 с.
3. Одесса (1794-1894). Издание городского общественного управления. К столетию города. – Одесса, 1895. – 836 с.
4. Отчет Николаевской городской управы за 1900 г. – Николаев, 1901. – 105с.
5. Отчет Николаевской городской управы за 1907г. – Николаев, 1908. – 130с.
6. Отчет Николаевской городской управы за 1909 г. – Николаев, 1910. – 122 с.
7. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1888 году, о деятельности ее и о состоянии подведомственных ей частей. – Одесса, 1889. – 129 с.

8. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г. Одессы за 1907 г. – Одесса, 1909. – 132 с.
9. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г. Одессы на 1894 г. – Одесса, 1895. – 82 с.
10. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г. Одессы за 1913 г. – Одесса, 1914. – 149 с.
11. Отчет Одесской городской управы за 1907г. –Одесса,1909. –578 с.
12. Отчет Одесской городской управы за 1912г. –Одесса,1914. – 548 с.
13. Отчет Херсонской городской управы за 1893 г. – Херсон, 1894. – 363 с.
14. Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. – Херсон, 1897. – 262 с.
15. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – Херсон, 1901. – 585 с.
16. Памятная книжка Херсонского городского общественного управления. – Кн. 16. –1-го полугодия 1879 г. –Херсон, 1979. –131 с.
17. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 216 – Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 3530.
18. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 1809.
19. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 16 – Одеські дума і управа, оп. 81, спр. 337.
20. ДАОО, ф. 16, оп. 82, спр. 472.
21. ДАОО, ф. 16, оп. оп. 122, спр. 159.
22. Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1890. – 16 сентября. – С. 2-3.
23. Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1892. – 21 сентября. – С. 2; –14 ноября. – С.1. Южанин. – 1894, № 22. – С. 2.

О.Г.ДЕМЧЕНКО, Д.П.КОВАЛЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЇ УНР

Реалії конституційного процесу в Україні започатковано поваленням самодержавства й створення у березні 1917 року Української Центральної Ради, її відомими універсалами. Після проголошення III Універсалу, що став, по суті, першим актом конституційного характеру Української Держави, постала потреба прискорити запровадження власної конституції. Тому від імені комісії Центральної Ради по виробленню проекту автономного статусу України, Михайло Грушевський виклав основи документу для членів Ради та населення України, які були надруковані в газеті "Народна воля" [1; 22]. Метою публікації проекту майбутньої конституції України було ознайомлення та обговорення її широким колом громадськості.

ті. Дискусія навколо цього важливого документу розпочалася в суспільстві, а згодом вилилася на сторінки тогочасних періодичних видань (Єкатеринославський часопис) [2;7].

Спираючись на результати дискусії, планувалось доопрацювання Конституції в комісії та подальше затвердження її на Українських Установчих Зборах. Михайло Грушевський назвав 5 головних частин проекту Конституції:

1) загально-декларативний, де встановлено державний характер України, її території, основні права громадян Української Республіки;

2) визначення ставлення до Федеративної Російської республіки, до складу якої входить Україна;

3) компетенція вищої законодавчої влади обіймається Всенародними зборами (сеймом) і їх Президією;

4) визначає виконавчу владу – Кабінет Міністрів;

5) визначає організацію виконавчої влади – Генеральний Суд [3;554;4;36]. Припускалося, що у відповідності з Конституцією, Україна буде автономією у складі демократичної Російської федерації. Такий проект було створено до десятого грудня 1917 року.

Подальший перебіг подій, зокрема, загроза більшовицької окупації та необхідність незалежницького статусу на переговорах у Бресті, зумовили прийняття IV Універсалу, який 22 січня 1918 року проголосив самостійність і незалежність України та став законодавчою основою держави. Прийняття Конституції було відкладено на кращі часи. [5;13;6;17].

Вибори до Установчих зборів, відкриття яких було призначено на 9-22 січня 1918 року, через військові події були відкладені й проведені вже в квітні, і то не на всій території України. За цей час парламентська комісія Центральної Ради підготувала новий проект конституції, який враховував реалії самостійницького статусу України. На засіданні Малої Ради 27 квітня 1918 року від фракції соціалістів-революціонерів Аркадій Степаненко запропонував, щоб було доручено комісії Центральної Ради, яка виробляла для Установчих зборів проект Конституції України, терміново закінчити розробку цього проекту і внести його на найближче засідання на розгляд і затвердження Малою Радою. Внесення пройшло одностайно. Голова Центральної Ради М.Грушевський до цього додав, що для розгляду проекту Конституції треба призначити надзвичайне засідання Ради у понеділок 29 квітня 1918 року [7; 25]. 29 квітня після міжпартійних засідань почалося закрите засідання Малої Ради. Було заслухано і ухвалено проект Конституції або "Статус про державний устрій, права і вольності УНР" та було обрано Президентом України М.Грушевського. На перший погляд немає нічого супереч-

ливого між цими двома фактами. Але при детальному вивченні тексту цього документу, чотири розділи присвячено питанням організації та компетенції вищих органів держави, не знайти положень про главу держави (президента) і главу уряду (прем'єр-міністра), що є певним юридичним нонсенсом. Згідно з Конституцією функції президента були частково передані голові органу законодавчої влади. В ст. 35 було зазначено, що голова всенародних зборів, як їх представник, іменем республіки сповняє всі чинності, пов'язані з представництвом республіки [8;76]. Роль голови всенародних зборів посилювалася положенням статті 34 Конституції, яка спеціально передбачала обрання заступника голови на випадок його смерті, або тяжкої хвороби. Заступник виконує обов'язки до обрання голови новим скликанням зборів. Голова всенародних зборів "за порозумінням" з радою старшини (однією з структур парламенту) формує уряд, після чого останній подається на затвердження самим збором (ст.52) [8;15].

На наш погляд існує декілька причин відсутності конституційних норм про главу держави в Конституції Української Народної Республіки. Перш за все сюди треба віднести той політико-правовий простір, в якому відбувалися процеси державотворення в тогочасній Україні. Самодержавні традиції в межах колишньої Російської імперії були дуже сильними, вони перешкоджали впровадженню прогресивних ідей конституціоналізму. До того ж, у середовищі українських демократичних сил точилася гостра політична боротьба, наслідком якої були розбіжності з питань національного державного розвитку. Важливо відзначити і той факт, що серед авторів Конституції УНР великого поширення і впливу набули соціалістичні ідеї, прихильником яких був і М.Грушевський, а також побоювання щодо можливості створення авторитарних структур [9;55;10;90].

Варто окреслити зміст самої Конституції УНР, він свідчить про її належність до категорії тих нових європейських конституцій, які характеризувалися як найдемократичніші. Ця Конституція є компактним за об'ємом документом, що складається з 8 розділів, вісімдесяти трьох статей. Вона вражає, як на ті часи, орієнтацією на широкий демократизм, розподіл влад – законодавчу, виконавчу, судову. Законодавчу владу здійснюють Всенародні Збори, що мають обиратися "загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений" [11;79] та повинні були розглядати та затверджувати закони, міжнародні договори, контролювати Раду Міністрів, оголошувати війну.

Рада Міністрів обіймає повноту вищої виконавчої влади. Вищою інституцією є Генеральний суд, обраний Всенародними зборами. Передбачалося право суду встановлювати як законність виборів до Всенародних зборів, так і праводомогання громадян (не менш 3 млн. чол.), про їх розпуск, перевірки правильності проявленої громадянами-виборцями (більше 100 тис. чол.) законодавчої ініціативи. Конституція надавала Суду УНР статус неупередженого гаранта особистої безпеки і свободи громадян, що являлося алогічним і атиповим для радянських конституцій і що було відновлено у значно більшому обсязі у Конституції України 1996р. Там, громадянин УНР міг бути позбавлений громадянських прав тільки постановою Суду Республіки, і тільки за судовим наказом мала бути порушена недоторканість житла, таємниця листування та інш.

Таким чином, Суду УНР за ст.1 "... судовій владі надавалася надзвичайно важлива на той час роль у забезпеченні громадянських прав, можливості впливати на рішення окремих політичних питань... " саме у цій площині надавалася перевага перед виконавчою владою [11;80].

Для остаточного вирішення проблеми національно-державного будівництва готувався проект нового поділу України, який був запроваджений актом "Про новий територіально-адміністративний поділ України" (ухвалений Малою Радою). Михайло Грушевський – автор даної концепції запропонував поділ на 30 земель:

1. Київ з Околицями до Ірпеня і Стугни та за Дніпром на лівому березі верст на 20;

2. Деревлянська земля: Радомишльський і Овруцький повіти, Київський без південної частини, частина Мозирського. Головне місто – Коростень;

3. Волинь: Володимирський, Ковельський, Луцький повіти, частина Дубенського повіту. Головне місто – Луцьк;

4. Погориння: Ровенський, Острозький, Заславський, Кременецький повіти, південна частина Дубенського, західна частина Стакосянтинівського повітів. Головне місто – Рівне;

5. Болохівська земля: Житомирський, Новгород-Волинський повіти, частина Бердичівського, Літинського і Вінницького повітів. Головне місто – Житомир;

6. Поросся: Васильківський, Сквирський, Таращанський повіти, південна частина Київського і частина Бердичівського. Головне місто – Біла Церква;

7. Черкаси: Черкаський, Канівський, Чигиринський повіти, частина Звенигородського повіту. Головне місто – Черкаси;

8. Побожжа: Уманський, Гайсинський повіти, частини Липовецького, Балтського, Єлісаветградського повітів. Головне місто – Умань;

9. Поділля: Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Летичевський повіти, більша частина Могилівського та Старокостянтинівського повітів. Головне місто – Кам'янець;

10. Брацлавщина: Вінницький, Брацлавський повіти, частина Літинського, Липовецького, Могилівського та Ямпільського повітів. Головне місто – Вінниця;

11. Подністров'я: Ольгопільський, Тираспільський повіти, частина Ямпільського, Балтського і Ананівського повітів. Головне місто – Балта;

12. Помор'я: Одеський (крім західної частини), частини Ананівського, Єлісаветградського і Херсонського повітів. Головне місто – Миколаїв;

13. Одеса з територією до Лиману Дністра;

14. Низ: більша частина Єлісаветградського, Олександровського і частина Верхньодніпровського повітів. Головне місто – Єлісавет;

15. Січ: Катеринославський повіт, частина Верхньодніпровського і Херсонського й прибережна смуга Новомосковського та Олександровського повітів. Головне місто – Катеринослав;

16. Запорожжя: Мелітопольський і Бердянський повіти. Головне місто – Бердянськ;

17. Нове Запорожжя: Херсонський (без західної і південно-західної частини) та Дніпровський повіти. Головне місто – Херсон;

18. Азовська земля: Маріупольський, Павлоградський і Олександровський повіти (без західної і південної частини). Головне місто – Маріуполь;

19. Половецька Земля: Старобільський, Славяносербський і Бахмутський повіти. Головне місто – Бахмут;

20. Донеччина: Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Купянський повіти, частини Корочанського і Білгородського повітів. Головне місто – Славянськ;

21. Подонне: Новооскольський, Бірюченський, Острогожський, Богутярський повіти, частини Корочанського і Старопільського повітів. Головне місто – Острогожськ;

22. Сіверщина: Мглинський, Суражський, Новозибківський, Стародубський і Новгород-Сіверський повіти. Головне місто – Стародуб;

23. Чернігівщина: Чернігівський, Городнянський, Остерський, Сосницький повіти, частини Козелецького, Ніжинського й Борзенського (приблизно до залізничного шляху). Головне місто – Чернігів;

24. Переяславщина: Переяславський, Пирятинський, Прилуцький повіти, південні частини Козелецького, Ніжинського, Борзенського, північна частина Золотоноського повіту. Головне місто – Прилуки;

25. Посемме: Кролевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський повіти, частина Рильського. Головне місто – Конотоп;

26. Посулле: Роменський, Лохвицький, Гадячський повіти, частини Лубенського. Головне місто – Романь;

27. Полтавщина: Зінківський, Полтавський, Костянтиногородський, частини Миргородського, Валківського, Ахтирського і Богодухівського повітів. Головне місто – Полтава;

28. Самара: Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський повіти, частини Золотоноського і Хорольського повітів. Головне місто – Кременчук;

29. Слобожанщина: Сумський, Лебединський, Суджанський і Гайворонський повіти, більша частина Ахтирського і Богодухівського повітів. Головне місто – Суми;

30. Харків з повітом і частини Валківського і Білогіродського повітів. [8;17;12;33].

Виходячи з цієї концепції Михайло Грушевський вилучав в окремі округи з природними територіями три головні міста – Київ, Харків, Одеса. Можна стверджувати, що при умові перенесення даної концепції в Конституцію, закладалися б основи майбутнього федеративного устрою України.

На особливу увагу заслуговує, з огляду на її унікальність, глава VII Конституції УНР 1918 року, присвячена організації національних союзів, які мали об'єднати представників тієї чи іншої відповідної національності [13;335].

Органи національних союзів розглядалися як державні органи, вищим представницьким органом кожного з них були Національні Збори національного союзу. Національні союзи в межах своєї компетенції мали право видавати закони, які поширювалися на членів відповідного національного союзу. Всі суперечки з питань компетенції між національним союзом, з одного боку, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, з іншого, мали вирішуватися адміністративними судами. Великоруська, єврейська та польська нації дістали право на організацію своїх національних союзів безпосередньо на підставі Конституції УНР. Що ж стосується інших націй, то їхні представники мали подати до Генерального

Суду заяву про таке об'єднання, підписану не менше, ніж 10 тисячами громадян УНР відповідної національності [14;180].

Слід особливо наголосити, що більшість з переліку прав і свобод людини і громадянина, які містилися у конституції УНР, згодом були занесені до Загальної декларації ООН з прав людини, а також до інших міжнародно-правових актів з прав людини [15;14].

Загалом, оцінюючи Конституцію УНР з прагматичної точки зору, необхідно зауважити, що вона не мала шансів на реалізацію. Україна мала стати класичною парламентською республікою, зі складною системою політичних змагань у парламенті, з широким місцевим самоврядуванням, яке могло ігнорувати постанови центральної влади, що в кризових умовах неприпустимо. Але попри всі недоліки вони не зможуть переписати можливості схвалення демократичної конституції, що обіймала всю повноту проблем державотворення і громадського життя [16;336]. Конституція УНР стала орієнтиром для подальших державно-правових актів українських визвольних змагань.

Прийняття Конституції УНР 1918 року підсумовує відповідний стан розвитку конституційного процесу в Україні, найважливішою рисою якого був демократичний характер.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Проект автономного статусу України// Народна воля.- 1918- 20 листопада.
2. Придніпровський край- 1918 – 24 листопада.
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- Київ- Відень, Дніпро-союз, 1921.
4. Томенко М. Загадка авторства Конституції УНР// Трибуна- 1993- №2.
5. Ковалевський М. Як проголошено IV Універсал.- Діло, 1934- с.239- 15 грудня.
6. Вільна Україна- ч.52- 1966.
7. Яковлів А. Основи Конституції УНР// Розбудова держави- 1992- №5.
8. Конституційні акти України 1917-1920 рр. Невідомі конституції України.- К: Філософська і соціологічна думка, 1992.
9. Шаповал В., Головатенко В. Інститут слави держави в українському конституціоналізмі кінці ХІХ- поч. ХХ ст.// Вісник академії правових наук України-№2(4)-1997.
10. Дністрянський С. Нові проекти української конституції// ЦДАВОВУ України,Ф.4465.ОП.1.
11. Слюсаренко А.Г., Томенко М. Історія української конституції-К 1993.
12. Мишуга М. Державна адміністрація на Україні- Камінець- 1919.
13. Хрестоматія з історії держави і права України- К: Юридич. вид-во "Ін Юре",- т.2.

14. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.- Відень, 1921- т.2.
15. Шаповал В. Розподіл влад і конституціоналізм: досвід України.- К: НІСД- (наукові доповіді, вип. 28).- 1994.
16. Грабовський С., Ставряні С., Шилляр Л. Нариси з історії українського державотворення- К: Генеза,- 1995.

В.Я.ПАВЛЕНКО, В.В.САХНО

ГОЛОД 1921-1923 РР. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ (НА МАТЕРІАЛАХ ХЕРСОНЩИНИ ТА МИКОЛАЇВЩИНИ)

Сучасний етап розвитку незалежної суверенної України є вирішальним для її становлення і самостійного існування. Сьогодні, як ніколи в умовах небувалої соціально-економічної кризи знання про найскладніші етапи історії нашої держави та шляхи подолання кризових періодів набувають першочергового значення.

Метою даної роботи є встановлення істинних масштабів голоду 1921-1923 рр. в Південному регіоні України і обґрунтування твердження про те, що ця трагедія стала прямим наслідком політики більшовиків у відношенні до трудящих.

Придання гласності історичним фактам, що розкривають картину геноциду, є засторогою для влади всіх рівнів адже нехтування економічних законів розвитку суспільства і неправомірне застосування сили спричиняє катастрофічні наслідки та складає загрозу для життя людей.

Практичне значення роботи полягає в оприлюдненні маловідомих сторінок історії Південної України, яка зазнала небаченої трагедії, котрої могло б не бути. Автори сподіваються, що гіркий досвід, отриманий на початку 20-х років, допоможе уникнути повторення цього лиха в сучасних умовах. Конкретний фактичний матеріал знадобиться в процесі підготовки лекцій та уроків з відповідної тематики, а результати досліджень можуть бути застосовані владними структурами у практичній діяльності.

Пониззя Дніпра та Південного Бугу – невід'ємна складова частина України. Цей край потужної промисловості та розвиненого сільського господарства заслуговує на кращу долю і потребує фундаментальних досліджень своєї історії, без якої не буває теперішнього та майбутнього.

Численні історичні джерела підтверджують, що даний регіон існує понад 15 тисячоліть і його вивчення відкриває перед нами багато невідомого або ж давно забутого [1, с.261-262].

Є потреба наголосити, що на історію цього регіону нашої держави великий вплив справило заснування двох міст – Херсона на Дніпрі в 1778 році та Миколаєва в 1789 році на Південному Бузі. Обидва вони стали всесвітньовідомими центрами кораблебудування України і визначили майбутнє Пониззя двох великих рік України.

Другою характерною особливістю краю стало більше, порівняно з Херсоном, значення Миколаївського порту, що пояснюється природними чинниками (глибше русло ріки). Це і обумовило швидкий промисловий розвиток Миколаєва.

Протягом довгого часу центром величезної губернії площею більше 62 тис. квадратних кілометрів був Херсон, але першість у вантажообороті, починаючи з 1862 року має Миколаїв. Не дивно, що на 1917 рік від причалів Миколаївського порту відправлялося за кордон майже 65 мільйонів пудів хліба щорічно [2, с.5].

Більшовицька влада в грудні 1920 року змінює кордони Херсонської губернії: частину території відмежовує до Дніпропетровщини, частину – до Одещини. Так, з кінця 1920 року на карті України і світу з'являється Миколаївська губернія, до складу якої входять 4 повіти – Херсонський, Єлисаветградський, Дніпровський, Миколаївський.

У результаті цих перетворень центром величезного краю стало місто Миколаїв, у якому населення кількісно переважало Херсон. При визначенні адміністративного центру неабияке значення мала і та обставина, що в Миколаєві налічувалось набагато більше робітників, які були головною опорою Радянської влади. Так, тільки на одному суднобудівному заводі "Наваль" Миколаєва працювало понад 10 тис. осіб, майже весь робітничий Херсон [3, арк.96].

Вище було сказано, що основою існування регіону був хліб, який приваблював всі режими. Грабували край і більшовики, і англо-французи, і денікінці, і німці. Та на поріг голодної смерті Південь України поставила Радянська влада. Зауважимо зразу ж, що ні про які зв'язки із закордонними державами за більшовицького режиму на Миколаївщині мова не йшла. Всі можливі підступи до портів були надійно заміновані. Прості трудівники області стали заручниками своєї довіри більшовицькій владі. У березні 1918 року Губернський продовольчий з'їзд прийняв рішення про відправку значної кількості продовольчого зерна до Петрограду, Москви та Ярославської

губернії [4, с.83,90,93]. Це був один із перших кроків до голодомору 1921-1923рр., адже спливав посівний матеріал, що означало постійний недобір зерна в майбутньому. Але два ешелони з південноукраїнським хлібом, які надійшли до Петрограду, не могли задовольнити потреби величезного міста, яке стояло в березні 1918 року на порозі голодної смерті. Фактично лише за один місяць – з лютого по березень 1918 року – більшовики зуміли викачати основні продовольчі запаси Таврійського краю. Сумнозвісна телеграма В.Леніна: "Ради бога, побольше хлеба Петрограду" [4, с.30] пролунала як сигнал Л.Троцькому, підкріплений приїздом на Херсонщину ленінського емісара Г.К.Орджонікідзе. В результаті голодуючим у Росії було відправлено 518 пудів хліба [5, арк.54].

Ешелони з хлібом рушили до Москви (253 вагони), до Петрограду (300 вагонів), до Калуги (55), до Володимира (64), до Кінешми (61), до Оленецької губернії (32), Новгородської (32) [5, арк.54].

Як стало потім відомо, це був смертельний вирок трудящим Херсонщини. Та все ж становище на деякий час намагався врятувати гетьманський уряд П.Скоропадського, повернувши землю колишнім власникам. Але вирощений у 1918 році хліб уже пішов австро-німецьким військам, а згодом його у великій кількості зажадав Денікін.

На кінець 1919 року більшовицьке керівництво остаточно надає перевагу 108-тисячному Миколаєву перед провінційним Херсоном. На цей час Миколаїв став одним із найбільших за вантажоборотом портом Європи, тут були створені "человеколюбивые общества", в які входили польська, німецька, англійська, ірландська, китайська тощо секції [6, арк.11,13]. Більшовицька влада, що вже змогла на осінь 1919 року твердо закріпитися на півдні України, і підтримуючи зв'язки з комуністами Німеччини та Угорщини, розпочинає мобілізацію добровольців – німців та угорців для експорту революції. Це було прямим втручанням у справи іноземних держав з боку більшовиків-ленінців, за що сповна заплатили своїм життям миколаївці та херсонці. Військкомати Херсона та Миколаїва 27.06.1919 року віддали наказ про мобілізацію німців та мадьяр, які проживали на території губернії. З них сформували дві інтернаціональні бригади "добровольців" і відправили до Німеччини та Угорщини. Разом з ними вивозилося й продовольство [7, арк.2].

У відповідь на цю акцію уряди Антанти висадили військові десанти на півдні України. Таким чином іноземна інтервенція фактично була спровокована авантюристичною акцією Троцького та Леніна.

Про масштаби військових дій, що розгорнулися в Північному Причорномор'ї, дають уявлення документи, які зберігаються в

Державному архіві Миколаївської області, в фондах Очаківського військкомату [8, арк.5,6,10].

3 жовтня 1919 року в Миколаєві кинули якір французькі та англійські військові кораблі [9, 3 жовтня], і в цей же час тут знаходились війська Денікіна, які разом з допомогою Антанти прагнули реставрувати колишній устрій [10, арк.1,2].

Уже 5 березня 1920 року французький канонічний човен завдав руйнівного гарматного удару по Очакову. Цілком можливо, що і "Ля Скарі" наніс по Миколаєву удар. Це був потужний гарматно-кулеметний вогонь, але за кількістю вбитих і поранених в Очакові та Миколаєві нічого дізнатись не можливо, бо ці дані були приховані більшовиками. Але відомо, що на захист Очакова та Миколаєва кинули неозброєних добровольців, доля яких була б трагічною, аби не допоміг один із випадків, який буває раз на сто років. Масоване бомбардування 7 травня 1920 року Миколаєва змусило більшовицький режим посилити революційну агітацію через представників німецької організації "Спартак", фундаторами якої були Р.Люксембург та К.Лібкнехт [12, 17 трав.]. Ця організація мала свою секцію на заводі "Наваль" (французьке підприємство) і тому через своїх агітаторів змусила французьких моряків відмовитись від військових дій. Досвід такої роботи більшовики мали ще з 1918 року, коли завдяки їх зусиллям 4-тисячний німецький корпус відмовився від збройної боротьби проти радянської влади [13, 3 бер.]. У найкритичніший момент, коли французькі кораблі були готові нанести нові гарматні удари, на них почалося повстання, яке очолив заігнаний секцією "Спартак" заводу "Наваль" Андре Марті [14, 28 січ.]. Таким чином, миколаївцям і херсонцям судилося померти не від снарядів і куль, а від голоду.

Використовуючи архівні матеріали, розглянемо цю проблему детальніше. Як відомо, не тільки Ленін, а й рядові більшовики розуміли, що утримати Україну, зокрема її Південь – дуже важлива перемога революції. Взяття в свої руки Херсонщини і Миколаївщини надавало можливість володіти найбільшими хлібними районами колишньої імперії. Жахливо те, що більшовицький режим не цікавила доля тих, хто створював продовольчі запаси. Хліб – це політика, хліб – це життя! Тому Ленінська влада направляє в 1920 році на Херсонщину польських революційних емігрантів, що почали прибувати з 15 по 28 червня 1920 р. до Очаківського ревкому. Ще раніше, 1 березня 1920 р. польські емігранти прибули до Вознесенська [15, арк.4]. Архіви зберегли списки тисяч людей, які завдяки цьому врятувались від голоду, але водночас сприяли загибелі ще більшої кількості місцевих жителів [16, арк.3].

По хліб, якого не вистачало уже місцевим жителям, все прибували і прибували їдоки з різних країн світу. Зі звіту Губчека від 3 червня 1920 р. можна дізнатись, що на Миколаївщині було створено табір для військовополонених [17, арк.2]. У звіті Миколаївської Губчека Губревкому є дані про те, що на Миколаївщині перебували громадяни Великобританії, але доля цих людей не відома, бо вони відправлені на евакобазу до Одеси. Подібні дані знаходимо і про угорських та німецьких військовополонених [18, арк.4].

Дійшли до нас також списки військовополонених поляків, але відправлені вони до Одеси тільки в 1921 р. Крім того документально підтверджено, що в районі Миколаєва перебували біженці з США, Латвії та Литви [19, арк.11].

З вищенаведеного аналізу архівних джерел можливо зробити висновок, що трудівники Херсонщини та Миколаївщини годували тисячі іноземних біженців та військовополонених. Але це тільки одна з причин використання хлібних ресурсів краю та спалаху небаченого тут раніше голоду. Документи свідчать, що влада діяла на свій розсуд, і доля місцевих жителів її не цікавила.

У 20-х роках за сприянням органів ВЧК на всіх великих підприємствах області водночас створюються осередки МОДРУ (секція міжнародної організації допомоги робітникам в Україні). На 1920 рік членством МОДРУ було охоплено 13 тис. чоловік Одразу ж осередки МОДРУ стали шефами політв'язнів у п'яти капіталістичних країнах – Німеччині (Берлін, Гамбург), Італії (Трієст, Мілан, Флоренція), Китаї (Шанхай), Польщі (Ковель, Равич), Болгарії (Варна) [20, с.29]. Допомогати людям, що потрапили в біду, благородно, але це був ще один крок до катастрофи. Подальші події виявились ще жакхливішими і завершили трагедію. За часів боротьби з Врангелем у 1920 році херсонцям і миколаївцям більшовики "надали" можливість годувати новостворену Усть-Дніпровську флотилію, обгрунтувавши це рішення тим, що флотилію побудовано миколаївськими корабелями [21, с.494-496]. Важким тягарем на плечі трудящих лягли більшовицькі реквізиції хліба та розбійницькі побори із селян. Але навіть у 1920 році пограбоване селянство Херсонщини зуміло все-таки зібрати 80 млн. пудів зерна, що дало можливість прожити 1,5 млн. людей, хоча і скрутно.

Та становище дедалі погіршувалося. Селянство кожного тижня виконувало певні завдання із хлібозаготівлі. Наприклад, проводились "тижні фронту", "тижні продовольства" (це був нічим не прикритий грабунок трудящих). Загрозу страшного голоду помітили окремі представники інтелігенції, яких одразу ж охрестили "контрреволюціонерами" та "сіоністськими прихвостнями".

Початок 1921 року виявився тривожним. Всі очікували великого лиха. Повсякчас проводилася кампанія із збору хліба і грошей для голодуючого Поволжя. Запаси продовольства катастрофічно зменшувались. Гірше того, щорічно 25% врожаю відводилося для МОДРУ. В кожному повіті та волості визначалися поля збору врожаю для МОДРУ, ці запаси були недоторканими, а тих, хто на них посягав, розстрілювали на місці [22, с.15]. Як ми бачимо, в 1919-1921 рр. хліб вивозився на підтримку революцій в Угорщині, Німеччині та Китаї. В результаті активної народної політики почався страшний голод, винуватцями якого більшовики оголосили білогвардійців та іноземних інтервентів. Насправді ж мільйонні жертви голоду на Подніпров'ї і Прибужжі – результат авантюрної політики Радянської влади.

Співставимо два історичні факти для того, щоб зрозуміти ситуацію. Так, К.К.Шиян у своїй монографії "Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921-1925 рр.)." писав: "Збитки, завдані білогвардійцями та інтервентами в промисловості і сільському господарстві Півдня становили 16 млн. карбованців." [23, с.78].

Тепер оприлюднимо знайдений документ. Він опублікований у Вознесенському повіті у жовтні 1921 року. Газета "Голос труда" повідомляє: "Вознесенський повітовий комітет КП(б)У організував великий суботник по збору хліба голодуючим братам Росії. На підводах по селах Вознесенського повіту роз'їхалися 300 вознесенських комсомольців, які зібрали і відправили братам Поволжя 5788 пудів хліба і 38 млн. карбованців" (у цінах, які склались на жовтень 1921 року).

Навіть з урахуванням різниці грошових курсів цифри красномовні, і подібні факти можна наводити й далі. Так, наприклад, прикріплення бригади "Червоних козаків" на "харчування" до Миколаївської губернії, коли тут лютував голод, означало загибель сотень людей. У 1922 році до Миколаєва та Херсона прибув агітаційний поїзд "Жовтнева революція" на чолі з М.І.Калініним та Г.І.Петровським, які відібрали у вмираючих людей і вивезли для голодаючого Поволжжя 6 вагонів зерна. З цієї ж метою молодь зібрала 2 млн. карбованців. Місцева влада навіть не стривожилася, хоча ознаки лиха проявилися повною мірою. На відміну від більшовицьких властей, православна церква у складній ситуації першою підняла тривогу, бо реально бачила, які наслідки чекають простих людей від такої авантюрної політики нової влади. У церквах почався збір коштів на закупівлю зерна за кордоном. До речі, для Херсона під час масового вимирання людей перший ешелон із продово-

льчим зерном був закуплений православною церквою, і розподілом його опікався сам єпископ Херсонський [24, 3 бер.].

Такі події були зумовлені нагальною потребою зберегти не лише життя людей, але й дуже важливу суднобудівну галузь. Крім того, на Прибужжя і Придністров'я звертають увагу іноземні політики, меценати та гуманітарні організації. Але зробити швидкі кроки назустріч іноземним державам ленінському уряду було майже неможливо. Про це переконливо свідчать як архівні джерела, так і матеріали, що їх друкували газети. Більшовицька влада закликала знищувати іноземних агентів. Газета "Червоний Миколаїв" щомісячно публікувала дані про кількість викритих органами ВЧК шпигунів, яких чекав розстріл. Шпигуноманія була інспірована більшовиками, які прагнули досягти головної політичної мети – розпалити світову революцію. Та навіть у такій складній обстановці зарубіжні гуманітарні організації розпочали свою діяльність, завдяки чому було врятовано життя десятків тисяч людей. Так, наприкінці 1920 р. у США почала діяти організація допомоги голодуючим і бідним людям під назвою "Ара". Заснували її міністр фінансів США Гувер та відомий норвезький вчений-меценат Нансен. Уже в 1921 році вони відкрили своє представництво у Москві. Очолив Московську секцію професор Худшинсен. Та перші спроби встановити контакти з голодуючим Півднем України не вдалися. Незважаючи на масову смертність, Радянський уряд не збирався повертати хлібні запаси херсонцям і миколаївцям. Зокрема в 1921 р. всесоюзний староста М.Калінін і голова виконавчої влади України Г.Петровський дали розпорядження продовжити вивіз хліба з Миколаївщини. Масове пограбування селян викликало збройний опір. Почастішали напади на більшовицькі продзагони, і в 1921 році виступи селян набувають масового характеру. Наприклад, великий резонанс викликало вбивство 16 більшовиків, що відбирали хліб у селян с.Нечаянного. В обласний Губревком у відповідь на ці події надійшла з Харкова телеграма такого змісту: "УЕР (Українська економічна рада) уповноважила наркомпрод відпустити Миколаївській губернії 50 вагонів хліба... Одержання 50000 пудів хліба для голодуючого краю – своєчасна і крупна підтримка" [24, 22 січ.].

Але даних про одержання цього хліба немає. Тому 2 лютого 1922 року Губком вирішив послати за кордон двох представників від Херсона та трьох від Миколаєва для організації продовольчої допомоги [24, 2 лют.]. В даному випадку маємо справу з одним із прикладів "народної дипломатії", що мав позитивний результат. Імен цих людей не знайдено, але продовольство, яке вони зуміли зібрати за кордоном, дійшло за призначенням.

За таких обставин корінним чином змінюється ставлення Леніна та його уряду до гуманітарної організації "Ара", адже масштаби голоду зростали. У 1922 р. почалися переговори більшовицької верхівки з комісією Гувера-Нансена та її представниками в організації "Ара" в Москві. В ході їх іноземці зажадали мати гарантії безпеки для своїх представників, що було слушно, адже кримінальна ситуація ускладнювалася.

Тим часом масштаби трагедії зростали. На 22 січня 1922 року в Миколаєві голодувало 136 тис. дітей, серед них – понад 13 тис. безпритульних. В Очакові за декілька днів зареєстровано 20 випадків голодної смерті. Більш жахлива картина була в Херсоні: у вересні 1921 року тут від голоду померло 3 чоловіки, у жовтні – 6, листопаді – 13, грудні – 39. На січень 1922 року померло 86 громадян [24, 22 січ.].

Лише після цього губкомітет вимушений був розглянути пропозицію ініціативної групи з Херсона про поїздку делегації губернії за кордон – до Австрії, Румунії, США – з метою попросити допомоги голодуючим. Одночасно на Південь України прибув представник організації "Ара" професор Худшинсен, який мав особливі повноваження. Його вчинок заслуговує поваги, адже в усій Україні влада вбачала в іноземцях тільки ворогів. Та все ж у засобах масової інформації акценти поступово змінюються. 25 січня 1922р. газета "Червоний Миколаїв" писала: "Нині, як ми маємо повідомлення про відпуск Америкою 36 мільйонів пудів хліба голодуючим Росії. Це повідомлення ми повинні зустріти з почуттям задоволення. Тепер ми бажаємо вказати на те, що багато товаришів, мабуть за недорозумінням речей, вороже відноситься до іноземних організацій допомоги працюючим в республіці. Такі явища повинні бути викоренені." Дійсно, потрібно було використати унікальний шанс, що подарувала історія в особі гуманістів з Америки та Норвегії, а тому "Червоний Миколаїв" від 25 січня 1922 р. закликає: "Кричіть, товариші, вимагайте сурогат від влади, нам треба протриматись до весни" [24, 25 січ.].

В інших містах справи йшли ще гірше. В сусідньому Херсоні щоденно помирало 15-20, а іноді 40-50 чоловік [24, 3 бер.]. Діти вмирали прямо вдома без лікарів. Мертвих не ховали. Але найжахливіше чекало людей попереду. З публікацій у місцевій пресі зрозуміло, що влада навіть не володіла даними про масштаби голоду. Вона наголошувала на нестачі посівного матеріалу. На 1922 рік запаси складали 1525 тис. пудів, це дозволило б покрити тільки 60% потреби в хлібі. 5 березня 1922 року Губвиконком визнав, що в гу-

бернії голодує майже 514 тис. чол., а все населення становило 1408025 тис. [24, 5 трав.].

Офіційні дані щодо кількості голодуючих в губернії наведено в таблиці.

Таблиця 1 (за матеріалами ДАХО).

Кількість голодуючих у Миколаївській губернії на березень 1922 р.

Голодувало Повіти	Дорослих	Дітей	Всього
Миколаївський	69000	41000	110000
Херсонський	68000	52000	120000
Дніпровський	77000	43000	120000
Єлисаветградський	6000	Повних даних немає	

Таким чином, за неповними даними в губернії голодувало майже 0,5 млн. чоловік, а точний облік взагалі не вівся. Але відомо, що найгірший стан був у Херсоні. Під заголовком "Вимираючий Херсон" губернська газета "Красный Николаев" писала: "За січень та лютий 1922 року в Херсоні вимерло більше 6000 чоловік. Хто як може, так і рятується від голодної смерті, тікає з Херсона, а голод святкує тріумфальну перемогу над нещодавно квітучим Херсоном". Тут же подається текст заяви громадянина Філіпенка до місцевих властей: "Громадянка Пузикова Євгенія та гр. Самарська мали вдома куски людського м'яса. Гр. Самарська з'їла трупи свого синопчка і сусідки Коробкової" [24, 22 січ.].

Наведені факти можна переконують у тому, що місцева влада фактично була пасивною, бездіяльною та неспроможною подолати спровоковане нею велике лихо. Гірше того, вона виступає лише в ролі статиста жакливих фактів вимирання людей. І тільки ініціатива добровольців, що впевнились у нездатності влади подолати голод, примусила Губвиконком використати народну дипломатію і послати за кордон делегацію для просити допомоги. Але далі влада не пішла. Та помітно, що в губернському центрі – Миколаєві – масштаби голоду набагато менші, ніж у Херсоні чи у Єлисаветграді. Лише втручання верхів примусило місцеві органи влади дещо активізуватися, задіяти резерви, відновити діяльність філії українського Зовнішторгу, а згодом і товарної біржі в Миколаєві та Херсоні [24, 26 лют.].

На фоні бездіяльності властей ще більш помітні благородні вчинки православної церкви під час голоду. Вже говорилось про те, що церква перша підняла тривогу, розуміючи всю серйозність обставин, що склалися на Миколаївщині – Херсонщині. Уже в 1920

році церковні діячі почали збирати добровільні внески для допомоги голодуючим. І дійсно, найперший вантаж продовольчого і посівного матеріалу надійшов у вмираючий Херсон від православної церкви. Архієпископ Херсонський – Миколаївський Прокопій набагато раніше голови Губвиконкому відвідав вмираючий Херсон. Тут він проголосив свою промову, що людське життя дорожче за золото, що один фунт срібла рятує п'ять життів. Впевнившись у безвихідному стані речей у Херсоні і випадках людоїдства, православна церква пішла на крайній крок – віддала свої золоті запаси. На 3 травня 1922 року церква для врятування людей добровільно передала 13 пудів золота, 21 пуд 25 фунтів срібла, золотий брелок з сімома діамантами, корону з 16-ма діамантами, срібла в монетах на 11 карбованців. Замість подяки духовенству владні структури в майбутньому остаточно розгромили церкву [24, 3 травн.].

Наведемо ще один історичний факт, коли православна церква взяла ініціативу згуртування парафіян для самоврятування. В ті часи за кордоном користувалися великим попитом різноманітні багатства нашого краю, на які майже ніхто не звертав уваги – конопля, лікарські рослини, пір'я, відходи тваринництва та інше. Після проведеної служителями церкви роботи серед населення вони були успішно зібрані і продані в Чехію. Газета "Червоний Миколаїв" писала: "Через Вукоспілку в Чехію з Миколаївської губернії зібрано 45000 пудів коноплі, 1000 пудів вовни іспанської, 4000 пудів пуху-пера, 1000 пудів коров'яку, 1000 пудів тютюну, 1000 пудів ліків, один вагон кишок" [24, 3 травн.].

Досвід вдалого використання місцевих ресурсів для рятування людей був застосований і в майбутньому, так як катастрофічне становище з продовольством не поліпшувалось. Не дивно, що вже на кінець лютого 1922 р. попит на відходи тваринництва зростав. Вони обмінювалися на хліб. Так, відомо, що для відправки до Польщі парафіяни зібрали шість вагонів цього товару. Народні дипломати з Херсона і Миколаїва (прізвища невідомі) зуміли зв'язатися з єврейськими організаціями, які надіслали в губернію телеграму, в якій повідомлялось, що закуплено насіннєвий матеріал, який відправляється до Миколаїва [24, 2 лют.]. Отже народна дипломатія знову підтвердила свою дієвість.

В обмін на хліб за кордон пішла також марганцева руда, золото, ліки, але здолати голод цими засобами було неможливо. Адже 1,5 млн. пудів хліба вивезли, і поповнити таку велику втрату було неможливо. В цих жахливих умовах ще одну спробу врятувати вмираючий південь України здійснила організація АРА.

10 лютого 1922 року в Миколаїв прибув її представник – громадянин США Айні. Жахливі картини відкрилися перед очима цієї людини. В екстремальних умовах Айні починає діяти не гаючи часу, і перш за все ставить перед офіційними представниками Москви жорстку вимогу: залучити до приймання хліба з Америки всі наявні сили Губвиконком, Зовнішторг та Чорномортранс губернії [24, 10 лют.]. Місцева влада до приймання хліба була не готова, адже мова йшла не про кілька десятків, а кілька сот кораблів із цінним вантажем. Місцеві порти виявились закутими в кригу, а крім того по всій довжині морського шляху від Одеси до Херсона і Миколаїва знаходились мінні поля. Тому Айні терміново телеграфує в Одесу і запрошує військового спеціаліста з-за кордону – пана Гааза. У зв'язку з його приїздом "Червоний Миколаїв" 2 лютого 1922 року пише: "Пан Гааз прибуває до Миколаїва для огляду пригодності порту в прийманні суден. Організація АРА замовила 300 пароплавів, тому буде використано терміново елеватор вміщенням 1,5 млн. тон зерна" [24, 2 лют.].

Та через заміновані морські шляхи і неготовність портів виникла загроза зриву допомоги, особливо це стосувалося Херсону. Проритися до вимираючого міста зробив спробу турецький пароплав "Хаджи рята", але йому вдалося підійти лише до Очакова, завдяки чому його мешканці були врятовані. Після цього командир американського пароплава "Вензелос" змушений був перевантажити зерно на суховантаж "Ельбрус", яке взяло курс на Херсон – центр постійної уваги і болю благодійників. І день порятунку нарешті прийшов. Це сталося 3 березня 1922 року, коли до Херсону прибуло очікуване зерно, закуплене на гроші православної церкви, а разом з ним норвезький капітан В.Квіслінг. На другий день по приїзду В.Квіслінг вже вирішував питання, пов'язані з практичною реалізацією рятувальних заходів [24, 3 бер.].

Таким чином, капітан В.Квіслінг врятував своїми діями життя багатьом херсонцям, але у майбутньому його доля склалася трагічно. В період роботи по подоланню голоду на Україні він познайомився з харківською дівчиною з дворянського роду – Галиною Пасек, яка стала його дружиною і помічницею. Та вже після того, як організація АРА з честю виконала свою благородну місію на Україні. Й.Сталін назвав усіх представників цієї гуманітарної організації іноземними шпигунами. Під час німецької окупації Норвегії В.Квіслінг став прем'єром Норвегії, особистим другом Гітлера, за що пізніше за вироком трибуналу Норвегії був розстріляний. Але для Херсонщини періоду 1922-1923 рр. його постать символізує життя сотень тисяч наших громадян, і тому 5 березня 1922 року в Миколаїві на відкритті "Інтерклубу" представник Губкому в своїй

промові говорив: "Сьогодні ми зустріли своїх рятівників. Ми в дуже тяжкій скруті, тому ми також станемо на ноги, і нам не буде соромно за наш зовнішній вигляд перед пролетарями світу..." [24, 5 бер.].

Але на цьому діяльність благодійників не припинялась. Побачивши жахливі картини смерті ослаблених людей тепер уже від вживання їжі, капітан В.Квіслінг почав організацію медичної допомоги потерпілим. На кошти своєї організації він найняв лікаря, який і очолив медичну службу, що займалась опікою жертв голодомору в реабілітаційний період. У всіх повітах губернії така служба була створена [24, 6 трав.].

Та не дивлячись на всі ці заходи, наслідки голодомору були жахливі. Якщо на 1921 рік в Херсоні проживало 81 тисяча 400 чоловік мешканців, то на початок 1923 року залишилося менше 40 тисяч чоловік, останніх забрав голод [26, с.21].

Миколаїв втратив під час голоду 1921-23 рр. близько тридцяти тисяч жителів. До голоду тут мешкало 108 тис. чоловік, а залишилося 81 тис. мешканців [27, арк.11,21].

Після цих подій пройшло багато років, але коли, нарешті, з'явилась можливість на основі документальних матеріалів назвати конкретні цифри, які характеризують масштаби горя та одержаної допомоги. Лише населенню Миколаївської губернії організація АРА надала підтримку на суму 20 млн. доларів, за які купили 300 тис. тон зерна, що дало можливість прогодувати біля 3 мільйонів людей протягом 150 днів [28, 1 арк.].

На жаль ще й сьогодні гуманітарна діяльність цієї організації мало відома і не отримала належної оцінки. Але відомо, що всією цією роботою опікалося створене в Миколаєві на початку 1922 року англо-американське товариство друзів Росії [29, арк.2].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Археологические открытия 1968 г.- 1969.
2. Обзор Николаевского градоначальства за 1914 год.- Николаев,1915.
3. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф.1817, оп.2, спр.346.
4. Ленін В.І. Повн. збір. тв.- Т.50.
5. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВОВУ), ф.130, оп.2, спр.172.
6. ДАМО, ф.2233, оп.1, спр.502.
7. ДАМО, ф.2237, оп.1, спр.4.
8. ДАМО, ф.2237, оп.3, спр.1.
9. "Південне Слово".-1919.
10. ДАМО, ф.161, оп.1, спр.1.
11. ДАМО, ф.916, оп.2, спр.255.
12. «Путь социал-демократа».-1919.

13. "Борець за комунізм".-1919.
14. "Трудовая газета".-1919.
15. ДАМО, ф.156, оп.1, спр.13.
16. ДАМО, ф.239, оп.1, спр.3.
17. ДАМО, ф.916, оп.2, спр.89.
18. ДАМО, ф.235, оп.1, спр.11.
19. ДАМО, ф.152, оп.1, спр.149,191.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область.-К.,1983.
21. Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні. Сб.док.-К.,1963.
22. "Власть труда".-1922.
23. Шиян К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості в 1921-1925 рр.- К.,1959.
24. "Красный Николаев".-1922.
25. Сесилие Л. Мария К.- Осло,1955.
26. Херсон за 50 років Радянської влади.- Одеса, 1966.
27. Центральний державний архів Радянської Армії (ЦДАРА), ф.9, оп.1, спр.193.
28. ДАМО, ф.314, оп.1.
29. ДАМО, ф.318, оп.1.

УДК 81.411.4

В.М. ДЕМЧЕНКО

НАЦІОНАЛЬНО – МОВНІ ДОМІНАНТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ. (ПЕРІОД З 1926 ПО 1989 РІК)

Південь України у мовно-національному плані становить певний феномен: історично домінуючий кількісно український етнос перебуває в становищі субстрату під впливом колишньої метрополійної російської культури, колишні селяни за походженням і хлібороби за станом стають у місті носіями російської мови, а їхні діти ідентифікують себе часто вже як росіян.

Ці явища були зумовлені поступовими процесами денаціоналізації, які стали найбільш ефективними у 2-й пол. XX ст. Це дослідження присвячено радянському періоду розвитку півдня України, зокрема у національному та мовному планах.

Перший перепис радянського періоду (1926 р.) мав кілька пунктів щодо національної мови. В особистій картці респондента крім питань про національність, рідну мову, місце народження фіксувалося питання «якими мовами читаєте, пишете?» Але, на жаль, переглянувши ці картки, ми засвідчили, що відповідей на питання про рідну мову було дуже мало. У повністю заповнених картках (у сіль-

ській місцевості – це перші три питання) головним чином співпадають національність та рідна мова. Наприклад, у с.Козачі лагері (сучасний Цюрупинський район) зі ста чоловік 73 – українці з національною М1, 15 – росіяни з РМ1, інші – євреї та поляки з РМ1, але жодного неукраїнця з українською М1, що свідчить про дуже низький ступінь асимільованості росіян у той час. У Новій Олексіївці лише українці відповідають на питання про рідну мову (вона у них українська). В Команівці – 37 євреїв зі своєю національною М1, у Новій Дмитрівці така ж ситуація з молдованами та українцями (1, с.718,702,720,706).

Отже, питання про рідну мову не отримало реальних підсумків, хоча перед переписом значилось, що «запитання про рідну мову покаже нам, якою мовою говорить населення Республіки та скільки людей кожної нації за свою рідну мову не вважають мову своєї національності, а через царську гнобительську русифікаторську політику змушені були забути її».

За переписом сільського населення було в 6,2 рази більше за міське. Вже в деяких документах фіксується СМТ, де нараховується 19 622 українці (63,5%), 6760 росіян (21,9 %), 4007 євреїв (13 %). В селах – відповідно 82,6, 9,2, 3,9% та німців – 3,7 % від загальної кількості селян (2, с.48). Всього по окрузі – відповідно 76,23%, 11,25, 7,92, 2,92%. Аналізуючи аналогічну дистрибуцію в районах, відразу відзначаємо факт домінування українців – від 60,8% у Херсонському до 97,4% у Великоолександрівському. Росіян у Херсонському районі – 22,6%, у Каховському та Скадовському – 17,1%, а у Великоолександрівському – 0,8%. Євреїв – третьої за кількістю національності в їх національному Калініндорфському районі – 93,2% (тут же німців – 6,8%), у Херсонському – 14,3 %, у Бериславському – 10,2% [3, с.5-57].

У сусідніх областях ситуація аналогічна: в більшості районів домінують українці (наприклад, у Березовському 69,3 % – українці, 7,1% – росіяни, 9,6 % – євреї; у Братському – відповідно – 79,1, 14 та 1,9%; у Жовтневому – 74,5, 11 та 7,8%; в Очаківському – 83,9, 9,4 та 3,2%). В «національних» районах теж домінують представники нацбільшості: у Благоївському – болгари (66,5%), у Спартаківському та Карл-Лібкнехтівському – німці (94,3 та 90%). Прикладом «національно змішаного» може бути Тілігуло-Березанський: 42,7% – українці, 31,5% – росіяни, 24,4% – німці. [3, с.162 – 193].

Що стосується великих міст, то тут відзначається деяка зміна дореволюційного співвідношення: в Одесі українців – 17,5%, росіян – 33,6%, євреїв – 36,4%, у Миколаїві – відповідно 29,9, 44,5 та 20,8%; у Херсоні – 39,5, 36 та 23,2%. Якщо взяти ситуацію в райо-

нах біля центрів, то побачимо зворотню картину: 66, 14 та 9% – молдовани в Одеському, 72,8, 16,3 та 7,6% – болгари в Миколаївському, 60,8, 22,6 та 14,3% – євреї в Херсонському районах, що доводить тезу про своєрідний національно-пріоритетний розрив між центральним містом та районом або й областю в цілому. Що стосується малих міст, то в них ситуація приблизно аналогічна районам (наприклад, у Первомайську 55,9%- українці, 10,5% – росіяни, 31,3% – євреї), що було головною ознакою як малого, так і великого міста.

Найбільші зміни відбулися в місті Херсоні: у 1925 р. співвідношення українці-росіяни становило 14,6-51,5% (6.066-21.488 осіб), у 1926 р. (за переписом) – 35,92-35,96% (21.124-21.147), у 1934 році – 39,5-36,0% (36.169-32.955). Ймовірно, що під час перепису, під впливом українізації значна кількість населення «повернулась» до своєї національності, якої зреклись ще у XIX ст. Їх предки, а можлива і деяка дезінформація, яка, щоправда, верифікується даними 30-х років і наступними фактами.

З повоєнного часу серед архівних і статистичних даних по області немає жодного пункту щодо національностей та мов, документація оформлюється виключно РМ-ю (лише деякі бланки, зокрема в освіті, залишились УМ-ю). Фіксується лише сільське та міське населення, співвідношення між якими становили чотири до одного.

Але деякі матеріали на кінець сорокових років уже дають певні данні щодо національної диференціації. Так, наприклад, із розподілу працівників області за виробничими галузями дізнаємося про домінування українців усіх професій: у промисловості, у будівництві, МТС, радгоспах, транспорті, медицині, навіть в освіті, науці та торгівлі відсоток українців складав 80-90% і вище [1, с.20,24,36,47,48,54,64]. Найменший їх відсоток – у міській політосвіті (78%) та обласному апараті (58,6%), що говорить про пріоритети держави в національній політиці. Ці пріоритети починають конкретизуватись на початку 50-х років: ліквідуються національні райони, хоча ще фіксується Калініндорфська сільрада (2434 жителі, 845 колгоспників). Але потік українців до Херсона та області залишався домінуючим і набагато переважав потік росіян із Росії: у два рази серед мігрантів із міст та у 6-7 разів серед жителів сіл. Тому, певно, сільське населення збільшується на 21,4 тисячі. В той період активізується процес переселення жителів Заходу й Центру України (20,9 тисяч). Але міське населення починає теж потроху зростати через індустріалізацію (на 1950 р. – третина від усіх жителів області, на 1953 – друга частина – через будівництво ГЕС). Міське населення збільшилось за рахунок головним чином робітників з України

та Молдови (але й сільське населення збільшилось на 20 тисяч з 1952 по 1953 рр).

Через те що мігрантів із областей України було в шість разів більше, ніж із Росії, можна з певною долею ймовірності стверджувати, що МС (навіть у місті) виявляла українське домінування. А доказом може стати факт фіксування УМ як мови навчання в педінституті, учительському інституті, медичних школах, торгових технікумах, педучилищах і музичних училищах. У 1953-54 рр. до них додався Бехтерський гідромеліоративний технікум, Цюрупинський ветеринарний технікум, культосвітнє училище в Херсоні. Але треба зазначити, що РМ-навчання функціонувало в сільгоспінституті, гідрометеорологічному технікумі та морехідних училищах [1, с.11-29].

Серед дітей, що вчилися у них, більшість – українці – приїхали поголовним чином з Півдня та Сходу України, що вказує на їх можливе частково російське мовлення. Ця причина, а також мовна традиція Херсона можуть пояснити РМ освіти у закладах, які готують основну масу спеціалістів для народного господарства, що надалі зумовлює функціональне домінування РМ у виробництві.

Отже, аналізуючи етнічні потоки – вже згадувані та наступні, за 1959 та 1961-67 роки, – можна підсумувати, що потік українців у чотири рази перевищує потік росіян (міські жителі), а серед переселенців – селян – у шість разів, що доводить факт домінування українців за національністю та селян за походженням серед мігрантів. Найбільший потік спостерігається головним чином з Донбасу, Дніпропетровської та інших сусідніх областей України, а також з Іванівської, Мурманської областей РРФСР і Краснодарського й Приморського країв, звідки ймовірно теж багато було українців. Крім механічного, і природний приріст населення засвідчує домінування українців: серед народжених у 1961 році 83,2% – українці, 12,8% – росіяни (євреїв фіксується лише 0,4%, але в ці роки переважна більшість древнього етносу записувалось як росіяни або українці). Серед померлих 71,2% – українці, 2,6% – росіяни і 1,9% – євреї [1, с.23]. Але через десять років народжуваність перших зменшується (80%), других – збільшується (15,6%). Серед померлих перших стає більше, що доводить тезу про демографічний спад національностей [1, с.27-29]. Цікавий факт: у народжених українців кожен дев'ятий батько – іншої національності, у росіян – кожен другий (приблизно так і у білорусів, поляків та євреїв). У 1967 році серед українців ця частка збільшується за рахунок міста, де вона становить 1/5 серед народжених інших національностей (у місті майже 2/3 від кількості батьків – не їхнього етносу). Це засвідчує

активність українців – чоловіків у створенні змішаних шлюбів і незрозумілу аргументацію визначення національності дитини.

Інших даних, починаючи з цих років, про національний склад демографічних потоків немає (як і про національний склад і мову школярів та студентів). Лише наприкінці сімдесятих фіксується 13 – відсоткова частка росіян, що навчалися у ПТУ й технікумах (у вузах – 25 %). За національним складом більшість тут була українців (86 і 68 %), а за соціальним складом – робітників (1, с.34,41,108,112).

Національно – мовний розвиток у 2-й половині ХХ ст. Характеристика етнічних груп: урбанізація та демографічні детермінанти.

У післявоєнний період (2 пол. ХХ ст.) було чотири переписи населення – 1959, 1970, 1979, 1989 рр. Соціальні умови в ці періоди були принципово однаковими, і тому краще спостерігати процеси національного росту та мовні у порівнянні між цими часовими періодами (десятиріччями) та між сусідніми областями, використовуючи для наочності відповідні таблиці. Отже, за національним складом, з 1970 по 1989 роки спостерігається зменшення частки українців з 78,3 до 75,7 %, збільшення частки росіян з 18,1 до 20,2 % (серед інших національностей зміни незначні: збільшення молдован, болгар, кримських татар, зменшення євреїв, причому зміни ці відбуваються в сільській місцевості, а в місті ситуація переважно стабільна, що пояснюється переїздом селян – українців до міста. Так, у Херсоні та Н.Каховці українців стало навіть більше (а росіян – менше), у районах, крім Голопристанського, відбувається зворотній процес.

За місцем народження 51,2 % росіян – з України, 41,9% – з Росії, 2,6% – з Казахстану, причому вихідців із двох останніх територій більше налічується в селі. Українців, народжених у Росії, – 1,7%, у Казахстані – 0,5%, євреїв – відповідно 5,7 та 2% (народжених в Україні – 89%). Всього народжених поза територією України – близько 14%, що доводить тезу про нормальний розвиток національних співвідношень на даній території.

За соціальним походженням 59,2% українців – робітники, 23,8% – службовці, 16,2% – колгоспники. Серед росіян ця дистрибуція складає відповідно 58,1-33,9-7,8%. Українців більше працює у виробничих галузях (77,4%), зокрема в сільському господарстві (33,5%) та промисловості (22,6%). Розумовою працею займаються 29,1% національності (серед росіян – 35,8%), а в середньому пріоритети обох націй до нашого часу взаємопідлаштовувались за довгий період співпроживання (лише промисловість залишилась переважно прерогативою росіян, а сільське господарство – українців).

Динаміка співвідношення кількостей міського й сільського населення дає змогу відзначити різке збільшення першої в період з

1950 по 1965 роки (але не через збільшення населення міст області, а через формалізоване, чітко не мотивоване утворення СМТ – райцентрів, жителі яких почали фіксуватись як міські, хоча працювали вони переважно у колгоспах чи радгоспах). Тому всі розрахунки, в основі яких лежать такі поняття, як «робітники» та «міські жителі» (як і «середня освіта», ступінь умовності якої на той час був високим), потрібно сприймати з певною долею ймовірності та відносності, бо саме через них держава реалізовувала у повоєнний час свою національну та соціальну політику.

В останніх переписах значна увага приділяється національно-мовним проблемам: додаються питання про вільне володіння кількома мовами та про другу мову. Зрозуміло, що більшість населення визнає саме національну мову за М1, але кількість ця різна в різних областях. Так, у багатонаціональній Одеській області цей відсоток дорівнює 79,2 % 1989 року, а стан у Херсонській області аналогічний загальноукраїнському (відповідно 87,6 та 87,9%). Це пов'язано насамперед із визнанням українцями, як найкількіснішою нацією, своєї національної мови як М1 (в Одещині – 74,2%, в Херсонщині – 87,7%), а також РМ за М1 (відповідно 25,7 та 12,3%). У Миколаївській області відповідні дані є ближчими до херсонських. Євреї, як історично третя найчисельніша нація регіону, визнають за М1 РМ (92-93 %, по Україні – 90,6%), а свою національну мову – 7,5% євреїв Одещини, 5,8% Херсонщини і 4,2% Миколаївщини. Що стосується представників інших національностей, то спостерігається зменшення відсотка «національносвідомих» та збільшення «нацменів», що визнають за М1 як РМ, так і УМ. Росіяни за давньою традицією на 96-99% залишаються вірними своїй національній мові (яка і була державною підчас переписів). По Україні цей відсоток становить 98,3%, але спостерігається зменшення. Відсоток населення, що вільно володіє мовою своєї нації, коли вона сприймається як М2, вказує на ступінь певної денационалізації у кожній області (в Одеській – 11,3%, Миколаївський – 7,2%, Херсонський – 6,4%, по Україні – 5,6%). Відсоток населення, що не володіє М2 (монолінгви), також свідчить і про ступінь освіченості в областях (в Одеській – 48,8%, далі – відповідно 39,6, 35,1 та 46,6%) і про БЛ-рівень кожного етносу: українці, що не володіють М2 (відповідно в областях і по Україні – 35,5, 32,8, 29,8 та 33,4%; росіяни, що не володіють М2 (75,6, 67,1, 56,7 та 66%); євреї, що не володіють М2 (59, 38,9, 41,5%, в Миколаївській – 56,2%), з чого відзначаємо найвищий БЛ-рівень українців. Тако ж можна відзначити, що з 1979 по 1989 рр. значно зросла кількість представників кожної національності, які володіють УМ як М2 (деякі національності – як М1).

Серед населення Херсонської області найбільший відсоток осіб, що визнають національну мову за М1: серед росіян – 96%, далі за ієрархією – українці (87,7%), молдовани (62,5%), вірмени (56,9%), гагаузи (46,4%), болгар (35%), німці (18%), греки (17,7%), поляки (5,9%), євреї (5,8%). УМ – М1 для 60,4 % поляків, 17,1% – молдован, 12% – болгар, 11,5% – німців. УМ як М2 володіють 50,4% євреїв, 40,4% росіян, 23,9% болгар. РМ як М2 володіють 62,7% українців, 53% молдован, 51% вірмен, 47,4% поляків, 46,4% гагаузів. Монолінгвами є 56,2% росіян, 54,4% німців, 48,9% поляків і греків, 38,9% євреїв. Отже саме українці та молдовани традиційно мають найвищий БЛ-рівень. Ще один висновок пов'язаний із володінням національною мовою як М2: поляки, німці, болгар, греки, корейці, угорці, чехи або володіють національною мовою як М1, або не володіють нею зовсім [4]. Якщо диференціювати відомості за міськими та сільськими жителями (беручи до уваги вже зазначену умовність щодо фіксації першого поняття), відзначаємо кілька особливостей: у селі більше питома вага носіїв національної мови як М1 (94,8% проти 83% у місті), носіїв УМ як М1 – національної (2,01-0,86%), володіючих РМ як М2 (23,7% росіян, 31,2% євреїв, 27,3% поляків, 16,5% німців (53,3-46,7%), не володіючих М2 (38,2-33,1%) Також у селі більше українців з національною мовою – М1 (97,3 проти 80,3 %), євреїв (13-5,6%), молдован (69% – 53,4%), інших національностей – у незначній мірі, більше представників інших національностей з УМ – М1: росіян (9,6-2,02%), євреїв (13,1-1,7%), поляків (77-45,6%), болгар (23,4-7,06%), та інших. Якщо взяти ці співвідношення серед жителів міста, фіксуємо більшу, ніж у селі, кількість носіїв РМ серед українців (19,5-2,6%), євреїв (92,6-73,2%), молдован (29,7-12,6%), поляків (47,6-15,6%) та інших. У місті більше питома вага володіючих національною мовою як М2 (8,9-2,3%), зокрема серед українців (11,7-1,5%), молдован (12,2-8,2%), гагаузів (12,9-4,3%); більше володіючих УМ як М2 (10,9-5,9%), хоча це стосується не всіх, а лише євреїв, поляків, вірмен, греків, (як ми вже знаємо, представників «урбанізованих етносів»). Хоча відсоток не володіючих М2 серед селян більший, у місті він перевищує сільський серед росіян (58-50,7%), євреїв (39-32%), та незначною мірою серед німців, болгар, вірмен, греків.

Отже, у сільській місцевості є належні умови для збереження національної мови як М1, для функціонування УМ як М1 серед неукраїнських національностей (за факту володіння РМ-ю як М2 половиною селян, хоча, певно, там немає необхідності володіти взагалі М2, а цей відсоток, хоч і не принципово, але перебільшує міський). Ці висновки підтверджуються даними щодо міст та районів Херсонської області. У Херсоні 69,2% українців мають національну

мову за М1, РМ – 30,7% (росіяни з РМ майже всі – 99,2%). У Н.Каховці – відповідно 78,8 - 21,1 - 99%, у Каховці – 91,3 - 8,6 - 98,9%, а у Каховському районі – 98,1 - 1,8 - 90,3%. В інших районах теж відчутна частка росіян із УМ – М1: Білозерський (7,4%), Бериславський (7,9 %), Великоолександрівський (14,8 та 27,3% молдован), Чаплинський (7,8%), в інших районах – 4-5 відсотків [4].

Спостерігається більший відсоток українців із РМ1 у районах, де центр – місто (Цюрупинський, Геничеський, Каховський), хоча у Бериславському цей процент незначний (1,1%) . Якщо скласти показники володіння УМ та РМ, отримаємо умовну цифру БЛ – культури. За цим принципом на першому місці – Нововоронцовський район (97,4+67,3%), далі розташувались Каховський (81,5+82,4%), Нижньосірогозький (88,2+73,5), Високопільський (96,6+64,7%), Бериславський (92,7+66,4%), Херсонський (66,3+87,3%). Така дистрибуція не відповідає ієрархії за освітою, де попереду міста Херсон, Н.Каховка, Каховка та Цюрупинський район, а залежить передусім від володіючих мовою нацбільшості.

Порівнюючи МС – дореволюційну та післяжовтневу, відзначаємо, що БЛ – опозиція між УМ та РМ залишається найактуальнішою у південному регіоні і на наш час. Різниця в тому, що тепер УМ переважає функціонально – через причини кількісного характеру (вольове приєднання Західної України, домінування українців у місті), та декларативного (існування більшого ступеня автономії у 20-30 роки та державності у 90-ті).

Отже, УМ-СМ; ОМ; 67,6% (3 ранг), МШК (за диференціації населених пунктів), МО (зараз – на всіх етапах).

РМ-СМ; ОМ (сумісна, або допустима – декларативно); 28,6% (4 ранг); МШК, МО (теж на всіх етапах, у деякій мірі – неофіційно). В наш час обидві мови мають символ МР (мова релігії – конфесійна).

Як бачимо, великої параметричної різниці немає (між мовами та аналізованими періодами), але потрібно відзначити, що в сільській місцевості українська мова домінує вже навіть у місцях компактного проживання росіян (наприклад, Нижньосірогозький район). Таким чином, російська мова залишається функціонально значимою лише в умовах великого міста та міста відносно недавнього заселення (наприклад, Нової Каховки), де домінує в діловій (управлінській) та освітній сферах. Причому це відносне домінування вже тримається на традиційних, а не офіційних засадах – точно так, як було з українською мовою в умовах села, коли ні які державні дії не могли вплинути принципово на функціонування мови більшості. Єдина різниця – це переважна більшість українців за національніс-

ту – жителів сучасного міста, потенційне знання яких української мови (внутрішньо закодоване) може стати практично реалізованим (звичайно, за умов відповідних державних орієнтацій у мовній політиці).

Щодо порівняння ситуації у трьох південних областях, відзначаємо, що вищеописані особливості для кожної з них є аналогічними, і лише деякі кількісні аспекти, пов'язані з національно – мовними проблемами, дають змогу нам розташувати за ієрархією (щодо близькості показників до середньоукраїнських) ці області таким чином: Херсонська, Миколаївська, Одеська. Це ще раз доводить історичну спорідненість регіону, який і адміністративно колись був одним цілим. Національно – мовні особливості в цілому відповідали завжди загальноукраїнським, а нинішня мовна політика може призвести і до відновлення історичної справедливості, коли український селянин матиме деклароване право на вільну працю, та рідну мову, якої можна не соромитись в умовах міської канцелярії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАХО. – Ф.2,14,41,169,435,1234,1546,2000,2011.
2. Прошлое служит настоящему. – Херсон, 1991.
3. Одеська область (адресна й довідкова книга) на 1935 рік. – Одеса, 1934.
4. Национальный состав населения Херсонской области (по данным переписи населения 1989 года). – Херсон, 1991.

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ

УМ (українська мова),

РМ (російська мова),

БЗ (білінгвізм),

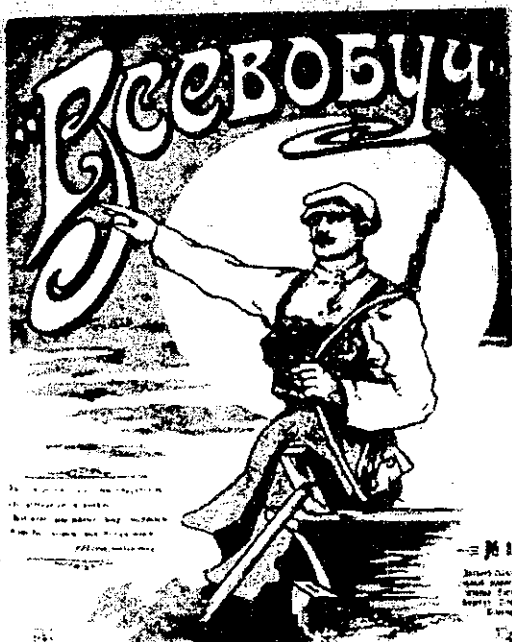
БЛ (білінгв, білінгвальний),

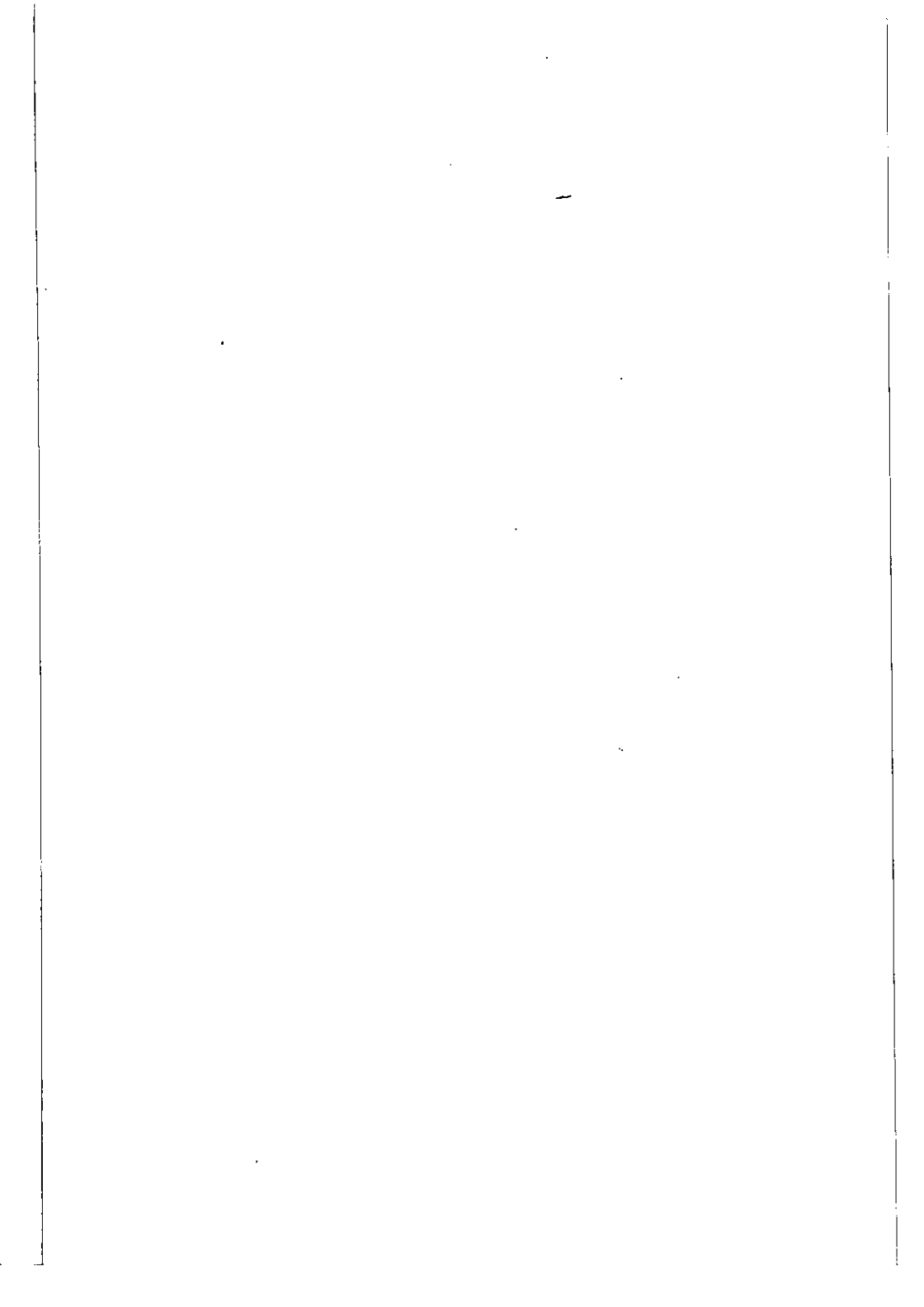
М1,М2 (мова за порядком засвоєння),

МС (мовна ситуація),

ОМ, МШК, СМ, МО,МР (параметричні умовні аббревіатури: офіційна мова, мова школи, стандартна мова, мова освіти, мова релігії).

ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ "УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ"

"Украинская жизнь" – щомісячний науково-популярний та суспільно-політичний журнал. Видавався у Москві з 1912 до 1917 р. Ідея видавати у центрі Росії український журнал російською мовою виникла серед членів української секції московського Товариства слов'янської культури. За мету діяльності журналу було поставлено ознайомлення суспільства зі станом, розвитком та задачами українського національного руху, взагалі з життям та потребами тридцятимільйонного українського народу. Але найголовнішою метою журналу була боротьба за українську мову, школу, за законне їх існування у суспільстві.

У 1912 – 1917 роках (період діяльності 4 Державної Думи) питання щодо української освіти набуло найбільшої гостроти. Її критичний стан примусив Російський уряд розглядати його на державному рівні. Українці виступали з програмою вимог національних початкових шкіл, викладання української мови як предмету в інших типах шкіл, допущення її до вжитку в церкві, судочинстві та адміністративних установах.

Саме в такий час і з'явився український журнал російською мовою "Украинская жизнь". Журнал можливо було передплатити та придбати у таких містах як Москва, Петербург, Саратов, Київ, Катеринослав, Одеса, Катеринодар, Харків, Полтава, Лубни, Черкаси, Кам'янець-Подільський, Житомир – саме ці міста відрізнялись бурхливим громадським та політичним життям на початку ХХ століття.

У створенні журналу брали участь найкращі інтелектуальні сили української науки та освіти. Редакторами цього видання фактично були: видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик української літератури, постійний автор "Записок наукового товариства імені Т. Г. Шевченка" С.Єфремов та активний діяч національно-визвольного руху С. Петлюра. За п'ять років існування журналу в його виданні брали участь більше 75 осіб. Серед них були: С.Балабуха, професор І.Бодуен-де-Куртене, І.Бочковський, І.Брусиловський, С.Буда, О.Білоусенко (псевдонім О.Лотоцького), І.Білоусов, М.Біляшівський, Leon Wasilevski, М.Василенко, М.Грушевський, О.Грушевський, Д.Донцов, В.Дорошенко, Д.Дорошенко, В.Жаботинський, Л.Жебуньов, Б.Кістяківський, Ф.Корш, А.Кримський, В.Липинський, І.Лучицький, Є.Олесницький, С.Русова,

О.Саликівський, М.Сумцов, П.Чижевський, М.Чубинський, С.Шелухін, Л.Яновська та інші.

Структура основних розділів та рубрик журналу "Украинская жизнь" охоплювала майже всі сторони суспільного життя українства. Постійними рубриками часопису були: "На Украине и вне ея", "Библиография", "Литературная летопись", в яких розповідалось про систематичні утиски і обмеження українського друкованого слова, про нищення всього українського в державних установах, про переслідування українських вчителів місцевими органами влади, про закриття "Просвіти", про нові твори українського напрямку та про їх надходження до редакції. Слід підкреслити, що в кожному номері журналу були гострі публіцистичні статті з питання національної освіти та школи.

Цікавим винаходом журналу стало друкування анкети "Украинской жизни" для читачів. Вона містила 15 питань, на які всі бажаючі мали можливість відповісти, з них 2 питання стосувались проблеми освіти. Питання 5: "Как вы относитесь к вопросу об украинской школе; признаете ли вы украинскую народную школу необходимой; видите ли вы нужду в создании других типов национальной школы вплоть до университетов?" Питання 13: "Каковы должны быть на ваш взгляд ближайшие задачи украинской интеллигенции?". Журнал дуже швидко набув авторитету серед читачів. "Украинская жизнь" не переслідувала ніяких партійних чи групових цілей, а була відкрита для всіх, кого об'єднувала ідея національного самовизначення взагалі, й України зокрема. Тому свої відповіді на анкету прислали такі видатні діячі, як Ф.Корш, М.Туган-Барановський, І.Бодуен-де-Куртене та інші. Ці відповіді мають не тільки історичне значення, а й залишаються актуальними для вивчення проблеми національної освіти.

Федір Корш (1843 – 1915) – визначний російський класичний філолог, славіст і орієнталіст, професор Московського, Одеського та Петербурзького університетів, академік Російської Академії наук, дійсний член НТШ, оборонець українського культурно-національного руху і прав української мови [1]. Для української нації цінним є головування Ф.Корша у створеній при Академії наук "Комиссии об отмене стеснений малорусского печатного слова", завдяки праці якої стала відома записка Імператорської Академії наук "Об отмене стеснений малорусского печатного слова" (1905 р.). Ф.Корш знаходив можливість приділяти багато уваги захисту прав українського народу. На п'яте питання анкети він відповів: "Признать допустимым ученье на малопонятном ученикам языке может лишь тот, кто имеет в виду цели не педагогические, а какие-нибудь иные, – например политические. Но такой тенденциозный лже –

педагог не достигает и того, к чему в тайне стремится, так как трудно себе представить, чтоб кто-нибудь представил себе задачей одичание и озлобление целого народа ;...невозможно отрицать необходимость преподавания в низших украинских школах на украинском языке. Что касается введения украинского языка в средние и высшие учебные заведения Украины в качестве языка преподавания, то в принципе нельзя ничего возразить и против этой меры." [2, с.16-17]. Що ж до найближчих завдань української інтелігенції (питання 13) Ф.Корш писав: "Ближайшие задачи современной украинской интеллигенции не только в российской, но и в австрийской Украине сводятся к заботам об истинном, то есть свободном от посторонних целей, и основанном на возможно широкой программе просвещения своего народа снизу. В то же время украинская интеллигенция должна усиленно работать и над собственным просвещением, не ограничивая себя в этом стремлении никакими националистическими или партийными соображениями" [2, с.21].

Борець за свободу національного розвитку всіх мов і незалежності народів, зокрема українського, І.Бодуен-де-Куртене (1845-1929) взяв участь в анкетуванні часопису. Визначний польський мовознавець, професор Казанського, Тартуського, Краківського, Петербурзького, Варшавського Університетів, дійсний член Краківської і член – кореспондент Петербурзької Академії наук, дійсний член НТШ [3], писав: "Украинская школа очевидно необходима, если ее требуют. Это для меня окончательное и беспелляционное решение... Если украинцы требуют для себя университета, должны его получить" [4, с.42]. Питання про інтелігенцію І.Бодуен-де-Куртене вважав дуже складним: "Я могу только заметить, что задачи украинской интеллигенции не могут быть одинаковы для всех ее представителей. Во всяком случае сознающие себя украинцами интеллигенты должны бы содействовать поднятию умственного и нравственного уровня родного им населения именно с помощью украинского языка" [4, с.46].

Проблеми української освіти завжди були пов'язані з національним питанням, і тому на сторінках журналу "Украинская жизнь" їм приділялась велика увага. Тільки за 1912 рік було надруковано понад 17 статей з цієї проблеми. Серед них були статті монографічної цінності: Білоусенка О. "Гибель "Просвит", М.Грушевського "Украина и украинство", Д.Донцова "За украинский университет (письмо из Галиции)", В.Дорошенка "Украинская академия наук", Є.Олесницького "Борьба за украинский университет", О.Салі-

ківського "Судьба українського слова", С.Черкасенка "Голос українських учителів" та інші.

Журналісти часопису уважно стежили за перебігом подій у 4 Державній Думі та своєчасно інформували читачів про діяльність депутатів української фракції з питань захисту національної школи й прав українців. Широкого резонансу з цієї проблеми набули статті О.Білоусенка "Украинский вопрос в 4 Думе", С.Єфремова "Приказ жизни (к дебатам в Государственной Думе по украинскому вопросу)", П.Чижевського "Открытое письмо М.В.Родзянко от бывшего члена Первой Думы", М.Грушевського "На новом пути (по поводу думских выступлений по украинскому вопросу)" та інші. Усі ці публікації доводили, що досягнення поставлених часописом програмних цілей є цілком реальною справою для його засновників.

Питань української освіти на сторінках журналу "Украинская жизнь" безпосередньо торкались такі автори, як Я.Чепіга, С.Єфремов, В.Прокопович, О.Білоусенко, В.Садовський, П.Смукот та інші.

Чепіга – Зеленкевич Яків Феофанович (1875-1938) в 1898 році закінчив Новобузьку учительську семінарію. Був одним з видатних борців за українізацію школи, відстоював цю ідею в своїх творах тільки на науковій основі. В цьому плані Я.Чепіга був гідним послідовником та носієм місії двох визначних українських діячів народної освіти Б.Грінченка та Г.Шерстюка. В 1913 році присвятив їм свій твір "Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики" [5], в якому визначив два найважливіших принципи виховання: навчання рідною мовою та визнання цільності дитячої природи. На сторінках журналу "Украинская жизнь" у 1913 році з'явилась стаття Я.Чепіги "Украинский учитель и материнский язык в начальной школе". Головна мета статті – не тільки довести до широкого загалу громадянства необхідність навчання дітей рідною мовою, але й вимагати національної школи. Український учитель завжди був наполегливим у питаннях національної освіти у російських школах в Україні. Стаття Я.Чепіги містить у собі інформацію про історію переслідування української школи. Він писав: "Педагогика с древних времен признавала обучение в школе только на материнском языке. Потом под влиянием политических течений объявлена была война родному языку среди недержавных наций и создана теория о необходимости общегосударственного языка или языка господствующей нации. Отсюда начались гонения на материнский язык в народных школах. Против такого насилия во все времена восставали выдающиеся педагоги – философы, как Монтень, Локк, Руссо, Песталоцци, Фребель, Ушинский, Л.Толстой..." [6, с.35]. Я.Чепіга закликає всіх українських вчителів стати на захист прав

дитини: "Украинский учитель не пойдет против жизни, но первым долгом требует для детей его народа школы на материнском языке. Это его первое и основное требование при реформировании российской школы." [6, с.36]. Автор висловлює сподівання, що Міністерство народної освіти прислухається до голосу українського вчителя, дитини, всього багатостраждального народу.

Необхідність національної освіти почали розуміти навіть деякі консервативні кола суспільства. В 1913 році було надруковано законопроект єпископа Нікона про українські школи та товариства [7]. Законопроект був стислий, але в той же час дуже виразний. "Украинская жизнь" з цього приводу надрукувала статтю С.Єфремова "На текущие темы". Автор зауважує, що поява такого документу є фактом визначним та симптоматичним, який свідчить про дійсно критичний стан української освіти. Та якщо з кола, яке репрезентує єпископ Нікон, лунають протести проти свавілля влади, "то дело национального угнетения нужно считать окончательно и безповоротно проигранным" [6, с.85]. Законопроект єпископа Нікона можна вважати "первой брешью в твердых истинно русского национализма", – такий висновок робить С.Єфремов [6, с.85].

Боротьба за українську школу не припинялась на сторінках "Украинской жизни" впродовж всього існування журналу. Стаття В.Прокоповича "Народная школа и родной язык на Украине" є виразним прикладом цього. За неї автора було звільнено з посади викладача гімназії. Не зупиняючись на історії питання, В.Прокопович зауважував, що на необхідність української національної школи звертали увагу такі установи, як Імператорська Академія наук, Харківський університет, найкращі російські педагоги (Ушинський, Корф, Вессель), педагогічні ради гімназій київського учбового округу, різноманітні вчительські товариства, міські Думи (полтавська 1905 р., одеська 1905 р.), українські земства, південні сільськогосподарські комітети, Державна Дума, в резолюціях з'їздів (всеросійський технічний 1903 р., загальноземський з питання народної освіти 1911 р., єпархіальний з'їзд подольського духовенства 1906 р.), та найважливіший серед них – голос народу. Відсутність національної школи викликала рецидив неграмотності. В.Прокопович вважав єдиним шляхом рятування "признание необходимости школы на родном языке и соответствия ей с национальными и бытовыми особенностями каждой национальности" [8, с.32]. Висновки В.Прокоповича мають прикладне значення для вивчення історії боротьби за українську школу. Вони відображають загальні вимоги національної освіти початку XX ст.:

“1. В школах местностей с украинским населением преподавание всех предметов ведется на украинском языке.

2. Русский язык, как язык государственный, составляет обязательный предмет обучения в этой школе.

3. Вводится преподавание украинского языка, начатков истории и географии края.

4. Руководства школьные и по содержанию должны быть приспособлены к понятиям и условиям жизни и быта местного населения” [8, с.33].

Як відомо, “Украинская жизнь” була не єдиним журналом, який піднімав питання освіти. Видавалася значна кількість періодичних органів, де висвітлювалося життя вчительства, школи та стан і розвиток педагогічної науки: у Львові – “Учитель”, “Науковий додаток до “Учителя” (1911 – 1914), “Луна” (1907), “Наша школа” (1909-1916), “Учительське слово” (1912-1914), у Вашківцях на Буковині – “Промінь” (1904-1907), у с.Мамаївці, теж на Буковині, – “Каменярі” (1909-1914), у Коломиї – “Прапор” (1908-1912), у Станіславі – “Український учитель” і “Рідна школа “ (1911), у Києві – “Світло” (1910-1914) [9, с.8-9]. Найважливішими науковими періодичними виданнями були на початку ХХ ст. “Записки Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові та “Записки Українського наукового товариства у Києві”. У 1914 році “Українське наукове товариство у Києві” почало видавати новий орган під назвою “Україна” [9, с.8-9]. Але на підросійській Україні журнал “Украинская жизнь” вирізнявся серед інших видань своєю наполегливою працею на ниві народної освіти.

Аналіз статей, присвячених питанням національної освіти, показує, що автори прагнули підняти рівень української культури, покладали всі сили на розбудову української школи, намагались зробити все, щоб українська школа стала дійсно народною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія Українознавства. – Львів. – Т.3. – 1994. – С.1143
2. Украинская жизнь. – 1913.-№ 1. – С.16-17.
3. Енциклопедія Українознавства. – Львів, Т.1., 1993. – С.148
4. Украинская жизнь. – 1915. – № 7-8. – С.42
5. Чепіга Я. Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики. – Кн.1. – Київ, 1913.
6. Украинская жизнь. – 1913.-№ 9. – С.35.
7. Рада. – 1913. – № 203.
8. Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С.32.
9. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси. –Київ, 1970.

СПРОБИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ.

*"Народ, що має найкращі школи,
неодмінно зробиться якщо не сьогодні,
то завтра першим народом у світі."
ЖюльСимон.*

Найважливішою рисою дореформеної політики в освіті була становість. Вона отримала достатньо широке відбиття в шкільному статуті 1828 р.:

Згідно цьому статуту:

- приходські училища – призначалися для найнижчих верств населення: селян, робітничих і міської бідноти;
- повітові училища – здебільшого для дітей купців, ремісників і інших міських "обивателів";
- гімназії – головним чином для дітей дворян і чиновників (прийом дітей селян заборонений);
- університети – складали вищий ступінь освіти і були не менше, ніж гімназії, привілейованими навчальними закладами.

Незначним був обсяг знань у приходських училищах (початкове читання, письмо і лічба, догми православної церкви).

Повітові училища давали тільки такий обсяг, що потрібний був реміснику, кустарю, дрібному торговцю, нижчим службовцям (і не давали доступу до наступних, вищих східців школи).

Гімназичні знання відкривали двері у вищі навчальні заклади і надавали права на отримання чинів і звань. На думку радянського професора В. З. Смирнова, викладання в російській гімназії, до реформи, не можна відзначити з кращого боку.

"... В засобах викладання процвітали догма і убивче механічне заучування, що виключали можливість розвитку в учнів здатності самостійно міркувати, самостійно вирішувати ті або інші теоретичні і практичні питання. Ці засоби, як і всі інші засоби навчання і виховання, визначалися загальним духом урядової політики і частково просвітницької, яку можна висловити в наступних словах: людина, що багато думає, небезпечна. Більш надійний той, хто здатний виконувати волю царя і уряду без всяких міркувань.

Недосконалість засобів навчання посилювались відсутністю у більшості вчителів педагогічної, а у сільських – і загальної підготовки..." [1; 6-7]Ці зауваження, направлені в адресу класичної гімназії,

лунають з вуст сучасників реформи М. І. Пирогова, К. Д. Ушинського і інших. Гімназія почала здаватися небезпечною Миколаю І. Адже вона давала все-таки загальний розвиток, знайомила з елементами демократії, з республіканськими формами державного ладу давньої Греції. А все це могло допомогти в якій-то мірі розкрити очі на казарменно-кріпацький режим.

Уряд приймає міри по обмеженню загальної освіти і розширенню прикладної освіти. В 1849 – 1852р. була проведена реорганізація гімназій. Замість єдиної класичної, введені гімназії трьох типів:

- з двома давніми мовами,
- з природною історією і законодавством,
- з законодавством.

В.З.Смирнов вважав «...Ця реформа була кроком назад у порівнянні з уваровською класичною гімназією». По твердженню Т.Н.Грановського, (професора загальної історії Московського університету, супротивника деспотизму і кріпацтва) «...Це була спроба повернути гімназію на шлях вузько обмеженої прикладної освіти» [2; с. 25].

Ті ж дані про число шкіл наводить педагог М.В.Чехів в своїй книзі «Народна освіта в Росії в 60-х роках XIX сторіччя» М., 1912 р. Вони ж наведені в великому енциклопедичному словникові Брокгауза і Ефрона. Вони промовляють:«... З моменту видання шкільного статуту в 1828 р. до кінця царювання Миколая І (1855 р.) майже повна відсутність зростання мережі шкіл. За весь цей час, більш чверті сторіччя, число навчальних закладів у Росії збільшилося тільки на 517. До 1856 р. налічувалося всіх училищ 8.227 (по всім відомствам) з контингентом в 450.002 учнів. І це на 63.861. 997 душ населення Росії (окрім Польщі)» [3; с.14].

В зв'язку з цим величезний інтерес викликають витрати з державного бюджету за 1860р.:

- По військовому і морському міністерствам асигновано – 128.796. 642 крб.,
- витрати найвищого двору – 9.595. 612 крб.,
- витрати синоду – 4.766. 209 крб.,
- всі потреби Міністерства народної освіти – 3.495. 064 крб.

Зміни можна було здійснити тільки радикальними реформами, про початок яких, незабаром після укладення миру, 30 березня 1856 р. Олександр ІІ повідомив московському дворянству.

В зв'язку з рішенням про підготовку «селянської реформи» уряд висловив намір провести «перетворення» і в інших галузях суспільного життя, в тому числі, і в галузі народної освіти.

Програма намічених урядом «перетворень» в народній освіті була викладена міністром народної освіти Норовим в його доповіді від 5 березня 1856 р. [4; с.369]

Саме в цій доповіді Норов запропонував відновити учений комітет (скасований в 1831 р.), як орган Міністерства народної освіти, покликаний підготувати необхідні заходи по здійсненню урядової програми. Учений комітет був відновлений указом Олександра II 5 травня 1856 р. Свою роботу комітет почав з критичного перегляду шкільного статуту 1828 р. Визначив вихідні положення, якими треба керуватися при укладанні нового статуту: це максимальна доступність школи для широких верств населення; безстановість школи; залучення до початкового навчання всіх дітей; свобода приватної і суспільної ініціативи в організації шкіл; забезпечення більш тісного зв'язку школи з населенням.

Система початкової освіти, згідно проекту, включала три типи шкіл: школи грамотності; нижчі народні училища; вищі народні училища.

Всі вони були підпорядковані директору училищ, що є водночас директором губернської гімназії.

(з проекту програми)

Доки учений комітет займався підготовкою проекту шкільних перетворень в печаті виступив ряд найвидатніших представників суспільної думки з питань навчання і виховання. В цих виступах були викладені вимоги значно більш широкі, ніж ті, що намічалися в доповіді Норова. В виступах з приводу проекту реформи головну увагу звертали на: систему початкової освіти, структуру початкової школи, роль уряду і духівництва, суспільства і приватних осіб у розвитку школи, загальний характер, задачі і зміст освіти, організаційно – методичні шляхи і засоби навчання, вчитель, його права і обов'язки.

Першим був виступ знаменитого російського ученого – хірурга, педагога, ліберала по своїм суспільно – політичним переконанням М. І. Пирогова зі статтею "Питання життя" в журналі "Морська збірка" (липень 1856 р.)

Микола Іванович був на той час в посаді опікуна Київської навчальної округи, прийняв активну участь в обговоренні даного проекту. Він виступав проти багатотипності шкіл, не бачачи в цьому єдності в системі шкільної освіти. Схвалював прогімназії, що намічалися проектом як загальнодоступні навчальні заклади (в юридичному сенсі), вони мали одну дуже важливу перевагу – відкривали усім здатним дорогу до середньої освіти, а маючим необхідні кошти і до вищої. Вищі народні училища такої можливості не надавали.

Вони були школами – тупиками. Особи, які закінчили їх, не мали права продовжувати освіту.

Проти підрозділу початкових шкіл на три розряду заперечував класик російської прози Л. М. Товстий [5; 16; 1-14].

Близько до Пирогова і Товстого по своїм поглядам стояв Д. Д. Дашков, ліберальний дворянин, потім видний земський діяч. Він виступав проти багатотипності, а в якості основного типу масової початкової школи, пропонував установи трирічної початкової школи і наполягав на ній, як на єдино прийнятному типі. Дашков випередив свій час, його ідея була взята за основу тільки в наступному сторіччі! Але на початку 60 – х ХІХ в. ці вимоги були не цілком реальні. Трирічна початкова школа з якої починається загальна освіта не була тоді доступною для всіх шарів міського і сільського населення. Але вона заклала фундамент того типу початкової школи, що згодом був оформлений М. О. Корфом. А в той час такі школи означали – перешкоду до широкого розповсюдження початкової грамотності серед широких прошарків населення.

Необхідно підкреслити, що із зауваженнями до проекту виступало багато педагогів, діячі народної освіти, вчені Росії і деяких західноєвропейських країн (проект був перекладений на французьку, німецьку і англійську мови з метою широкого публічного обговорення).

В "Зауваженнях до проекту..." Ч. II (стор. 526 – 527) звертає на себе увагу, як активно прийнялися обговорювати проект гімназії Херсонської губернії. Педагогічна рада Херсонської гімназії писала: "Справді, по-перше, тільки загальноосвітні навчальні заклади можуть "виховати людину", тобто розвивати в людині всі сторони духовної її природи рівномірно, не стримуючи одну за рахунок іншої, на погляд вузьких рамок спеціалізації; по-друге, тільки тоді освіта в наших навчальних закладах піде струнко, переслідуючи незмінно одну їм означену мету, коли управління ними зосередиться в одному відомстві; по-третє, тільки тоді виховання буде правильним і плідним, коли будуть як слід приготовані вихователі і вчителі і коли вони будуть поставлені в умови, відповідні важливості їхніх обов'язків; по-четверте, тільки тоді навчальні заклади будуть йти вперед, коли їм буде дана свобода самостійно самовдосконалюватися в навчальному і виховному відношенні, і коли бюрократизм буде принесений у жертву колегіальному початку; по-п'яте, тільки тоді, нарешті, освіта наша прийме більшу течію, коли надана буде можливо повна свобода у відкритті приватними особами або суспільствами всіх нижчих і середніх училищ".

Більшість вважала допустимим проводити по (3), максимум по (4) уроки щодня, і знову педагогічна рада Херсонської гімназії на-

полягала на (5) уроках, але з тим, що навчальні заняття будуть проводитися в два прийоми: до обіду – 3 уроки і після тривалої обідньої перерви – 2, з 15-хвилинним відпочинком після 1-го, 2-го і 4-го уроку. Така організація навчального дня педагогічній раді представлялася доцільною. Вона підвищувала успішність і посилювала виховний вплив школи на учнів, тому що зобов'язувала довше займатися навчальною роботою під керівництвом вчителя, усувала небезпеку перевтомлення дітей і зниження їхньої дієздатності, дозволяла правильно організувати відпочинок між заняттями.

Теоретичні ці міркування були прийнятні, але практично нездійсненні для більшості шкіл.

В дискусії про два напрямки в загальній освіті класичного і реального, також було багато розбіжностей: за розподіл гімназій стояла педагогічна рада гімназій при Миколаївському і Рішельєвському ліцеях, до супротивників розподілу відносилися педагогічні ради гімназій: 2-ї Одеської, Херсонської, Тираспольської, Ананьєвської.

Опікун Одеського навчального округу А.А.Арцимович намічав перетворити в реальні Миколаївську і Таганрозьку гімназії, бо це відповідало місцевій потребі. Від перетворення інших гімназій в реальні він вважав за потрібне утриматися по причині "неможливості потрапити в університет по закінченню цих закладів" [6; арк 4].

Ще одним важливим етапом в обговоренні проекту була розробка програм "...В меті усунення суперечності і досягнення однаманітності змісту навчального курсу" Учений комітет визнав необхідним скласти зразкові програми по всім предметам і рекомендувати їх в доповнення до інструкції.

Розробка проекту програми для реальних гімназій була доручена педагогічній раді Миколаївської гімназії. З цією роботою рада впоралася успішно, про що говорить запис в відомостях по освіті м. Миколаєва [7; арк 1]:

"...Таким чином, якщо б питання йшло про те, щоб по можливості швидше розповсюдити грамоту, то ми б віддали перевагу цьому побічному шляху вирішити за допомогою реальної освіти...

Розвиток же ремісництва на півдні Росії тим більш бажаний, що ця частина тут знаходиться або в руках іноземців, або в руках тимчасових майстрів, що приходять з півночі і внутрішніх губерній Росії, в тому й іншому випадку з півдня виносяться значні капітали за його межі, а це не остання причина тугого розвитку краю...". Така точка зору середніх верств населення, з якою необхідно було рахуватися. Але думка про грамотність, як про необхідне доповнення до ремесла, що дасть засіб до життя, був помилковим. З такою позицією про загальну освіту нічого було і думати. Адже не можна не

пам'ятати того, що період початкової освіти в народі є найважливіший і мудріший з усіх періодів.

Так, що відносно запровадження обов'язкового навчання кож- на повітова управа Херсонської губернії мала свою думку:

Одеська повітова управа – заявила, що учні і без нього не вміщуються у повітові школи;

Херсонська – знайшла обтяжливим для населення передбачу- ваний шкільний податок (від 1 до 2 карбованців з душі шкільного ві- ку), вважаючи, що він не повинен перевищити 25-50коп. з душі;

Олександрівська – вважає, що варто дати народу гарні школи, він самий усвідомить їхню користь;

Тираспольська – знаходить обов'язкове навчання "нав'язу- вання народу даремного діла".

Питання ж про прийняття на себе губернським земством тур- бот про загальну освіту, було одностайно відхилене [9; с.5]. Причи- на ясна і достатньо складна. Зводячи на практичний ґрунт це пи- тання, однієї з найбільш важливих сторін його, слідує визнати сто- рону економічну, таку як суму грошових витрат на цей предмет. Остання же знаходиться в прямій залежності від числа шкіл, засну- вання яких необхідно для виконання поставленої мети. У звіті Херсонської Губернської Земської Управи за 1892 р. приводяться цікаві розрахунки по даному питанню. За одиницю обчислення шкіл, необхідно прийняти клас, що має певну кількість учнів. Най- більш зручною одиницею виявляється клас що містить 67 учнів. Вибір цього числа ґрунтується на наступних міркуваннях: Якщо по- класти шкільний вік в 6.7% населення або 67 pro mille і прийняти останню цифру за нормальне число учнів в класі, як показує прак- тика, дуже близько до істинного середнього, то виявиться, що на кожну тисячу сільського населення губернії потрібна одна одно- класна школа (цифра 6.7% визначається по трирічному курсу при- йнятому Вахтяровим, з подовженням курсу, збільшиться і відсоток шкільного віку).

Для визначення потрібного числа однокласних шкіл, слід звер- нутися спершу до більших поселень, в яких зовсім немає шкіл. В таких поселеннях необхідно заснування шкіл навіть при населенні менш 1000 душ.

Заснування школи може відбутися за наявності не менше 50 учнів, таким чином необхідно прийняти число 750 за мінімальну цифру населення: $50 * 6.7\% = 750$ вже викликаючих необхідність заснування шкіл.

Розподіляючи не по дійсному числу класів, а по тому що одер- жується на підставі прийнятого визначення величини класу, маємо число наявних класів в поселенні – 251.

По повітам:

Олександрівський – 65,
Тираспольський – 20,
Єлісаветградський – 72,
Одеський – 17,
Анан'євський – 23,
Херсонський – 54.

В середньому один клас потрібен на 1766 душ населення.

По повітам:

Олександрівський – 1806,
Єлісаветградський – 1630,
Анан'євський – 2034,
Тираспольський – 2044,
Одеський – 1811,
Херсонський – 1669.

Таким чином, в поселеннях цих вимагається, в доповнення до існуючих там шкіл ще 167 класів! Після цього для населення дрібних поселень без шкіл (менш 10 дворлиц) потрібно 756 класів! Складаючи здобуті цифри, не важко знайти, що для задоволення духовних потреб населення губернії вимагається заснування 968 класів!

По повітам:

Олександрівський – 209,
Одеський – 85,
Єлісаветградський – 248,
Херсонський – 218,
Анан'євський – 125,
Тираспольський – 83.

А на час звіту в губернії налічувалося 1093 школи (1892 р.) це при 1.716. 179 душ сільського населення (цю цифру потрібно вважати за мінімальну, бо в південних повітах перепис не проводився з їхньої підстави) по категоріям:

земських – 393 або 36%,
міністерських – 65 або 6%,
церковно-приходських – 139 або 12%,
грамоти – 287 або 27%,
німецьких – 194 або 17%,
єврейських – 19 або 2%.

Організація шкільної справи у передбачуваних тут розмірах з метою загальної освіти зажадала б величезної витрати грошей, бо одне лише влаштування шкіл в необхідній кількості буде коштувати біля 5.000.000 карбованців вважаючи від 1.000 до 5.000 карбован-

ців на школу. Але і ця сума тільки на перший час в стані задовольнити потреби народної освіти, так-як з шкіл неземських тільки міністерські і німецькі стоять на висоті своєї мети, шкіл грамоти і інші по недостатності приміщень і навчальних засобів не можуть виконувати свою задачу в тому обсягу, в якому це необхідно.

Таким чином, можна зробити такі висновки:

1. Перший крок на шляху до народної освіти – це грамотність, тому раніше всього, необхідно влаштувати початкові школи. Навчання повинно бути обов'язковим для всіх!

2. Обов'язкове відвідання школи до 12 – 13 років важливо для збереження здоров'я малолітніх – цих майбутніх громадян Вітчизни. Хазяї охочі до дешевої дитячої праці, а бідаки батьки спокушаються копійчаним заробітком малечі.

Майже в усіх освічених державах, введено загальне обов'язкове навчання. Якщо навчання обов'язкове, складає немов би повинність, то, зрозуміло, воно повинно бути і безкоштовним. Тільки за умови обов'язковості і безкоштовності, навчання може стати загальним.

Початкова школа повинна підготувати дітей так, щоб вони, якщо б забажали продовжувати навчання, могли вступати в середні і вищі школи. В початковій школі учень навчиться осмисленої грамоти, навчиться розуміти книгу, любити її.

Всі школи повинні бути відкриті для всіх, без відмінності положення або суспільного стану. Якщо освіта для знатних і багатих корисна, то для бідняків вона необхідна, тому що для них це єдиний засіб вийти з темряви неучтва і злиднів. Тільки за умови обов'язковості, безкоштовності і загальності можливо широке розповсюдження освіти в народі.

Це ті три кита, на яких тримається освіта у будь якій державі і при будь якому режимі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В.З.Смирнов. Реформа початкової та середньої школи у 60-х роках XIX ст. – М., 1954.
2. А.А.Титов. Реформи Олександра II і їхня доля. – М., 1910.
3. М.В.Чехов. Народна освіта в Росії у 60-х роках XIX ст. – М., 1912.
4. С.Б.Рождественський. Історичний огляд діяльності МНО 1802 – 1902. – СПб., 1902.
5. Л.М.Товстий, повне зібрання творів. Проект статуту навчальних закладів про народну освіту. – М., 1983.
6. ДАОО ф. 1, оп. 249, спр. 503. Особистий архів Арцимовича (листи опікуна).
7. ДАМО ф. 216, оп. 1, спр. 2681. Відомості про освіту м. Миколаєва.
8. Одеський вісник № 247, 1865р. Шляхи для проведення грамотності.

9. ОДНБ, II – 5492. Народна освіта в Херсонський губернії. Херсон – 1885р.
10. ДАХО ф. 657. Про загальну народну освіту. Херсон – 1892р.

УДК 947

В.Ю.ШЕВЦОВА

ПОЧАТОК СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

В той час, коли в усіх сферах життя відбувається складні процеси реформування, велике значення має вивчення та аналіз набутого в минулі роки досвіду. Такий досвід маємо і в сфері народної освіти, адже на протязі короткого періоду українізації, якій тривав приблизно одне десятиріччя, для становлення та успішного функціонування національної освіти було зроблено чимало. Вже на самому початку 20-х років, більшовицьке керівництво як у Москві, так і у Харкові, почало розуміти що однією з найголовніших умов підтримки радянської влади з боку неросійських народів може стати політика тимчасових поступів і компромісів у розв'язанні національних проблем, а також відверте «загравання» з місцевою національно-комуністичною елітою.

Це була так звана політика «коренізації», яка в Україні дістала назву «українізація», хоча на наш погляд, називати її цим терміном все рівно, що, наприклад, по відношенню до Росії вживати слово «русифікація» або ж до Німеччини – «онімечування», чи «ополячення» Польщі. Але не дивлячись на умовність назви, початковим етапом у здійсненні цієї політики став ХП з'їзд РКП(б), що відбувся у квітні 1923 р. в Москві. На ньому були сформульовані основні напрями політики «коренізації»: підготовка та висування на державні і партійні посади представників корінної національності, впровадження рідної мови більшості населення в діловодство, пресу, державні, культурні установи, заклади освіти тощо [3, с.695-696].

Поставлені вищим партійним керівництвом завдання були підкріплені і конкретизовані відносно України у спеціальному декреті ВУЦВК і РКК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови» [4, арк.1-2].

Зокрема, цей основоположний документ підтверджував рівноправність мов усіх національностей, що населяли територію України. Зрозуміло, що в умовах тривалої русифікації і гоніння на «іно-

родців», цей документ мав дуже велике як ідеологічне так і практичне значення. Крім того, у відповідності з ним в ряді адміністративно-територіальних одиниць і міст, де більшість населення складали представники національних меншин, органи місцевої влади зобов'язувались використовувати їх мову для ведення документації, в судочинстві, а також при повсякденному спілкуванні з людьми.

Зараз, в період складної соціально-економічної та політичної обстановки в Україні, проблема міжетнічних відносин набуває особливої уваги і актуальності.

Чільне місце в її розв'язанні посідають культурно-освітні заклади, які покликані виховувати у молоді почуття національної гідності і поваги до інших народів. Тому цікаво і важливо спробувати простежити процес формування мережі освітніх установ для нацменшостей на початку 20-х років на півдні України, де проживало багато представників різних народів. Деяко із нагромадженого, але, на жаль, забутого досвіду можна було б використати і сьогодні.

Розбудова національної школи в 20-ті роки здійснювалась під керівництвом утвореної у 1924 р. при Наркомпросі республіки Ради нацменшостей. Починаючи з цього часу простежується тенденція до поступового зростання кількості шкіл для дітей нацменшостей. Як в цілому по Україні, так і в її Південному регіоні.

Так, в Одеській окрузі у 1922-1923 рр. налічувалось 53,7% російських шкіл, 39,5% – українських і лише 6,8% припадало на школи для представників нацменшостей [5, арк.373]. По відомостям, які маємо на квітень 1924 р., спостерігається помітне зростання національних шкіл, але одночасно зменшується кількість російських шкіл: в стані українізації перебувало 32,3% шкіл, російських лишилось 18,7%, єврейських – 7,5% (про решту шкіл даних немає) [5, арк.373].

Наведені цифри переконливо свідчать про досить успішний початок важливої справи. В той же час, перші успіхи народжували перші проблеми. Так, відчутне збільшення кількості учнів вимагало істотного збільшення кількості підручників на відповідній мові. Наприклад, Одеським відділом народної освіти у тому ж 1924 р. було видано 22 найменування різних підручників російською мовою, 11 – українською і лише по одному підручнику німецькою і болгарською мовами [5, арк.376]. Як бачимо, невідповідність між зростаючими потребами та реальними можливостями, була значною.

Конкретні дані, що ілюструють процес українізації системи народної освіти, маємо по інших округах півдня України. Наприклад, у Миколаївській окрузі в 1924 р. українські школи склали 56,7% від їх загальної кількості, російські – 34,9%, а на національні школи припадало 8,41% [5, арк.373]. В той же час, в Херсонській окрузі

школи з українською мовою навчання складали 80,7%, російською – 9%, німецькою – 7%, єврейською – 2,6%, польською і шведською – 0,7% [9, арк.3].

Поряд із уже названою проблемою дефіциту підручників, процес українізації породжував також інші труднощі, не менш гострі. Так, в середині 20-х років стало зрозуміло, що не вистачає висококваліфікованих вчителів, які б вміли добре володіти національними мовами. Адже навчальні заклади Харкова, Києва, Одеси та інших міст готували національні кадри переважно із середньою педагогічною освітою. Тому їх випускникам не завжди вистачало загальної освіченості і культури, глибокої теоретичної підготовки, широти кругозору та практичного досвіду. В той же час, більшість висококваліфікованих вчителів не володіли національними мовами. Дізнавшись про існуючі труднощі, інтелігенція із Західної України, територія якої в той час знаходилась у складі інших країн, запропонувала свою допомогу, обіцяючи надіслати вчителів і необхідну літературу. Але, як і слід було чекати, радянський уряд України відмовився від їх послуг.

Характерною рисою проведення політики українізації була наявність суттєвих відмінностей даного процесу в усіх сферах життя. Проявлялись вони по-різному, що пояснюються специфікою умов та особливостями окремих місцевостей. Переконатись у цьому можливо на конкретному матеріалі навіть одного якогось регіону. Так, в Херсонській окрузі, де переважало сільське населення, що розмовляло рідною мовою, українізація розпочалася значно раніше, ніж в Одеській, і здійснювалась набагато швидшими темпами, долаючи менше перешкод. Показовим прикладом її успішної практичної реалізації є робота Скадовської трудової школи, де у вересні 1924 р., на засіданні педради директор відзначав, що українізація у низ розпочалась у 1920 р. [6, арк.82]. Але в той же час, ще не було створено сприятливих умов для цього. Коли ж такі з'явилися, то на кінець 1924 р. майже всі школи Херсонської округи українізувались [7, арк.82].

Необхідно також підкреслити, що складний процес українізації мав багатофункціональний характер, здійснюючи не лише культурні та освітні, але також ідеологічні завдання. Партійні та радянські органи, виконуючи вказівки центру, намагались переконати населення, і в першу чергу інтелігенцію, що українізація наближує комуністичне майбутнє, і частина педагогічних працівників підтримувала цю ідею, або ж робили вигляд, що вірять у неї. В усякому разі, відкритих виступів проти українізації серед освітян Херсонської округи не зафіксовано, не спостерігалось цього і серед місцевого насе-

лення. Крім того, українізація здійснювала змичку міста із селом, тобто виконувала соціально-економічну функцію, що відповідала інтересам більшості населення, і люди сприйняли її позитивно.

Але так було не скрізь. Зовсім інша реакція на політику українізації спостерігалась в Одесі, що пояснюється строкатою етнічною структурою міста, специфіку його розвитку, значною кількістю інтелігенції, яка русифікувалась ще в XIX столітті. Тому її переважна більшість ставилася до процесу українізації негативно і не приховувала цього, вважаючи принизливим для себе вивчати «просту селянську говірку».

Факти свідчать, що в багатьох трудових школах, в усіх технікумах та інститутах Одеси, українізацію сприйняли з насторогою, навіть вороже. Так, в Одеській торговельно-промисловій профшколі в 1924 р. майже половина учнів I курсу не володіли українською мовою, хоча мали посвідчення з трудшкіл про її вивчення. Чимало вчителів продовжувало викладати російською мовою [7, арк.22]. При обстеженні меліоративного технікуму, яке відбулось у листопаді 1924 р., виявилось, що українізація там проводиться з великими труднощами, більшість слухачів не володіє українською мовою. Характерно, що національний склад слухачів не був однорідним: українців налічувалось 61 чоловік, євреїв – 41, росіян – 40, поляків – 20, латишів – 1 [7, арк.22]. Як бачимо, хоча більшість контингенту становили українці, але рідну мову вони не знали, і навіть не бажали її вивчати.

Найбільш складною була ситуація у вузах Одеси. Чимало викладачів і професорів не сприймали політику українізації: висували звинувачення у порушенні прав людини, руйнації системи освіти, у розпалюванні міжнаціональних конфліктів.

Показовою з цього боку була заява професора Толстого, який на засіданні Одеського інституту народного господарства назвав українізацію порушенням громадських прав, а своїх колег, які перейшли на українську мову викладання – ренегатами [2, арк.172].

З наведених фактів стає зрозумілим, що політика українізації впроваджувалася в Одеській окрузі з великими труднощами, долаючи шалений опір та непорозуміння.

Намагаючись виправити ситуацію губвиконком у 1924 р. розробив проект про забезпечення Одеси українськими науковими силами [7, арк.22]. Особливу увагу в ньому слід було звернути на відкриття науково-дослідної кафедри українознавства, яка б виконувала роль керівного центру всього процесу і зібрала навколо себе кращі науково-педагогічні сили.

І дійсно, незважаючи на всі негаразди, в Одесі знайшлися ентузіасти українізації. Завдяки їх зусиллям справи значно покращи-

лись і з'явилися перші успіхи. Так, саме на роки українізації припадає розквіт науково-організаційної діяльності відомого академіка українознавця М.Слабченка. Його зусиллями в Одесі було створено осередок українознавства академічного типу – філію Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, що сприяла перетворенню Одеси в один із центрів вивчення історії України та успішної підготовки молодих фахівців [1, с.68-69]. В 1926 р. М. Слабченку та його однодумцям вдалося домогтися появи в Одесі наукового товариства при Всеукраїнській Академії наук. Соціально-економічна секція під керівництвом М.Слабченка стала центром дослідження історії Української держави та права, а також економіки Південної України [1, с.70].

Таким чином, незважаючи на ряд об'єктивних і суб'єктивних труднощів, процес українізації поряд із появою складних проблем, дав позитивні зміни як на терені освіти і культури, так і в інших сферах життя. Його безпосереднім наслідком став хоч і короткий, але незабутній період, відомий під назвою «українського ренесансу».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисеєвич Слабченко: нарис життя та творчості.- Київ-Херсон, 1998.
2. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: (Навч.посібник для учнів гуманіт.гімназій, ліцеїв, студентів іст.фак.вузів, вчителів).- К., 1996.
3. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 года: Стенографический отчет.- М., 1968.
4. Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 року.- Державний архів Херсонської області (далі ДАХО), ф.р.2, оп.1, спр.1.
5. Засідання Одеської губкомісії рівноправності мов 9 вересня 1924 р.- ДАХО, ф.р.2, оп.1, спр.1.
6. Засідання педради 7-ми річної Скадовської трудшколи вересень 1924 р.- ДАХО, ф.р.414, оп.1, спр.177.
7. Засідання президії науково-методичної комісії 4.XI.1924.- ДАХО, ф.р.414, оп.1, спр.728.
8. Річний звіт по трудшколам Херсонської округи з 1.X.1923 р. по 1.X.1924 р.- ДАХО, ф.р.414, оп.1, спр.41.

РОЗВИТОК ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ХЕРСОНЩИНІ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Уперше питання про задоволення національно-культурних інтересів національних меншин України, як напрямок державної політики у галузі національних відносин, було порушено Українською Центральною Радою. У Ш Універсалі Центральної ради (20 листопада 1917 року) зазначалося: «Український народ, сам довгі літа борючися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні призначаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя [1, с.78-79]. Для реалізації цієї політики було створено ряд спеціальних державних закладів (Секретаріат у справах національностей, навчальні заклади, національні театри, бібліотеки, друковані органи, культурно-освітні товариства тощо), але скрутне і нестабільне соціально-політичне становище в Україні прирікало більшість з них на коротке життя.

Особливе місце в історії національної освіти України посідає період 1920-1930-х років, коли широко проголошувана «інтернаціоналістська» національна політика Радянської влади ще враховувала інтереси національних меншин. Для задоволення національно-культурних освітніх та інших інтересів національних груп було зроблено чимало позитивного. Національна політика Радянської влади в Україні запроваджувалась у двох основних напрямках: українізація в інтересах українського населення та забезпечення запитів національних меншин. Зокрема, було передбачено утворення навчальних закладів, підготовка національних кадрів, організація видавничої діяльності мовами різних національностей.

Організації національних навчальних закладів сприяло утворення системи національно-територіального районування. У відповідності з постановою ВУЦВК «Про низове районування» (19 лютого 1925 року) в місцях, де національні меншини становили більше половини населення, виділялися національні адміністративно-територіальні одиниці (райони, селища, сільські Ради). У постанові, зокрема, зазначалося: «Йдучи на зустріч інтересам широких трудящих мас з національних меншин надання їм права можливості розвивати свою культуру та мову, визнати за необхідне проводити

у подальшому роботу по утворенню окремих районів та сільрад...» [2, с.234]. Значну роботу по виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць та організації їхньої діяльності провела Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК. На кінець 1927 року на території Херсонської округи нараховувалися 2 національні райони – Високопільський (переважна більшість німців – 89%) та Калініндорфський (переважна більшість євреїв – 78%), та 40 сільських, селищних національних Рад3 [3, арк.14,17]. Як вже відзначалось, найважливішим критерієм утворення національних районів та сільрад був їхній національний склад, а точніше необхідною умовою переважання у складі населення певної національної групи. Проте, поруч зі створеними однонаціональними Радами були утворені і так звані «змішані», з населенням декількох національностей (україно-єврейським, україно-німецьким, україно-російсько-єврейським).

Значну роль у формуванні статистичних матеріалів щодо чисельності та місць компактного проживання національних меншин відіграв Всесоюзний перепис населення 1926 року [4, с.35-38]. За даними перепису, у 1926 році на території Херсонського округу проживало 565865 чоловік, які за національним складом розподілялись таким чином:

Таблиця 1
Національний склад населення Херсонського округу в 1926р.

	Національність	м.Херсон	с.м.т.	Село	% до населення	%до міськ. населення	% до сільськ. к. населення	%до заг. кількості	Заг. кількість населення
1.	Українців	21124	19622	398278	35,9	63,5	82,6	77,4	439024
2.	Росіян	21147	6665	36840	36,1	21,9	8,2	11,9	64652
3.	Євреїв	14837	40003	16669	25,5	13	3,8	6,5	35509
4.	Німців	259	174	16387	0,5	0,5	3,7	2,7	16820
5.	Поляків	502	106	3866	0,8	0,3	0,7	0,6	4474
6.	Інших	932	357	4097	1,2	0,8	1	0,9	5386
	ВСЬОГО	58801	30927	476137	100	100	100	100	565865

Важливим аспектом здійснення національної політики в окрузі було вирішення питання національної освіти. До системи освіти входила мережа загальноосвітніх, середніх спеціальних та інших учбових закладів, навчання в яких здійснювалось мовами націо-

На кінець 1927 року в УРСР нараховувалось 12 національних районів, з них сім німецьких, три болгарських, один єврейський та один польський.

нальних меншин Суттєву роль у формуванні системи національної освіти відіграла діяльність спеціалізованих органів державної влади. Для проведення культурно-освітньої роботи мовами різних національностей у складі Наркомату освіти у 1921 році була утворена Рада національних меншин, у якій були єврейське, німецьке та ін. національні бюро. Аналогічні органи функціонували при низових (губернських, повітових) ланках освітньої системи. На ці підрозділи була покладена відповідальність за становлення освіти національних меншостей, і перш за все – шкільної.

Система освіти рідними мовами була закріплена відповідною правовою базою, прийнято ряд законодавчих актів. Серед них – постанови ВУЦВК та РНК УРСР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови» (серпень 1923 року) та «Про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури» (липень 1927 року). У останньому документі в розділі «Про мову в учбових закладах та наукових установах відзначалося: «29.Мережу освітніх установ необхідно побудувати так, щоби населення кожної національності мало можливість отримати початкову (школа соцвиху) освіту рідною мовою...» [5, с.626].

Наркоматом освіти України було підготовлено документ у якому розглядались схема системи освіти мовами національних меншин УРСР. За цією схемою окрему національну школу будували лише в тих населених пунктах, де було не менше 20 дітей нацмен шкільного віку. В основі системи шкільної освіти є 4-х річна школа (молодший концентр 7-ми річки), сільська, містечкова, та міська, яка будується на рідній мові відповідних нацменшин. Крім того, для кожної національності утворюються в районних центрах, більш крупних містечках та містах 7-ми річні школи.

Незважаючи на те, що населення національних районів часто з певною недовірою ставилося до своїх шкіл, адже батьки не вважали їх перспективними, а в самих школах не вистачало ані підручників, ані вчителів, все ж питання освіти національних меншостей, хоч і повільно, але розв'язувалося. У 1923-1924 навчальному році за мовою викладання трудові школи у Херсонському окрузі розподілялись таким чином:

Таблиця 2

Розподіл трудових шкіл Херсонщини за мовою викладання
в 1923-1924 н.р.

№	Місто, район	Укр.	Рос.	Нім.	Євр.	Пол.	Швед.	Всього
1	Херсон	3	7	-	1	1	-	12
2	Бериславський	16	3	5	2	-	1	27
3	Березнігуватський	18	-	-	2	-	-	20
4	В.Олександрівський	17	1	15	-	-	-	33
5	Голопристанський	33	3	-	-	-	-	36
6	Горностаївський	21	-	3	-	-	-	24
7	Каховський	18	9	1	1	-	-	29
8	Качкарівський	26	-	-	-	-	-	26
9	Олешківський	21	-	-	-	-	-	21
10	Скадовський	23	-	-	-	-	-	23
11	Снігурівський	26	5	-	3	1	-	35
12	Херсонський	29	1	-	-	-	-	30
13	Чаплинський	30	2	-	-	-	-	32
	ВСЬОГО	281	31	24	9	2	1	348

Школи українською мовою навчання складали 80,7%, російською-9%, німецькою – 7%, єврейською – 2,6%, польською та шведською – 0,7%. Охоплення трудовими школами дітей шкільного віку різних національностей було таким: українців – 24%, росіян – 27%, німців – 24%, євреїв – 36%, поляків – 21%, шведів – 43%.

Зазначимо, що «національною» школою розумілася загально-освітня установа, викладання в якій здійснювалося мовою певної національності. Хоча вчилися в цих школах у переважній більшості учні відповідних етносів, але формувалися «національні» навчальні заклади не за національною ознакою. Поряд з мовою окремої національності вивчались також українська, а в деяких і російська. Однак варіанти застосування різних національних груп у національних школах були досить різноманітні, існували і так звані «змішані» школи, що складалися з декількох «національних» класів, викладання в яких здійснювались мовами відповідної національності. У деяких поселеннях утворювалось по декілька національних шкіл (с.Царево-Дар (Правдино) Херсонського району існувала крім польської ще вірменська школа). У школах окрім занять для учнів проходили вечірні уроки лікнепу для дорослого населення націо-

нальною мовою, існували школи-комуни, школи-інтернати, дитячі садки, а також і розвинута система культурно-просвітних установ, робота яких здійснювалась мовами національних меншин – хатичитальні, сільбуду, червоні кутки тощо.

Населення позитивно ставилось до відкриття національних шкіл, намагалось сприяти забезпеченню їхньої постійної та чіткої роботи. Наприклад єврейське населення м.Каховки, розуміючи необхідність існування національної школи, організувало збір добровільних пожертвувань для завершення будівництва нового шкільного приміщення та розширення майстерень при Каховській середній школі №2 [6, арк.29-30]. Питання про передачу школи на районний місцевий бюджет розглядалось на загальних зборах жителів с.Володієвка Бериславського району [7, арк.18].

У деяких німецьких колоніях ще в 1924 році школи знаходились на місцевому бюджеті (Кам'янка, Благодатівка, Кочубеївка – В.Олександрівського району, Зміївка, Михайлівка, Костирка, Старошведське – Бериславського району, Горенталь, Цюрихталь – Снігурівського району) або на договірних умовах (Озерівка, Рівнопілля, Мирівка, Олександрівка, Краснівка, Миколаївка, Орлово – В.Олександрівського району, Новий Судак Каховського району) та ін. У той же час велика кількість німецьких шкіл, які утримувались на договірних умовах за рахунок надто скромних засобів місцевого бюджету, могла привести до скорочення їх чисельності – таке припущення висловлювалось у доповідній записці інспектора німецької секції окружній інспектурі народної освіти. У скрутному матеріальному становищі опинилася німецька школа в с.Орлово Високопільського району, так як товариство не в змозі було сплачувати відрахунки на оплату праці трьох учителів і утримання школи [7, арк.2-4,8,9]. Але поруч з цим хотілось би відзначити, що школи німців-менонітів⁴ мали на той час найкраще забезпечення ремонтом, паливом, обладнанням, освітленням у порівнянні з іншими школами.

Розширення мережі національних шкіл підняло загальноосвітній рівень населення округу. Значно поліпшились умови для надання дітям освіти їх рідною мовою. Про розширення сеті закладів освіти може свідчити ось така таблиця:

Меноніти – протестантська секта, яка виникла в Нідерландах на рубежі 30-40-х років XVI ст. Її засновником вважається Менно Симонс – звідси назва. Німці-меноніти – одні з перших поселенців на Херсонщині.

Таблиця 3

Національні школи на Херсонщині в 1920-ті роки

Національність	1925 -1926 навч.рік		1926-1927 навч.рік		1927-1928 навч.рік	
	Кіл-ть шкіл	Кіл-ть вчителів	Кіл-ть шкіл	Кіл-ть вчителів	Кіл-ть шкіл	Кіл-ть вчителів
Єврейських	16	47	17	53	27	88
Німецьких	30	35	43	60	41	90
Польських	3	6	4	8	4	10
Шведських	1	2	1	2	1	2
Вірменських	-	-	1	1	1	1
ВСЬОГО	50	90	66	124	80	191

За два роки кількість національних шкіл збільшилася на 60%, а чисельність учителів у них на 112%. Хоча в цілому по округу кваліфікованих учителів не вистачало. У різні роки фахівців рідною мовою готували: Миколаївський російський педагогічний інститут, Єврейський відділ при Харківському інституті профосу, Одеський німецький педагогічний інститут.

Чіткій організації занять в «національних» школах шкодили не своєчасний та недостатній випуск Держвидавком підручників, наочних та інших методичних посібників національними мовами, їх невеликий тираж значно підвищував вартість [8, арк.26]. Великий внесок у національну політику зробила преса мовами нацменшостей. На півдні України у ті роки виходили 8 газет єврейською, німецькою, польською та іншими мовами, а також польський щотижневик «Серп» і «Трибуна комуніста». Постановою секретаріату обкому партії газета «Червона зірка» була перетворена в обласну нацменівську газету і видавалася в Херсоні.

Не обходилося і без помилок та перегинів у діяльності працівників радянсько-партійних органів й освітніх установ. Наприклад, деякі з них, всупереч волі батьків, наполягали на навчанні дітей лише в якійсь конкретній національній школі, чи, навпаки, в ряді випадків ігнорувалися мовні та національно-культурні запити національних меншин. Проте були і певні добрі зрушення в організації освіти мовами національних меншин.

В окрузі існували не тільки національні школи, але й національні дитячі будинки. Наприклад у Херсоні у вересні 1923 року сиріт виховували в шести російських, трьох єврейських і двох українських дитбудинках (загальна кількість вихованців – 628 дітей). У населених пунктах округу було три російських, три єврейсь-

ких і п'ятнадцять українських дитячих будинки (2162 дітей) [9, арк.43,46]. Перед дитячими будинками постійно поставало питання про виживання: не вистачало харчів, одягу, палива. У докладі окружного інспектора Народної освіти зазначалась досить слабка робота нацменшин при Соцвосі, не було на той час достатнього керівництва національними дитбудинками [9, арк.20].

Поряд з загальноосвітніми національними школами існувала також мережа середніх спеціальних навчальних закладів, навчання в яких здійснювалось мовою національних меншин.

На початку 1928 року в окрузі діяли 18 закладів професійної освіти в яких навчалось 1959 учнів [10, арк.9], які за національним складом розподілялись таким чином:

Таблиця №4

Національний склад учнів середніх спеціальних навчальних закладів 1928-1929 навчальний рік.

№	Національність	м. Херсон	Сільськогосподарські школи	Кустарно-промислові школи	Всього
1	українці	590	303	171	1064
2	росіяни	340	17	16	373
3	євреї	287	95	116	498
4	інші	22	2	-	24
	всього	1239	417	303	1959

Серед спеціальних навчальних закладів виділились і суто «національні»: Херсонська українська профтехшкола, Херсонська Єврейська профтехшкола, Львівська єврейська сільськогосподарська та Каховська єврейська кустарно-промислова школи, інші навчальні заклади були змішаного національного характеру. Усі школи знаходились на місцевому бюджеті, навчання у них було платним, частина учнів повністю звільнялись від оплати за навчання.

При вступі до Херсонської єврейської профтехшколи учні повинні були заплатити 15 крб. вступного внеску та скласти вступні випробування: суспільствознавство, єврейську, українську, російську мови та математику, ряд учнів зараховувалось до школи за співбесідою. При прийомі враховувалось також і соціальне походження учнів, так Герша Лисанського після прийому було виключено тому, що його батько був службовцем культу (працював охоронником си-нагоги) [10, арк.56]. Про технічний стан школи зазначається у річному звіті за 1923 рік по інспектурі народної освіти: «Єврейська технічна школа знаходиться у надзвичайно гарних умовах, дякуючи ОРТ'ові, що зараз робить великий ремонт її та утримує цілком і в господар-

ській і навчальній частині. Школа одержала із-за кордону різне приладдя й машини» [9, арк.51]. Значний відсоток євреїв спостерігався також у Херсонській медичній профшколі (50%), профшколі акушерок (32%), музпрофшколі (43%).

Таким чином, у 20-ті роки розв'язання національної проблеми набуло широкого резонансу в суспільному житті, вживалися заходи щодо забезпечення рівності всіх національних меншин, вільного розвитку їхніх мов і культур. Згорання цієї роботи почалося після сталінського перевороту 1929 року, коли було вилучено через репресії й фізичне знищення багатьох діячів національних культур.

Репресії проти національних кадрів під прикриттям боротьби з «буржуазним націоналізмом» та «націоналуклоністів» призвели до тяжких втрат і трагедій численних національних меншин. В Україні культивувалися безпрецедентні, людиноненависницькі «теорії» про «перманентні національні ухили», з постійним пошуком ворогів народу. У ході насадження цих теорій були знищені всі національно-культурні заклади, національні школи. Деформації та злочинне свавілля у національному питанні призвели до гострих проблем у міжнаціональних відносинах, нехтування і недооцінки реальних суспільних процесів у національній сфері, неврахування їх у політиці.

Під підозру органів державної безпеки потрапили насамперед науковці, викладачі національних технікумів, учителі шкіл, журналісти, працівники культосвітніх закладів. Що ж стосується національних шкіл, то їх доля була вирішена постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні». Менш ніж за п'ять місяців ці школи були реорганізовані в україно-та російськомовні.

Долаючи негативне в системі національної освіти, сьогодні Українська держава робить чимало для розвитку культурних, освітніх та інших інтересів національних меншин. Після тривалої перерви знову відкриваються освітні заклади різних національних груп. На відміну від 1920-х роки цей процес не обумовлений рамками будь-яких ідеологічних постулатів, не прискорюється штучним шляхом, а іде природно, хоч це і не легко в умовах економічної кризи. Керуючись Декларацією прав національних меншостей [11, с.2], котрою проголошено необхідність національного відродження всіх націй, що проживають в Україні, та законом «Про національні меншини в Україні» [12], який гарантує малим народам право на вільний розвиток, на національно-культурну автономію, на Херсонщині, як і по всій Україні, поширюється мережа національних шкіл.

У 1998/1999 навчальному році на Херсонщині працює 415 українських, 45 російських, 84 двомовні школи. На прохання меш-

канців міста єврейської національності у 1993 році було створено Херсонську загальноосвітню школу, сьогодні в цій школі навчається 178 дітей. TU середині 90-х років розпочав свою роботу приватний чоловічий турецький ліцей.

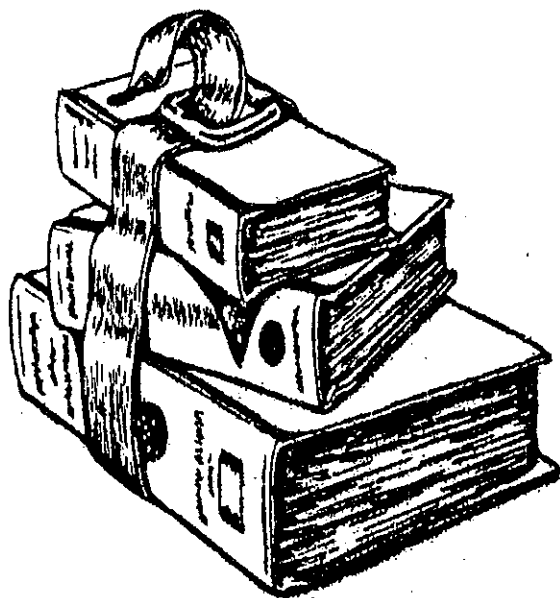
Крім того, активно починають працювати громадські об'єднання національних меншин. Сьогодні на Херсонщині діють товариство єврейської культури (1990), обласне відділення товариства німців в Україні (1991), обласне польське товариство «Полонія», обласне відділення українського товариства російської культури «Русь» (1996).

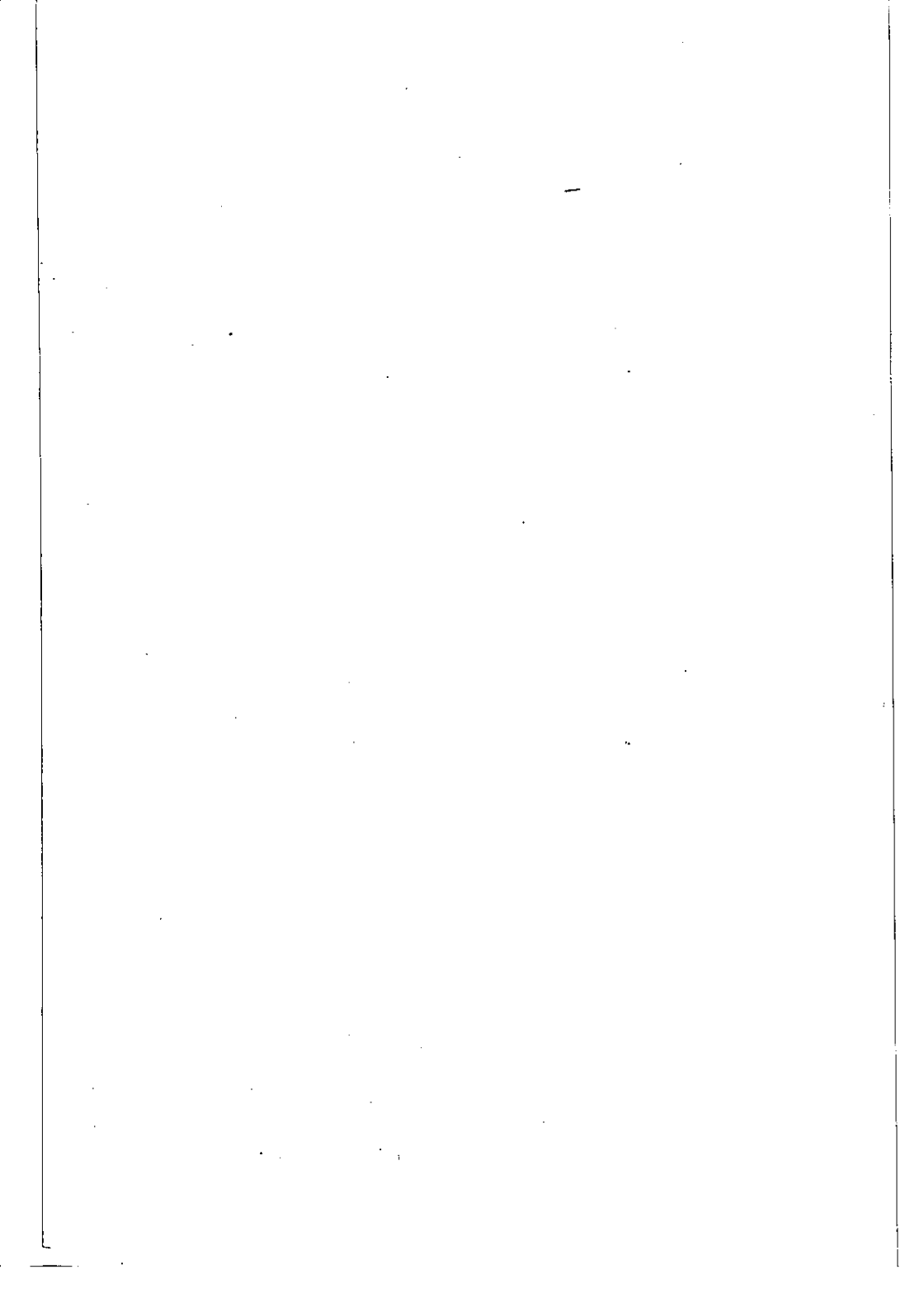
Однак, зрозуміло, що це лише перші кроки у напрямку етнічного відродження національних груп. І ці кроки – спільні і для українського народу, і для представників усіх інших народів, що мешкають на Херсонській землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації.-Ч. II.-Київ-Відень,1920.
2. ЗУ УССР.-1925.-№13-14.
3. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО),ф.р.2, оп.1,спр.1457.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года.-Т.13.-М.,1929.
5. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1927 рік.-№34.
6. ДАХО,ф.р.414, оп.1, спр.1421.
7. ДАХО,ф.р.414, оп.1, спр.968.
8. ДАХО,ф.р.2, оп.1, спр.979.
9. ДАХО,ф.р.414, оп.1, спр.8.
10. ДАХО,ф.р.414, оп.1, спр.944..
11. ДАХО,ф.р.414, оп.1, спр.8.
12. Декларація прав національностей України. Листопад 1991р.// Голос України.-1991-1 листопада.
13. Закон України про національні меншини в Україні. 25 червня 1992р.//Відомості Верховної Ради України.-1992.-№36.
14. Херсонський обласний відділ народної освіти. Мережа шкіл і контингент учнів загальноосвітніх шкіл (в тому числі вечірні) за мовами. 1998/1999 навчальний рік.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

НОВА ЯКІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ, АБО З ЯКИМИ ПІДРУЧНИКАМИ МИ ВХОДИМО У ХХІ СТОЛІТТЯ

Вже декілька років в Україні на сторінках газет, часописів і науково-популярних видань з'являються статті, в яких йдеться о сьогоденні і майбутніх перспективах історичної освіти у школі і вузах.

Пишуть відверто і з великим боєм про той жахливий стан історичної освіти і науки в нашому суспільстві. Дійсно, за останні десятиріччя світова історична наука зробила значний крок вперед. Вона досягла великих успіхів у вивченні історії окремих країн і народів, а також окремих епох всесвітньої історії. Але сьогодні в Україні ми ще не маємо великих можливостей використовувати найкращі сучасні європейські вузівські і шкільні підручники. Довгі десятиріччя у нас в країні дослідження та викладання історичних дисциплін в усіх ланках народної освіти було відокремлено від реального минулого огорожено заборонених імен, закритих тем.

Про що ж писали? Що треба було знати? Про повстання, про класову боротьбу та інше. Історія уявлялась як єдиний для усіх країн і народів суворо цілеспрямований процес неухильного сходження від однієї формації до іншої, і так аж до кінця, до світлого майбутнього людства – комунізму. Як відомо, така позиція збанкрутилась. Сьогодні ці думки та міркування нікого не здивують. Суспільство це вже пережило і цим перестраждало. В результаті виросли та дістали освіту десятки поколінь, які так і не мають глибоких знань із всесвітньої історії.

Що змінилося за останні після перебудови та отриманої незалежності роки? Чи змінилося суттєво? Чим заповнилась ця порожнеча в теоретичному обміркованні всесвітньо-історичного процесу, в галузі популяризації історичних знань. Безперечно, стало набагато більше видаватися літератури яка вийшла за кордоном. З'явилися і перші вітчизняні підручники для школи. Більш за все на сьогодні школа отримала підручників з історії України і менш за все з розділів всесвітньої історії. Тому, поява на книжкових ринках України навесні 1998 року нового пробного підручника "Історія стародавнього світу" (К.П.Бунятян, В.М.Зубар, С.І.Селицька) стало значною і неординарною подією. Дійсно, цей підручник як ніякий інший, наближає нас до сучасного рівня європейської історичної освіти.

Здається його поява повинна знаменувати кінець старій епосі – епосі підручника Ф.П.Коровкіна, який витримав в нашій країні по-

над 36 перевидань, і в багатьох куточках України використовується і зараз, а через катастрофічно скрутний матеріальний стан шкіл здається ще довго буде в нагоді. Справедливості ради слід відмітити, що він був дійсно одним з найкращих підручників минулого часу. Але часи змінюються і життя йде вперед, і треба постійно встигати за змінами, подіями, їх оцінками та відображенням.

Так, новий підручник якісно відрізняється від своїх пробних попередників, це дійсно підручник нового покоління.

В ньому дуже багато малюнків, фотографій, ілюстрацій таких, яких бракувало, і зараз бракує всім історичним підручникам які маємо. У нього чудовий дизайн. Він яскравий і виконаний з певним художнім смаком. Такий підручник не хочеться відкласти, а виникає бажання читати далі і розглядати картинки. Дуже добре, що автори подбали про те, щоб малюнки і фотографії давали і сучасний вигляд тих стародавніх країн, які вивчаються а також світових шедеврів скульптури, архітектури і живопису.

Тепер про враження що до структури і змісту. В цілому вона залишилась такою, як і у Ф.П.Коровкіна, кардинальну зміну являє тільки спеціальний розділ 5 і окремі параграфи - №6, №27, які висвітлюють появу нашої держави у найдавніші часи. Тепер учень має змогу вчитися уявляти цілісну картину світу, бачити, як поряд з Єгиптом, Китаєм, Грецією народжувалась, ставала цивілізацією і наша країна, народ, відчути Час і найважливіші земні події через загальне світосприйняття. Якщо учень уважно прочитає цей розділ, де йдеться про виникнення скіфів, кіммерійців, грецьких колоній у Північному Причорномор'ї і безумовно про високий культурний розвиток грецьких полісів Північного Причорномор'я, то у нього складеться більш повне уявлення про минуле своєї країни, як невід'ємної частини стародавнього європейського античного світу. Далеке минуле скіфів, кіммерійців, греків, слов'ян буде сприйматись їм глибше, зрозуміліше. А звідси і новий погляд на спільне Європи у XXI столітті.

Особливо слід підкреслити, як дуже позитивний факт, можливість знайомства учнів з нашими видатними вітчизняними істориками, археологами, науковцями. Йдеться про розповідь на с.165-166 про Бориса Модзолевського, з публікацією його фотографії, але нажаль у підручнику розповідається тільки про нього одного.

Що до змісту. Принципово новим явищем у відображенні історії давнього світу, країн, у цьому підручнику є певний відхід від зображення пріоритету класової боротьби, переваги одних класів, прошарків над іншими, відчувається що мова йде про антропологічно зорієнтовану історію, в якій усі економічні, політичні, духовні структури стають результатом думки, дії людини, її почуттів і ба-

жань. Окремо слід сказати і про мову підручника. Він легко читається, насичений певною кількістю історичних термінів, понять, які подані просто, дотепно, зрозуміло. Це важно підкреслити, тому що деякі автори часом забувають про те, для якої аудиторії вони пишуть. Отже, читачу тільки 10-12 років і це перший в його житті підручник з всесвітньої історії, і майже з усіма історичними термінами, поняттями він зустрічається вперше. Тому добре, що в кінці кожного параграфу блакитним кольором виділяються найважливіші положення, висновки, поняття. Підручник написано гарною українською мовою, а ще він би тільки виграв від того, якби був виданий додатково ще й російською, тоді його б з задоволенням могли використати усі національні школи України яких, до речі, у нас багато – татарські, єврейські, російські, угорські, болгарські, молдавські і багато інших, і не тільки у нас, а й за межами України, наприклад, у найближчому зарубіжжі – Росії, Білорусії. Це добре, коли й ми маємо можливість навчатися на зразках найкращої наукової літератури, підручників створених у сусідніх республіках.

На жаль у цього підручника є і певні вади, про які теж слід обов'язково сказати, так як вважаю, що це не останній пробний підручник з стародавньої всесвітньої історії, який виходить в нашій країні. В розвиненій, високоцивілізованій країні підручників, дидактичних матеріалів науково-популярної літератури для основної і додаткової освіти повинно бути достатньо, і вони повинні бути різноманітними, а з недоліків, які певно є у всіх, треба робити висновки і йти далі.

Як інноваційний підхід треба відмітити спробу авторів розпочати розмову про виникнення людини, людського суспільства з найважливішого питання – про утворення планети Земля. Це безперечно науково і методично вірно, і це саме те, чого бракувало у всіх попередніх виданнях, але подивіться розділ 1 (с.10-11) який починається з хронологічної таблиці, де вказується, що Земля була утворена 10 мільярдів років тому, а наступний період докембрійський – 4,5 млрд.р і т.д., і все, далі немає жодного пояснення, розповіді, чи коментаря, правда далі у пункті “Перші живі організми”, знов йдеться про те, що земля утворилася мільярди років тому. В чому на мій погляд тут недолік? Здається треба було розпочати розповідь з утворення планет нашої Галактики і подати такі сучасні дані, яких дотримуються більшість вчених, а саме: що вік Сонця приблизно 5 млрд.р, а вік Землі трошки менший – 4,5 млрд.р. Більшість сучасних зарубіжних та вітчизняних авторів у своїх монографіях, Енциклопедіях, статтях подають саме такі цифри. А подання цифри 10 млрд.р. потребує додаткового пояснення. Але,

якщо мова йде про докембрій, давнє життя, і т.д. то можна було б додати всю таблицю від кембрія до сьогодення. Тоді процес утворення, розвитку планети Земля і розвитку життя, живих істот і людини предстане у повній картині. "Урок 2 Від мавпи до людини"-якщо підручник повинен відображати і аналізувати реальні історичні явища, події, факти, розповідати про новітні знахідки учених, то як же можна було розповісти про "Пращурів людей" і "Звідки ми" (с.14-16) і не назвати прізвища Луїса Ліки, Мері Ліки, їх сина Річарда, Д.Джохансена, розповісти про "Люсі", і нічого не сказати про їх плідну наукову працю і сенсаційні знахідки. Це ж класичні приклади! Чому би не сказати так, що завдяки їм був зроблений висновок, який потім підтвердили майже 150 археологічних експедицій, що праатьківщина усього людства – це північно-східна Африка. Здається тому автори так і не відповіли на питання яке самі ж і поставили – "Чому саме з людиноподібної мавпи вчені пов'язують виникнення людини?" Ні, не в назві якоюсь мірою криється відповідь на це питання, а в тому, що вам потрібно було розповісти докладно учням про Великий Африканський Рифт, а цього взагалі не має у підручнику, який виник внаслідок земної катаклізми між 15 і 5 мільйонами років тому. Висока вулканічна і тектонічна активність призвела до значного підвищення радіаційного фону. В усіх предків мавп які мешкали в тому регіоні почали з'являтися новонароджені з різноманітними дефектами: малою фізичною силою, більш великим черепом і т.і. і висновок: саме цей великий радіаційний фон сприяв появі нового виду – людиноподібної мавпи. Адже це принципово. З цим згодна більшість вчених світу, і це одна з провідних наукових теорій виникнення людства. Взагалі слід відмітити, що цим недоліком страждають і вузівські підручники, адже й досі студенти – історики в більшості користуються застарілим підручником "Первісне суспільство" з пори радянських часів під редакцією академіка В.П.Алексєєва, де багато питань з новітніх антропологічних, археологічних світових досліджень в ньому не знайдеш, адже йому більше 20 років.

Є ще декілька принципових, на мій погляд, зауважень що до змісту окремих розділів, тем і методики викладання. Раніше вже йшлося про те, що в цілому автори дотримувалися структури з попередніх видань. На жаль кількість запропонованих до вивчення країн стародавнього світу залишилась не зміненою. Підручник набагато виграв би, як би в ньому були представлені такі країни як: Фінікія, Іудея, Палестина, стародавній Іран, Японія. Ці країни ніколи за радянські часи не вивчались, не вивчаються і зараз. Тому й уявлення про Стародавній Схід у учнів залишається на рівні 60-80 рр.

Найважливішою залишається і проблема змісту, тематичного підбору. Логічно запропонувати до вивчення такі теми (при розгляданні будь-якої стародавньої країни), які раніше теж ніколи у нас в країні серйозно не вивчалися у школі, чи вузі, коли над усім панував класовий підхід. Це – може бути розвиток природи і людини, розвиток державних установ, систем управління, влади і зв'язок з різними прошарками населення, подорожі і розвитку транспорту, військової справи, домашнього господарства, побуту – і все, що з цим пов'язує людину і її сім'ю: різноманітні заняття, розваги, свята, обряди, символи і культи, розвиток знань, науки, міфології, медицини, спорту, освіти і виховання підростаючого покоління. Особливу увагу слід приділити темам мистецтва, релігії, духовного виховання та розвитку моралі і моральних цінностей, культурологічній спрямованості, орієнтації на розкриття ролі і місця в історії видатних особистостей, політичних діячів. Історія, яку пишуть для дітей та юнацтва повинна бути особливою часткою знання про долю людини, особистості, людського духу в історії, про пошуки людиною шляхів свого самознаходження, самовизначення у конкретних історичних обставинах. Виключаючи з історії глибинний внутрішній зміст особистості – зміст який не підлягає поверховому погляду – ми тим самим ризикуємо виключити з неї все суттєве, змістовне, що несе в собі історія від покоління до покоління: цінності і поняття про честь, гідність, право, справедливість, милосердя, творчість високе мистецтво і т.д. І треба завжди пам'ятати, що саме ці питання цікавили, цікавлять і будуть цікавити завжди людей більш, ніж які інші в усі історичні часи.

Важливою і на жаль не вирішеною на цьому етапі залишилась проблема формування сучасного науково-історичного понятійного апарату. У підручниках нового покоління необхідно приділити належне місце поновленню системи визначень, понять. Їм повинні відповідати і словники нових сучасних термінів, понять сформульованих просто і зрозуміло для юнацтва. Ці словнички зручніше розташувати наприкінці кожного параграфу, чи розділу. Іноді і "старий", вже відомий історичний термін сьогодні потребує нового погляду, осмислення. Тому введення цього словника буде служити забезпеченням сучасного словникового запасу для учнів, розвитку їх історичної культури, культури мови, логічного та образного мислення.

Крім того, поряд з розвитком нового понятійного апарату для всебічного розвитку історичного кругозору треба було б запропонувати учням познайомитись і вивчити ряд приказок, прислів'їв, афоризмів, крилатих висловів, які належать стародавнім мудрецам. Ми

забули про це, а без їх знання неможливо вважати себе висококультурною і освіченою людиною.

І нарешті, про домашні завдання, питання для перевірки і контролю знань. Чи можна вважати, що 3-4 простих запитання наприкінці кожного параграфу це цілком достатньо? З власного практичного педагогічного досвіду вважаю що ні. Система завдань які повинен пропонувати підручник повинна бути різноманітною і цікавою! Це може і повинно бути: письмові і усні відповіді на завдання і запитання, підготовка усних і письмових творів, переказів, робота з словником, енциклопедіями, вирішення тестових завдань, малюнок, опис картини, скульптурного зображення, розв'язання історичних завдань, кросвордів.

А чи дійсно це так необхідно і важливо? Вважаю що так, якщо ми прагнемо справді вивести історичну освіту на новій рівень якості. Саме такого підходу дотримуються майже в усіх країнах. Візьмемо, наприклад, найближчу до нас європейську країну – Польщу. Традиційно, ця країна приділяла завжди велику увагу вивченню стародавніх часів, античності. Школа польських антикознавців відома в світових наукових колах. Авторіві статті пощастило ознайомитись з новими сучасними польськими підручниками для середніх, і середньо-спеціальних шкіл, подивитись як, і які педагогічні і методичні, інноваційні технології і методи вони використовують. Окремо хочу привести декілька, на мій погляд, важливих прикладів з підручника Галини Томальської "Od pierwszych cywilizacji do czasow nowozjtnych. Historia. Dla szkol srednich zawodowych." Wydawnictwa szkolne i pedagogiczne. Warszawa 1997r. Halina Tomalska. Підручник вийшов у світ у 1993 р., з тієї пори перевидавався з доповненнями чотири рази. Перед кожним розділом пропонується ряд питань і завдань типу "Пригадай значення понять", "подивись на карту і знайди..." далі у кожному тексті окремо виділяються поняття, терміни, визначення, майже по кожній важливій темі даються схеми. У кінці параграфів ряд завдань і запитань. Багато малюнків і ілюстрацій. Але зверніть увагу! У кінці кожної теми – подаються фрагменти з історичних джерел зі стародавніх текстів до самостійної дослідницької роботи з джерелом. Далі питання (4-5), і так би мовити завдання-висновки. А саме: авторка підручника розмовляє зі своїм читачем, учнем і радить йому: "По прочитанню цього розділу ти повинен : - знати найважливіші характеристики, особливості перших цивілізацій; розуміти поняття та їх значення: "цивілізація", "політеїзм", "монотеїзм", "біблія"; вміти оцінити яке з представлених до сьогодення здобутків цивілізації було найважливішим для розвитку загальнолюдської культури; вміти орієнтуватися у часі і виділяти по ступеням досягнення на кожному культур-

но-цивілізаційному витку; розуміти розвиток зв'язку між владою і релігією, положенням єврейського народу і виникненням, подальшим розвитком іудаїзму – народної релігії. Ці підсумкові завдання запропоновані автором підручника до розділу Перші цивілізації” (Примітка, переклад Л.Кулікової). І так до кожного розділу. Ще слід додати, що тема “Араби – релігія і культура” пропонується вивчати у розділі історії стародавнього світу. (У нас ця тема вивчається як один із розділів історії середніх віків).

Сучасний рівень поліграфічної бази дає можливість і в Україні видавати не тільки альтернативні моделі авторських програм, а також звернутися до найкращих зразків світової та європейської систем освіти. Яскравим доказом та підтвердженням цього може бути цілий ряд західних учбових науково-популярних, пізнавальних видань для молодшого, середнього та старшого шкільного віку. Вони перевидані в Росії, чудово художньо і поліграфічно оформлені. Пройшли рецензування у педагогічних університетах, інститутах, науково-дослідницьких лабораторіях, рекомендовані як учбові посібники для додаткової освіти дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку. Їх автори – провідні англійські, французькі, німецькі, італійські педагоги, історики, науковці. Так, наприклад, автори учбової серії “В школе и дома”, “Древний мир”, “Доисторическая жизнь” – Ганна Маккорд – викладає курс лекцій в освітній секції Британського музею природничої історії, доктор Л.Б.Холстед – викладає геологію та зоологію в Редінгтонському університеті. Серед подібних видань є і спеціальна література з стародавніх вірувань, уявлень, легенд стародавніх народів. Це велика яскрава, високохудожньо оформлена серія, яка включає більше 20 книг французького видавництва “Ашешт” “Міфи та легенди”. Серія супроводжується науково-популярними коментарями. Неможливо не звернути увагу на таке дивовижне, розкішне видання як “Всесвітня історія в ілюстраціях” – автори Пич С., Міллард Є. Серія з восьми книг розповідає про історію людства з давніх часів до наших днів. Всі книги написані зрозумілою, доступною мовою яскраво ілюстровані, а також подані докладні схеми, мапи та фотоілюстрації новітніх археологічних знахідок. Вони допомагають створити об'ємну картину світу по кожній історичній епосі.

На превеликий жаль, серед останніх сучасних російських, українських видань аналогів їм не існує, як не існує взагалі такого рівня та змісту наукової, пізнавальної, популярної, учбової літератури для учнів середніх шкіл. Тому, нам всім, – вчителям, історикам, педагогам, методистам, науковцям, є над чим думати і працювати.

Вважаю, що поява підручника авторів К.П.Бунятян, В.М.Зубаря, С.І.Селицької, це певне явище в сучасній історичній освіті України, перший серйозний крок у розбудові шкільної історичної освіти ХХІ століття.

УДК 947

О.О.КОНИК

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА КРАЄЗНАВЧА ЛІТЕРАТУРА ХЕРСОНЩИНИ ПРО НІМЕЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).

Херсонський обласний державний архів та обласна наукова бібліотека ім.Гончара мають досить значний інформаційний масив, матеріали якого висвітлюють процес розселення та становище німців на півдні України.

Одним з найпопулярніших у дослідників фондів Херсонського облдержархіву, хоч практично дуже мало вивченим є фонд 14 (2966 од.зб., 1802-1920 рр.). Це фонд Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні. Вона проводила межування земель, складання планів та карт повітів, міст і окремих земельних володінь. У фонді є матеріали Новоросійської губернської креслярні (1756, 1764, 1770-1802рр.) Матеріали з межування земель, в т.ч. іноземним колоністам, охоплюють період до 1886 року. Серед них - копії указів Катерини II, відомості про заснування міст і сіл, карти і плани, списки незаселених пунктів, межові книги, польові та геодезичні журнали землемірів, тощо [1;с.18,19,22-24,37, 40].

Близькими за змістом є матеріали фонду Херсонської палати державного майна (фонд 300, 1339 од.зб.,1838-1870рр.). Палата державного майна вирішувала питання про розмежування казенних земель, лісів, плавнів, в її віданні були справи державних селян та іноземних колоністів.

Певний інтерес для дослідника проблеми розселення етнічних німців в південній Україні можуть скласти також фонди поштових і поштово-телеграфних контор та відділень, особливо тих, що були розташовані в місцях німецьких поселень. Передусім це матеріали Великоолександрівського поштового відділення (ф.83, 7 од. зб., 1896, 1909-1917рр.), Кронауського (ф.91, 4 од.зб., 1895, 1905, 1908, 1911 рр.), Ландауського (ф.294, 58 од.зб., 1908-1916рр.), матеріали про російсько-пруську поштову конвенцію 1863 р., тощо. Фонд Херсонської казенної палати, яка контролювала прибутки і видатки казни, займалася організацією стягнень податків і т.п., цікавий, зо-

крема, тим, що містить ревізські казки колоністів (ф.22, 294 од.зо., 1816,1825-1920 рр.).

В фондах перших радянських установ, зокрема повітових революційних комітетів (2 фонди, 199 од.зб., 1918-1921 рр.), крім бюлетенів Укр- і Югроста про революційні події в Німеччині тощо, можна знайти і оригінальний матеріал про перші радянські перетворення в традиційному господарстві німецьких колоністів - виконання продрозкладки, розподіл землі і реманенту, створення культрадгоспів у Дніпровському повіті: Асканії-Новій, Дорнбурзі та ін. Те саме можна сказати про матеріали волосних революційних комітетів (16 фондів, 254 од.зб., 1919-1923 рр.), хоч тут вже з'являються нові нотки, красномовні з огляду на подальший розвиток соціалістичної економіки. Йдеться про надання допомоги сільськогосподарській артілі, утвореній з колишньої економії Фальц-Фейна (!), про збереження "культурних господарств" взагалі, передусім від розкрадання, тощо.

Певні спроби узагальнень з теми можна знайти в публікаціях співробітників згаданих двох наукових установ Херсона. Одна з таких публікацій, підготовлених херсонськими архівістами - "Прошное служит настоящему" вміщує матеріали про німецьких колоністів у розділі "3 історії заселення Херсонщини. Кінець XVIII - початок XIXст." та підрозділі "Німецькі колоністи"[2,с.14,15,53-57,59-64]. В останньому, зокрема, йдеться про декілька суттєвих моментів переселенського руху на Херсонщину. Автори звертають увагу на те, що тут мало місце переселення колоністів з одного району в інший. Як приклад приводиться факт заснування в 1869 р. німцями-переселенцями з Таврійської губернії нової колонії, тепер вже на Херсонщині - Кронау, яка виросла з часом у досить великий населений пункт, нині - районний центр Високопілля.

В цьому зв'язку доречно було б зазначити, що подібні процеси мали місце і в більш ранніх хвилях міграції в українські степи. Так, трохи раніше у вказаній публікації йдеться про масовий вихід переселенців з Данціга, коли "... з ранку до півночі безперестану люди набирались (вербувальником-О.К.) і нарешті дійшло до того, що в місті всі рукодільні майстри позбавлялися своїх працівників, слуги і служниці не хотіли більше залишатися в господарів, а всі одностайно гукали: в Херсон, в Херсон...". Але ж німецький Данціг і польський Гданськ - це одне і те ж місто, тому - хоч це і не так явно, як в випадку з заснуванням Кронау, але ж перші поселення, зафіксовані під 1804р. (Клостердорф, Мюльгаузен, Шлагендорф) і наступні (1809р.) - Рорбах, Шпейер, Ландау, Вормс, - також були засновані свого роду переселенцями, що колись вже мігрували з корінних ні-

мецьких земель на польські і тепер просувались далі на схід і південь (це явище, очевидно, заслуговує окремого розгляду, для якого тут не місце). Скажемо тільки, вслід за авторами публікації, що разом з переселенцями з Данціга на береги Дніпра прибули і німці голландського походження, сектанти-меноніти, які, втім, були переведені пізніше в район ріки Молочної в Мелітопольському повіті.

Автори анують також цікавий документ, віднайдений свого часу в фондї Асканійської страхової каси за 20-ті роки: рукопис дисертації якогось Артура Дрюкке під назвою "Історія Ангальт Кеттенської колонії на півдні Росії - Асканія-Нова". Там дослідник може знайти детальний опис історії заснування німецьким герцогом Ангальт-Кеттенським економії в Північній Таврії, перших кроків новопоселенців, побуту та важкої праці колоністів в незвичних умовах, продажу маєтку колоністові Фейну, який і зробив його в наступному широковідомим і т.п. Загалом, відзначають автори, на початку XIX ст. на Херсонщині вже існувала 31 колонія німців з кількістю поселенців у 5,5 тис. чоловік.

Вихідці з Прусії і Австрії, втім, жили і в самому губернському центрі, а не тільки в сільській місцевості. В Херсоні вони займалися традиційними для німців заняттями - ковбасним виробництвом, були кондитерами, лікарями, вчителями, фармацевтами. З 1828р. кращими в місті вважалися аптека Мілшера і кондитерська Меттера по вул. Суворова, а російський живописець, німець за походженням Мюнц увічнив для нащадків види Херсона кінця XVIII ст.

Для тих, хто займається новітньою історією, корисним може бути розділ "З історії національного будівництва на Херсонщині в 20-ті - на початку 30-х років". Метою цієї ретроспективної інформації автори визначили необхідність висвітлення, принаймні, окремих моментів створення необхідних політичних та економічних умов для всебічного розвитку національних меншин Херсонщини у 20-ті роки. Особливу увагу в цьому плані фахівці Херсонського обласного архіву звертають на документи Херсонського окружного комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (фонд Р-2), Херсонської окружної інспектури народної освіти (фонд Р-414), фондів Херсонського міського і районного виконкомів, Херсонського окружного планового відділу, управління робітничо-селянської міліції, тощо. Ці фонди налічують велику кількість справ і вміщують різнопланову інформацію, в тому числі статистичні дані. Особливий інтерес можуть викликати фонди національних сілрад, які концентрують первісну інформацію.

Сілрад з переважаючим німецьким населенням на Херсонщині в кінці 1928р. налічувалось десять: Зміївська та Костирська Бериславського району, Високопільська, Кочубеївська, Орловська,

Пригорівське та Озерівська Високопільського району, Марійська та Ольгинська Горностаївського району, Першофедорівська Каховського району. Власне, німецьким став цілий район - Високопільський. Після приєднання до нього в 1926 році сільрад з німецьким населенням з Апостоловського району Кіровоградського округу та Великоолександрівського району Херсонського округу німців на його території налічувалось 12461 з 14000 осіб, що проживали в районі. Автори відзначають високу активність німецького населення, особливо при виборах складу сільських рад: якщо в середньому по республіці на дільниці з'явилось близько 51% виборців, то в національних сільрадах, особливо німецьких та єврейських цей показник наближався до 60%.

В 1925-27 рр. для німецьких колоністів, тепер радянських громадян, актуальними стають питання безземелля та землевлаштування, перспективи подальшого переселення - уряд влаштовував так звані національні конференції з цієї нагоди. В цей же період активно піднімались проблеми національного виховання та освіти, ставилось навіть питання про безпосередню участь ВУАН в організації культурно-просвітницької роботи серед національних меншин. Зокрема, в 1930 р. при Одеському крайовому історичному архіві була організована німецька секція для створення архівної бази вивчення історії німців в Україні, що і зафіксовано в документах справ фонду Р-2 Херсонського облдержархіву. Найцікавіші з них анотовані в названій вище публікації.

Розвиток теми можна прослідкувати в більш пізній друкованій праці херсонських авторів - архівістів і краєзнавців, яка має назву "З історії заселення Херсонщини"[3]. В ній розкрито процес заселення області (в сучасних її межах) з найдавніших часів до середини XIX сторіччя.

Автори значною мірою опираються на неопубліковані матеріали з державних архівів. Книга має довідковий характер, вона вміщує короткі відомості про часто згадуваних осіб, список 387 населених пунктів Херсонщини з датами їх заснування тощо.

Жоден дослідник питання не зможе обійти увагою спільну працю херсонських архівістів та бібліографів, а саме науково-бібліографічний покажчик "Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення"[4; с.4-6, 49-57]. Як зазначають укладачі, це - перша спроба ознайомити читачів з друкованими працями, архівними матеріалами, що розкривають історичне минуле, географію розселення, сьогоденнішнє становище та етнографічні особливості народів, які компактно селились та проживають на території Херсонської області. Покажчик представляє документальні (опубліковані) джерела, ста-

тистичні матеріали, історичні та етнографічні дослідження, публіцистичні твори українською та російською мовами, починаючи з XVIII ст. і до 1993р.(відбір літератури закінчено 30.06.1993р.).

Покажчик містить бібліографічний опис окремих видань, публікацій в газетах, журналах та збірниках, що мають інформацію про іноземних колоністів та які були виявлені в результаті вивчення фондів, каталогів і картотек Херсонської обласної універсальної бібліотеки, Одеської державної бібліотеки, бібліотеки Одеського державного університету, бібліотеки Херсонського обласного краєзнавчого музею, документів Державного архіву Херсонської області та бібліографічних джерел.

Статистичні матеріали, які дають можливість прослідкувати зміни в чисельності населення краю за національною ознакою з середини XIX ст. і до останнього часу, виділені в окремий підрозділ "Статистика свідчить", де вони подані в прямій хронології переписів та статистичних зведень по області в цілому, потім по окремих районах. Назви розділів покажчика ясно розкривають його зміст: "Із історії заселення області (кінець XVIII - початок XIX ст.)", "Населення області в XIX - на початку XX ст.", "Етнічні меншини в 20 - 30-х роках XX ст.", "Національне відродження сьогодні".

В підрозділах, присвячених окремим народам, які проживають на Херсонщині, спочатку подано довідкову літературу про їхні етнографічні особливості та історію взагалі, а потім стосовно Херсонської області, безпосередньо німцям присвячені позиції 557 - 664 покажчика, тобто більше ста найменувань, всі розділи зв'язані між собою за допомогою посилань, видання забезпечене іменним та географічним покажчиками. Архівні джерела, які представлені в бібліографічному покажчику, виявлені в фондах Держархіву Херсонської області. Це характерні для дореволюційного періоду укази, ордери, рапорти, ревізські казки (переписи), та документи радянської епохи – протоколи, доповіді, звіти, відомості та інші документи розміщені в кінці кожного розділу в хронологічній послідовності.

Окреме місце в цьому ряду займають наукові доповіді міжнародної науково-методичної конференції, яку провів історичний факультет Херсонського педінституту в травні 1997 року. Вони опубліковані в двох томах під назвою "Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку"[5]. Як зазначається в анотації до першого тому цього видання, названий збірник наукових праць висвітлює сучасний стан досліджень в царині регіонального краєзнавства на Півдні України. Зазначимо, що значна частина матеріалів збірника присвячена різним аспектам історії німецької колонізації південноукраїнського степу, і знайомство з цим над-

звичайно багатим за змістом виданням також є необхідним для кожного, хто займається названою темою.

Загалом можна стверджувати, що проблема іноземної колонізації Херсонщини, південної України, німцями зокрема, має добру джерельну базу для ґрунтового вивчення, яке є на часі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тут і далі стосовно архівних фондів див.: Херсонський обласний державний архів: Путівник.- К., 1971.- 414 с.
2. Прошлое служит настоящему /Сост. А.А.Луганская, А.А.Михайлова, А.Н.Назарова, З.С.Орлова.- В надзаг.: Государственный архив Херсонской области.- Херсон, 1991.-70 с.
3. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник /Орлова З.С.- Ратнер Й.Д.- Под ред. В.П.Рылеева.- Херсон, 1993.
4. Нації і народності Херсонщини: Минуле і сьогодення: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик/ Упоряд.Л.М.Андрієнко, З.С.Орлова.- Херсон, 1993.-81 с.
5. Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21-24 травня 1997 року)/Упоряд. Є.Г.Сінкевич, О.О.Коник.- Херсон, 1997.- Ч.1; Ч.2/Упоряд. Є.Г.Сінкевич, Г.А.Чумаченко.- Херсон, 1997.

Є.Г.СІНКЕВИЧ

TADEUSZ SROGOSZ

DZUMA UJARZMIONA ? Walka z czarna smiercia za
Stanislawa Augusta.- Wroclaw, 1997

Ім'я Тадеуша Срогоша відоме в Україні ще порівняно невеликому колу фахівців-істориків і дослідників історії медицини. Однак роботи польського колеги, блискучі виступи на міжнародних конференціях у Херсоні та Дніпропетровську привернули увагу до його постаті і проблем пов'язаних із впливом епідемій у середньовічній Європі на суспільні процеси – предмету наукових досліджень вченого впродовж останніх п'ятнадцяти років.

Тадеуш Срогош, випускник історичного факультету міста Лодзь. В 1985-1996 роках викладав історію медицини в медичній академії Лодзі. В цей час він здобув ступені доктора і доктора хабілітованого, що відповідає нашим вітчизняним кандидата і доктора наук. В останні роки - професор у Вищій школі педагогічній міста

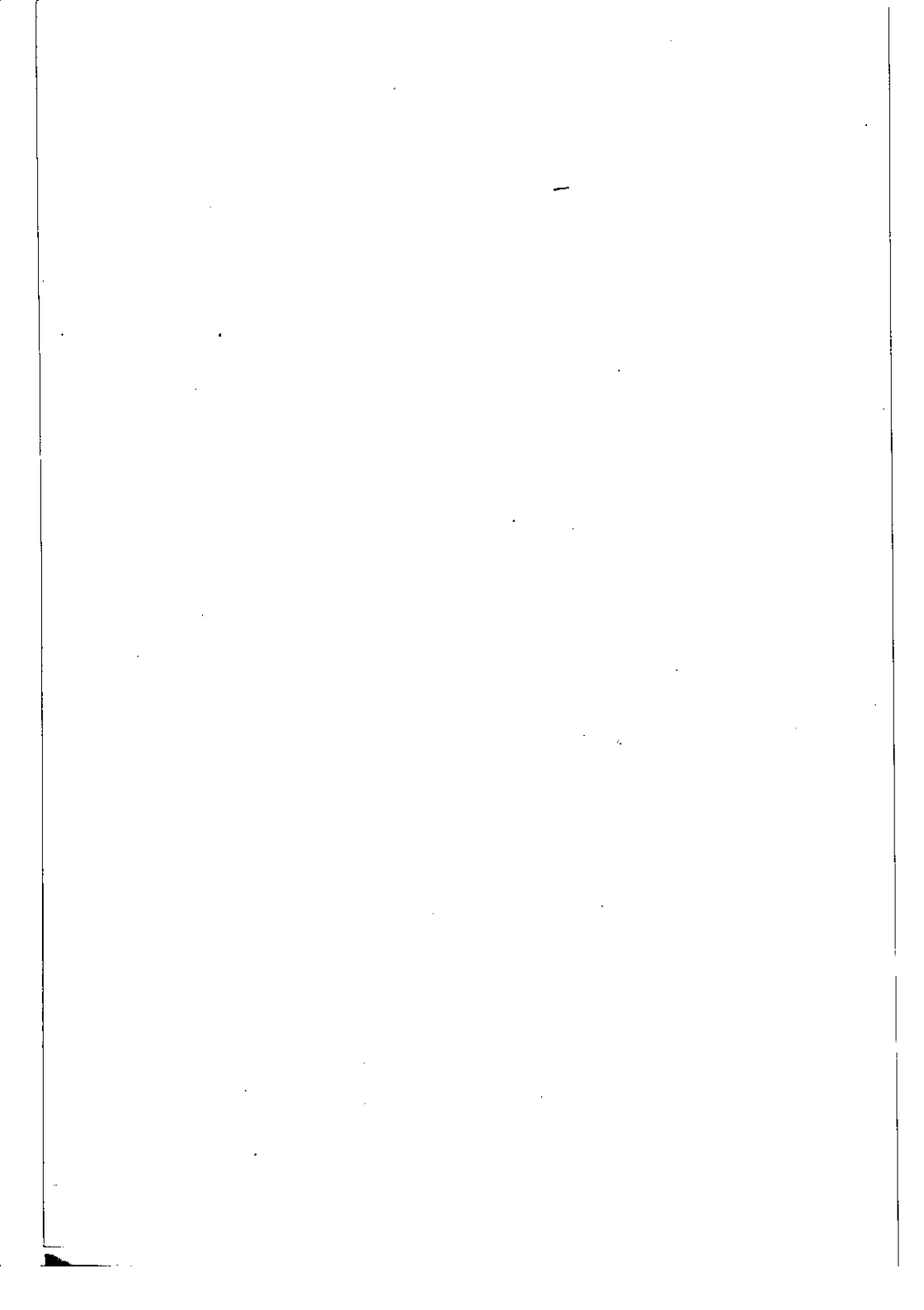
Ченстохова. Дослідник входить до ради фонду каси ім.Станіслава Мьяновського, що надає фінансову підтримку науковцям із Східно-Європейських країн при стажування у польських наукових і освітніх закладах, а також під-час роботи в архівах та бібліотеках Польщі. Він є членом Європейської асоціації історії медицини у Старзбурзі.

Багаторічна і плідна робота науковця над дослідженням впливу епідемій на соціально-економічні та суспільні процеси, що відбувалися на теренах сучасних Польщі, України та Білорусії у середньовіччі, увінчалася опублікуванням монографії "Dzuma ijarzmiopa?" Автор у вступі зазначає, що в історії медицини існує концепція про те, що кожна епоха має свої напасті, котрі приходять у поставі епідемій. Так для сучасного століття це – СНІД, для XIX – холера, а для періоду середньовіччя, і зокрема для часів правління Станіслава Августа – чума. Історика цікавлять не лише напасті, що несла з собою епідемія, але і перебіг подій пов'язаний із звичайним ритмом тогочасного життя. Він уважно простежує перебіг подій пов'язаних із ходом воєн у період середньовіччя і спалахом епідемій. Автор на підставі копіткого вивчення і аналізу джерел дослідив систему заходів, що здійснювалися з метою недопущення та локалізації епідемії. Не залишилися поза його увагою долі окремих постатей і зокрема діяльність медиків, що своєю працею мінімізували наслідки страшної хвороби, розробляли нові ефективні методи боротьби з нею. Характерною є розвідка про організаторську діяльність на теренах сучасної України доктора Розанського з метою недопущення поширення епідемії чуми із місць де вона спалахнула в більш благополучні регіони. З огляду на це привертає увагу (с.113) інформація про початок епідемії чуми у вересні 1783 року в м.Херсоні і діяльність лікаря по недопущенню поширення хвороби шляхом створення карантинних зон для людей, що відвідали місто і товарів, які поступали звідтіля.

В Україні добре відома подвизницька діяльність з метою організації боротьби з епідемією чуми лікаря Д.Говарда. Монографія Тадеуша Срогоша відкриває для нас нові імена медиків, що протистояли небезпечній епідемії, що вразила середньовічну Європу.

Монографія споряджена бібліографічним довідником і алфавітним показником. Розраховуємо, що праця польського науковця зацікавить не лише дослідників історії медицини, але і широке коло істориків. Розраховуємо також, що ця книга, яка має непересічне значення не лише для польської історіографії буде перекладена на українську мову і вийде із друку вже найближчим часом.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ НАУКИ ТА ОСВІТИ В ПОЛЬСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Історія України давно і тісно переплетена з історією Польщі. Має багато спільного, наші народи пережили, – а інколи і створили один для одного, – чимало як світлих, так і темних сторінок цієї історії. Зрештою, вони обидва мають тепер свої суверенні держави, дуже тісні і продуктивні міждержавні зв'язки. Ці стосунки з часом стають все розгалуженішими, відсутність колишніх шор і рогаток дає можливість спілкування вже не тільки на офіційному рівні. Саме завдяки міжособистісному спілкуванню, на одній з наукових конференцій в Одесі зав'язались перші контакти між істориками Херсонського педагогічного університету і науковцями з Польщі. Оскільки це і є, власне, популярна сьогодні «мікроісторія», назовемо і прізвища – це були, з українського боку, Ірина Сінкевич з кафедри історії України ХДПУ, з польського – Ярослав Мокляк [4] з відділу Східної Європи Ягеллонського університету.

У травні 1997 року щойноутворений тоді історико-правознавчий факультет ХДПУ спромігся організувати міжнародну наукову конференцію, присвячену історії заселення Південної України. Польща на ній – окрім тих, хто надіслав свої матеріали, була представлена трьома науковцями – географом Анджеєм Гоцловськи з Варшавського університету та істориками Тадеушем Срогошем [6] з Вищої педагогічної школи в Ченстохові та згадуваним вже Ярославом Мокляком з Кракова.

Гості ознайомилися з факультетом, особливо зацікавило їх, зрозуміло, питання вивчення нашими студентами історії Польщі. Ми – декан факультету Євген Сінкевич, чийї невтомній енергії багато в чому завдячувала та конференція, і автор цих рядків, на долю якого випало читання курсу вже не історії СРСР чи Росії, а власне слов'янських народів, були щирими. Розповіли, що історія Польщі читається нарівні з історією інших слов'янських країн, але що зацікавленість нею помітна – чи то з огляду на історичне минуле Херсонщини як місця заслання поляків після відомих повстань ХІХ ст., чи наявність змішаних українсько-польських родин, чи з яких інших причин. Показали карти, саморобні посібники, виготовлені студентами. Розказали, які є (а більше – яких не було на той час) підручники. Гості багато не говорили, переглянулися та й поїхали.

А через деякий час на факультет почали надходити великі пакунки з книгами по історії і географії з Варшави і Ченстохова – підручники для різних типів шкіл та наукова література. Книги ці надіслали Анджей Гоцловський за безкорисливої підтримки директора Варшавського видавництва шкільної і педагогічної літератури, історика за фахом Анджея Сити [5] та історик медицини з Ченстохова Тадеуш Срогош, також за доброзичливого сприяння пана ректора Ришарда Шведа.

Поза тим і в бібліотеку педуніверситету почали надходити видані в Україні нові книги з історії слов'ян, у тому числі і поляків. З'явилися перші курсові роботи, присвячені спочатку проблемам українсько – польських відносин, потім власне і самій історії Польщі. В поточному, 1998/99 академічному році двоє студентів готують вже дипломні роботи з польської проблематики, є одна заявка і на наступний рік.

Тим часом професор Срогош, також без зайвих слів і обіцянок, багато зробив для надання польською стороною – а саме Касою ім. Мяновського у Варшаві – можливості двомісячного стажування в одному з університетських центрів Польщі. Саме його клопотання і підтримка варшавських вчених експертів Владислава Фіндейзена, Лешека Заштовта [2] та Павла Вечоркевича [1] зробили можливість реальністю.

Весь тягар турбот приймаючої сторони, проте, (організація проживання, харчування і т.п.) – випав на долю доктора Мокляка, оскільки, в силу об'єктивних причин та з урахуванням всіх обставин, саме Краків було обрано місцем стажування, і справився пан Ярослав з цим тягарем якнайкраще.

Користуюсь нагодою, аби скласти всім цим людям (а також і тим, про чию участь, можливо, і не знаю, або, принаймні, не знаю прізвищ), – свою щирю вдячність. Як і тим, хто з українського боку (професор Віталій Сарбей з Києва), доброзичливою участю в розв'язанні непростих іноді адміністративних вузлів (ректор Юрій Беляєв та перший проректор Олег Мішуков), своєю ініціативою та дружньою підтримкою (декан Євген Сінкевич та колеги по кафедрі загальної історії) – брали участь у започаткуванні цього цікавого і, хочеться думати, перспективного напрямку діяльності нашого факультету.

Тут хотілося б сказати «нового» напрямку, але... Але це скоріше відновлення перерваних колись традицій. Традицій наукових контактів, роль і значення яких для історика відомі чи не з часів Геродота. Польські колеги відновили Касу ім. Мяновського, створену колись для підтримки власне польської науки, яка знаходилась під тягарем трьох імперій, в умовах відсутності власної державності.

Було б невірним сказати, що вони не мають власних проблем — проте ж знаходять можливості для пропаганди і популяризації як польської науки, так і, власне, відродженої Польщі. Безперечно, це симпатична риса, що заслуговує на вдячну підтримку і наслідування.

Отже, читаємо в проспекті цієї фундації, в 1881 році колишні студенти Варшавської Головної школи заснували Касу допомоги особам, що працюють в галузі науки, назвавши її іменем доктора медицини Юзефа Мяновського. В такий спосіб вони вшанували пам'ять ректора Головної школи, колишнього професора Медико-Хірургічної академії в м. Вільно і Санкт-Петербурзі. На кінець ХІХ ст. ця Каса стала найбільшою польською організацією, яка сприяла науковим дослідженням і публікаціям; вона продовжувала свою діяльність до 50-х років поточного століття, коли була ліквідована.

В 1991 р. Каса ім. Мяновського була відновлена як Фонд сприяння науці. В її відновленні брали участь представники Польської академії наук і Варшавського наукового товариства. До особового складу відновленої Каси ім. Юзефа Мяновського входять представники ПАН, Польської академії розумових здібностей, Варшавського наукового товариства, Познанського товариства любителів наук, Гданського наукового товариства, Варшавського університету, Ягеллонського університету, університету в Лодзі, університету ім. Миколая Коперніка в Торуні, університету ім. Марії Складовської-Кюрі в Любліні, Люблінського Католицького університету, Варшавського політехнічного інституту і Вроцлавського політехнічного інституту.

Каса Мяновського випускає щорічник «Польська наука, її потреби, організація і розвиток», проводить наради з питань організації і фінансування науки, наукознавства та історії науки. Здійснює програму наукових стипендій, призначених переважно для науковців з країн Центральної і Східної Європи. Стипендії в галузі гуманітарних та суспільствознавчих наук фінансуються з грошових пожертв Фонду Стефана Баторія.

Загалом в Польщі діють найрізноманітніші фонди і програми, що допомагають науковцям вести дослідження і публікувати їх результати. Це загальноприйнята в світі практика. Проте Каса Мяновського для нас не лише з практичного боку. Тут в Україні можемо вважати Юзефа Мяновського нашим земляком, оскільки народився і отримав першу свою освіту на Лівобережній Україні[3] Він зробив стрімку наукову і педагогічну кар'єру, особливо як практикуючий лікар. Досить сказати, що він довгий час був лейб-медиком та особистим лікарем дочки російського царя Миколи 1 великої

княгині Марії, консультував родини з світу вищої аристократії Санкт-Петербурга.

Юзеф Мянзовський не був адміністратором і, очевидно, не мав до цього великої схильності, але саме його польські патріотично налаштовані кола, які опікувалися новоутвореним університетом, запросили стати ректором варшавської Головної школи. Треба думати, в тодішніх умовах придворні зв'язки Мянзовського важили для поляків більше, ніж вміння керувати. Студенти гаряче любили його за добре серце і сміливість, з якою він захищав молодь від невиважених вчинків та рятував, у разі необхідності, від довгих рук російських жандармів.

Народився Юзеф Мянзовський в Україні, працював для Польщі, помер в Італії, але ж – за біблійною аналогією – добре насіння на доброму ґрунті дає добрі сходи, які проростають, в тому числі, і в Україні. Проте неординарна постать цієї людини вимагає, очевидно, окремої розмови.

Польська історія багата на неординарних осіб. До сих пір не вщухають наукові дискусії стосовно особи фундатора Краківської академії (нинішнього

Ягеллонського університету) польського короля Казимира Великого. По-різному ставляться в Україні до Великого князя Литовського Ягайла, або ж короля Польщі Владислава, та і взагалі до польських королів. Проте що б про них не говорити, які б подвиги чи не дуже гарні речі вони творили, але їхня спільна справа – університет у Кракові, був і залишається спільною гордістю, очевидно, не лише поляків, а і всіх слов'ян, певна річ, позбавлених амбіцій та комплексів «старших» чи «молодших» братів. Це, мабуть, теж окрема тема, але не можна, бодай коротко, не сказати про місце стажування.

Отже цей університет, якщо просто дивитись на список, є одним з дванадцяти польських університетів. Бо сьогодні в Польщі, окрім вже названих, що діють у Варшаві, Познані, Лодзі і двох люблінських, світського і католицького, є ще Гданський, Шльонський (в Катовіце), Щецинський та Вроцлавський університети. Але Краківський (з 1817 р. за ним закріпилася назва «Ягеллонський» університет)[7], заснований 12 травня 1364 р. є, щонайменше, найстарішим і вже тим виділяється з шеренги інших польських університетів.

Певна річ, Ягеллонський університет знав різні часи, переживав злети і падіння, його студенти – «жаки» спливали іноді кров'ю в бійках з школярами-єзуїтами, його професори мусили говорити інколи німецькою мовою і в середині ХІХ сторіччя відродити традицію чи не повсякденного носіння академічних тог, аби не носити

австрійських мундирів. Німецькі фашисти на початку другої світової війни фізично знищували професорів університету як інтелектуальний цвіт польської нації. Комуністична влада після війни не бажала знати ніякої університетської автономії, без якої університет, власне, вже не є університетом, бо в ньому зникає вільний дух. Все це пережив університет, що був і залишається однією з чільних наукових установ Польщі.

Але, очевидно, не тільки наукових. Закладена королем Казимиром Великим насамперед для підготовки кадрів державної адміністрації (в 1364 році тут було засновано відразу вісім правничих кафедр) Краківська академія своєю науковою діяльністю завжди брала найактивнішу участь в польському державотворенні, або – в бездержавний період – зберігала ідею польської національної державності. Навіть теологічний відділ у Краківській вищій школі було відкрито пізніше правничого, в 1397 р. – це цікава деталь, бо в класичній схемі середньовічного університету (теологія, право, медицина) – теологія була все ж на першому місці, та і санкціонував відкриття університету папа римський.

Так чи інакше, світські витоки тут завжди були сильними. І сьогодні Статут університету чітко визначає його місце в суспільстві: «Ягеллонський університет ... продовжує свою багатовікову традицію служіння науці і навчанню шляхом наукових досліджень, пошуків правди та її розголошення з почуттям моральної відповідальності перед нацією і польською державою».

Стосовно багатовікової традиції – то поточний 1998/99 академічний рік є вже 635 роком Краківської академії. Проте ця вища школа зберігає творчу наснагу і є одним з сучасних дослідницьких та навчальних центрів Польщі не тільки в галузі гуманітарних, але також і природничих та точних наук. Тут працює великий колектив: 2900 викладачів, 320 професорів, 255 докторів хабілітованих (за нашою традицією – докторів наук, О.К.). Разом з адміністрацією і обслуговуючим персоналом в Ягеллонському університеті працює понад 6600 осіб. В 1996/97 академічному році тут навчалось 27000 студентів і 677 аспірантів. На перший курс стаціонару в 1997 році з 11820 кандидатів на навчання за кошт держави було відібрано 4243 особи.

Керує університетом Сенат на чолі з ректором, котрий обирається що два роки. Ректор має відповідні атрибути влади – берло (жезл), нагрудний ланцюг, особливу хутряну облямівку на академічній тозі тощо, і одягає все це у визначених урочистих випадках, передусім під час інавгурації навчального року в жовтні і в день заснування університету, 12 травня.

Отже очолює університет ректор, доктор хабілітований, професор Олександр Кой. До складу Сенату – і, відповідно, вищої адміністрації університету, входять також п'ять протекторів: з загальних питань, з питань наукових досліджень, з міжнародних зв'язків, з студентських справ та з питань діяльності Колегіум Медикум, власне, великого медуніверситету, що є складовою частиною університету Ягеллонського. Сенаторами є декани всіх факультетів університету та представники від факультетів – по 3 – 4 особи, міжфакультетських структур, служб університету та від студентів. Сенат створює робочі комісії за основними напрямками діяльності – наукова робота, навчання, кадри, майно, фінанси і т.п., вісім з цих комісій працюють на постійній основі.

Університет складається з 11 факультетів. Вони розміщуються майже по всьому старому Кракову, в кожному разі герб університету – схрещені берла на голубому щиті, увінчаному короною, зустрічається там дуже часто. Це такі факультети: права і адміністрації, історичний, філологічний, математики і фізики, хімії, біології та наук про землю, управління і суспільної комунікації, лікарський, фармацевтичний, охорони здоров'я.

Факультет тут, як правило, це декілька інститутів. Тільки найбільші факультети зберігають в основному класичну структуру поділу на кафедри, наприклад, факультет права і адміністрації складається з 25 правничих кафедр, двох економічних, інституту політичних наук, студії суспільного самоврядування і двох осередків – з досліджень преси та з прав людини. З кафедр і клінік складається також Колегіум Медикум. Третій колишній найстаріший факультет – теологічний – тепер функціонує як самостійна Папська Теологічна Академія. Принагідно зауважимо, що університет дав життя ще кільком вузам у Кракові, зокрема, Академії фізичного виховання та Рільничої академії.

Органічною складовою частиною університету є історичний факультет. Історія популярна в Польщі, а Краків то сам є історією, і намагання краків'ян берегти його для себе і для прийдешніх поколінь відчувається на вулицях міста, не кажучи вже про університетські аудиторії в його середньовічних будинках. Вони пережили пожежі і реконструкції, але зберегли неповторну атмосферу старовинного європейського учбового закладу. Початки ж навчання історії в Краківській академії, як інформує згадане вже нами джерело, припадають на першу половину ХУ ст., коли до програми викладів з риторики було включено вивчення Хроніки магістра Вінцента (Кадлубка). Зацікавлення історією дуже поживалося в перших десятиріччях ХУП ст. – в 1621р. була запроваджена посада історіографа університету, а в 1632 р. засновано кафедри історії і хронології.

В нові часи розвиток історичних студій став можливим завдяки започаткуванню історичного семінаріуму в 1861 р. та кафедри історії Польщі, яку в 1869 р. очолив Юзеф Шуйський. В період галицької автономії навколо Михайла Бобжинського та Юзефа Шуйського сформувалась т. зв. краківська історична школа. Її послідовники, застосовуючи новітні на той час методи історичного дослідження стали авторитетними людьми в науці та відіграли значну роль в політичному і суспільному житті. Іменем історика Ю.Шуйського названо одну з центральних вулиць Кракова.

В своєму нинішньому вигляді історичний факультет утворився в 1992 році, виділившись з філософсько-історичного факультету. Тепер у складі факультету великий Інститут історії і декілька менших (археології, історії мистецтв та історії Східної Європи). Входять до нього також дві кафедри – етнології та історії і теорії музики. Очолює факультет декан, доктор хабілітований, професор Анджей Хвальба [8]. Інститут історії Східної Європи, що безпосередньо надає можливість стажування у Кракові, працює під керівництвом доктора хабілітованого, професора Данути Черської [9].

Як структура, так і форми навчання на факультеті відрізняються від прийнятих у нас і, очевидно, заслуговують на окрему розмову. Зараз тільки зазначимо що, судячи із спілкування з студентами – істориками, ознайомлення з магістерськими працями, які вони готують до захисту, спостерігаючи їх заняття, в Ягеллонській бібліотеці зокрема, можна говорити про ґрунтовність історичної підготовки, яку надає цей факультет. Крім базової освіти, студент може бути декілька спеціальностей – вчителя, архівознавця та ін., або паралельно відвідувати студії журналістики, управління тощо і працювати потім у цих галузях.

Університети в давні часи були досить замкнутими науковими корпораціями. Такими вони, певною мірою, залишаються і сьогодні, надаючи, втім, кожному, хто не боїться йти воістину тернистим шляхом науки, можливість самому стати членом цієї корпорації. Гуманним є старовинний девіз Ягеллонського університету «*Plus ratio quam vis*» – «Розум важить більше, ніж сила». Продуктивним і, хочеться думати, взаємовигідним є процес міжнаціонального наукового спілкування. Силове спілкування стало вже історією. Нехай панує розум.

ПРИМІТКИ

Для студентів, які спеціалізуються в галузі історії Польщі і всіх, хто цікавиться цією проблематикою назвемо, принаймні, по одній з

робіт згаданих тут польських істориків, з якими варто було б ознайомитися. Всі названі роботи – польською мовою. Отже:

1. Вечоркевич Павло. Останні роки незалежної Польщі. З серії «Історія польської нації і держави». – Варшава, Крайова Агенція Видавнича. – 1991.

2. Заштовт Лешек. Креси 1832 – 1864. Шкільництво на литовських і руських землях давньої Речі Посполитої. – Варшава, видавництво IHN PAN, 1997.

3. Кеневич Стефан. Мянновський Юзеф // Польський біографічний словник. – Т. XX. – Краків, видавництво краківського відділення ПАН. – 1975. – С. 523 – 525.

4. Мокляк Ярослав. Лемківщина в другій Речі посполитій. Політичні проблеми і проблеми віровизнень. – Краків, видавництво «Хісторія Ягеллоніка». – 1997.

5. Сита Анджей. Давні і нові часи. Підручник історії для базової професійної школи. Част.2. – Варшава, видавництво Шкільне і Педагогічне. – 1998.

6. Срогош Тадеуш. Уярмлена чума? Боротьба з чорною смертю за Станіслава Августа. – Вроцлав, видавництво Арборетум. – 1997.

7. Університетський календар. Академічний рік 1998/1999. – Краків, Товариство авторів і видавців наукових праць «Універсітас». – 1998.

8. Хвальба Андрій. Імперія корупції в Росії і в Королівстві Польському в 1861 – 1917 роках. – Краків, 1995.

9. Черска Данута. Дмитро Самозванець. – Вроцлав, 1995.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

Історичний факультет Херсонського державного педагогічного університету **28-30 вересня 1999 року** проводить симпозіум на тему «Історіографія в системі історичної науки».

Тематичні напрямки роботи симпозіуму:

1. Теорія та методологія сучасних історіографічних досліджень.
2. Проблемна історіографія і біоісторіографія.
3. Українська історіографія на сучасному етапі.

Розраховуємо отримати від Вас до 15.05.1999 р. на дискеті файл з текстом доповіді від 5 до 12 сторінок. Бажано в Word форматі, шрифт 14; поля – верхнє 25 мм., нижнє 20 мм., лівє 30 мм., правє 15 мм.; оригінал-макет (однобічного роздрукування) доповіді з підписом автора надсилати за адресою:

325000 м.Херсон,
вул.40 років Жовтня,27
ХДПУ, історичний факультет
доц.Сінкевичу Євгену Григоровичу

Довідки за телефонами: (0552) 24-04-36; 24-04-37.

Оргкомітет

INFORMATIONAL ANNOUNCEMENT

Faculty of history of Herson State Pedagogical University on **28-30 of September 1999** will hold a symposium the theme of which is **«Historiography in system of historical science»**

Theme directions of symposium:

1. Theology and methodology of modern historiography studies.
2. Problematical historiography and biohistoriography.
3. Historiography in Ukraine in modern times.

We hope you can participate in our symposium and send us reports (preferably 5-12 pages, format WORD, size 14, fields: top 25 mm, bottom 20 mm, left 30 mm, right 15 mm) with print out of text (on one side of each page).

Please send it the following address:

Ukraine, 325000, Kherson,
40 Rokiv Zhovtnya str., building 27
Herson State Pedagogical University,
Historical faculty
Att: Sinkevych Evgen Grygorovich

You can get information by telephone:

0552-240436, 240437

fax 242114, 226119

e-mail: office @ ttc.kherson.ua

НАШІ АВТОРИ

Бєляєв Юрій Іванович	кандидат філологічних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних і соціальних наук, ректор ХДПУ, заслужений працівник вищої школи.
Гайдай Ольга Михайлівна	аспірантка кафедри історії України Миколаївського державного педагогічного інституту
Демченко Олена Григорівна	кандидат економічних наук, доцент, зав. кафедрою загальної історії та соціальних наук ХДПУ
Демченко Володимир Миколайович	кандидат філологічних наук, старший викладач, редактор Херсонського факультету Запорізького юридичного інституту
Добролюбська Юлія Андріївна	аспірантка кафедри філософії та соціології Південноукраїнського державного педагогічного університету
Додонова Ганна Василівна	студентка історичного факультету ХДПУ
Кадкіна Стелла Михайлівна	аспірантка кафедри історії України ХДПУ
Коваленко Діна Петрівна	студентка історичного факультету ХДПУ
Коник Олександр Олександрович	кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії та соціальних наук ХДПУ
Кулікова Ліля Борисівна	кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри педагогіки ХДПУ
Кучеренко Алла Алімівна	викладач кафедри історії України ХДПУ
Мірошкіна Наталія Володимирівна	аспірантка кафедри філософії Одеського державного університету

Павленко
Віктор Якович

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ХДПУ

Пронь
Сергій Вікторович

кандидат історичних наук, доцент, зав.кафедрою всесвітньої історії Миколаївського державного педагогічного інституту

Сахно
Володимир Васильович

вчитель історії Білозерської середньої школи, здобувач кафедри історії України ХДПУ

Сінкевич
Євген Григорович

кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою історії України, декан історичного факультету ХДПУ

Сінкевич
Ірина Юріївна

старший викладач кафедри історії України ХДПУ

Славутич Яр

професор Едмонтонського університету (Канада), відомий український письменник, дослідник історії української літератури

Цибуленко
Геннадій Володимирович

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України ХДПУ

Цибуленко
Лариса Олесандрівна

викладач кафедри загальної історії та соціальних наук ХДПУ

Цуркан
Ігор Миколайович

викладач кафедри історії України, заступник декана історичного факультету ХДПУ

Черних
Ірина Дмитрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Миколаївського державного педагогічного інституту

Шевцова
Вікторія Юріївна

аспірантка кафедри історії України ХДПУ

Шечук
Олександр Володимирович

викладач кафедри всесвітньої історії Миколаївського державного педагогічного інституту

ЗМІСТ

Беляєв Ю.І. Нові горизонти історичної науки на Херсонщині.....	3
---	---

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Яр Славутич Історіософія Євгена Маланюка	7
Сінкевич І.Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія: нові знахідки та старі проблеми	18
Кучеренко А.А. Актуальні питання історіографії українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	40
Мірошкіна Н.В. Формування екологічного підходу до локальних цивілізацій.....	47
Мірошкіна Н.В. Етапи формування історико-етнологічної теорії Л.М.Гумільова.....	53

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Черних І.Д. Османська імперія як ісламський тип державності.....	63
Пронь С.В. Американо-японський договір безпеки: історія та сучасність /1950-ті – 1990-ті роки/	71
Шевчук О.В. Тайваньська проблема в працях американського дослідника Джона Фербенка.....	77
Добролюбська Ю.А. «Застиглий історичний час» або «Нерухома історія» Емануель Леруа Ладюрі.....	81

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Цибуленко Г.В., Цибуленко Л.О. Транспортні системи у розвитку кооперативного та муніципального підприємництва на Півдні України	95
Цибуленко Л.О. Становлення муніципального скотопереробного виробництва у містах: Одесі, Миколаєві та Херсоні у кінці XIX – на початку XX ст.	109
Демченко О.Г., Коваленко Д.П. До питання про структурно-логічний аналіз Конституції УНР	117
Павленко В.Я., Сахно В.В. Голод 1921-1923 рр. на Півдні України: причини та наслідки (на матеріалах Херсонщини та Миколаївщини)	124
Демченко В.М. Національно-мовні домінанти на Півдні України. (період з 1926 по 1989 рік)	136

ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Гайдай О.М. Проблеми української освіти на сторінках журналу "Украинская жизнь"	147
Кадкіна С.М. Спроби запровадження загальної народної освіти у дореволюційній Росії	153
Шевцова В.Ю. Початок становлення системи національної освіти на Півдні України в 20-ті роки XX століття	161
Цуркан І.М., Додонова Г.В. Розвиток освіти національних меншин на Херсонщині в 20-ті роки XX ст.	166

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Кулікова Л.Б. Нова якість історичної освіти, або з якими підручниками ми входимо у XXI століття	177
--	-----

Коник О.О. Архівні матеріали та краєзнавча література Херсонщини про німецьке населення Півдня України (XIX - початок XX ст.).....	184
---	-----

Сінкевич Є.Г. Tadeusz Srogosz. Dzuma ujarzmiona ? Walka z czarna smiercia za Stanislawa Augusta.- Wroclaw, 1997	189
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Коник О.О. До питання про організацію науки та освіти в Польській державі.....	193
--	-----

Інформаційне повідомлення.....	201
--------------------------------	-----

Наші автори.....	203
------------------	-----

Наукове видання

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**“Південний архів”
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

Випуск I

Бюлетень ВАК України 1997р., №4

ISBN 966-7403-52-1

Комп'ютерне макетування Бравцев Д.А.
Технічний редактор: Дудченко С.Г.

Здано до набору 05.12.98. Підписано до друку 27.01.99.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Arial.
Друк - різнографія. Наклад 300 пр. Без об'яви

Видавництво “Айлант”.
325000, м.Херсон, пров.Пугачова, 5/20, т.26-67-22.